

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DÜŞÜNSEL

DAVID HARVEY

Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti

Türkçesi: Esin Soğancılar

*SEL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

***SEL YAYINCILIK**

Piyerloti Cad. 11/3 Çemberlitaş – İstanbul
Tel. (0212) 516 96 85

<http://www.selyayincilik.com>

E-mail: halklailiskiler@selyayincilik.com

SATIŞ – DAĞITIM:

Çatalçeşme Sokak, No: 19, Giriş Kat
Cağaloğlu – İstanbul

E-mail: siparis@selyayincilik.com

Tel. (0212) 522 96 72 Faks: (0212) 516 97 26

***SEL YAYINCILIK: 891**

DÜŞÜNSEL: 35

ISBN 978-975-570-891-1

MARX, SERMAYE VE İKTİSADİ AKLIN CİNNETİ

David Harvey

Türkçe: Esin Soğanclar

Özgün Ad:

Marx, Capital and the Madness of
Economic Reason

© David Harvey, 2017

© Profile Books Ltd. ve AnatoliaLit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla Sel Yayıncılık, 2017

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sancı

Dizi Editörü: Bilge Sancı

Editor: Bülent Doğan

Yayına hazırlayan: Cihan Özpınar

Kapak tasarımı ve teknik hazırlık: Gülay Tunç

Kapak görseli: Yüksel Arslan, *Arture 153, Kapital II A (El)*, 1970,
38.3x48.8cm., özel koleksiyon

Birinci Baskı: Kasım, 2017

Baskı ve Cilt: Yayıncılık Matbaası

Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203

Topkapı-İstanbul, 567 80 03

Sertifika No: 11931

David Harvey

Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti

Türkçesi: Esin Soğancılar

İÇİNDEKİLER

Şekiller.....	7
Teşekkür	9
Önsöz	11
 1. BÖLÜM	
Hareket Halinde Değer Olarak Sermayenin	
Görselleştirilmesi.....	17
 2. BÖLÜM	
Kitap Olarak <i>Kapital</i>	41
 3. BÖLÜM	
Değerin Temsili Olarak Para.....	67
 4. BÖLÜM	
Karşı-değer: Devalüasyon Teorisi.....	87
 5. BÖLÜM	
Değerden Yoksun Fiyatlar.....	109
 6. BÖLÜM	
Teknoloji Sorunu.....	123

7. BÖLÜM	
Değerin Mekânı ve Zamanı.....	143
8. BÖLÜM	
Değer Rejimlerinin Üretimi.....	169
9. BÖLÜM	
İktisadi Aklın Cinneti	187
Final.....	221
Kaynakça.....	225
Notlar	227
Dizin.....	237

Şekiller

Şekil 1 Hidrolojik döngü	18
Şekil 2 Hareket halinde değer olarak sermayenin görselleştirilmesi	22-23
Şekil 3 Sermayenin üç döngüsü	166
Şekil 4 ABD’de kamu kesimi, şirketler kesimi ve özel kesim borçlarının artışı	190
Şekil 5 Çin’in çimento tüketimi	192
Şekil 6 Dünya çelik tüketimi	194
Şekil 7 Dünya bakır tüketimi	196
Şekil 8 Çin’de (devlet, şirketler ve hanehalkı) borçların artışı	198

Teşekkür

1961 yılında Cambridge’de doktoramı tamamlayana kadar üniversite eğitimimi parasız gerçekleştirmemi sağlayan parasız eğitim nimeti ve tatminkâr bursları anmak isterim. Ayrıca, pek çok güçlüğü karşın herkes için yüksek eğitimde kamu yararına hizmet etmek üzere bir devlet üniversitesi olarak misyonunu hâlâ sürdüren City University of New York’un mensubu olma ayrıcalığı için de şükran duyuyorum.

Uzun yıllar boyunca dostum ve yayıncım olan ve bu kitabı yazmamı öneren John Davey’ye de minnettarım. Ne yazık ki ömrü kitabın yayınlanışını görmeye yetmedi. Yakın arkadaşım ve meslektaşım Miguel Robles-Duran Şekil 2 ile 3’ün tasarımı bana yardım etti ve nihai versiyonlarını çizdi.

Önsöz

Marx sermayenin işleyişini anlamak için hayatı boyunca olağanüstü çaba harcadı. Kendi deyişiyle "sermayenin hareket yasalarının" sıradan insanların gündelik hayatını nasıl etkilediğini ortaya çıkarmak için uğraş vermeyi kafasına koymuştu. Yönetici sınıfların ileri sürdüğü, kendi kendilerini alkışlamaya yarayan teorilerin kargaşasına gömülerek gizlenen eşitsizlik ve sömürü koşullarını bıkip usanmadan ifşa etti. Özellikle de kapitalizmin neden krize böylesine yatkın olduğu meselesi ilgisini çekiyordu. 1848 ve 1857'de bizzat tanık olduğu krizler savaş, doğal kıtlıklar ve kötü hasat gibi dış şoklardan mı kaynaklanıyordu, yoksa bizatihi sermayenin işleyiş tarzında böyle yıkıcı kırılmaları kaçınılmaz kılan bir şey mi vardı? Bugün ekonomik araştırmalarda hâlâ baş ağrıtan bir soru bu. 2007-8 çöküşünden beri küresel kapitalizmin kasvetli durumu ve kafa karıştırıcı gidişatı –ayrıca milyonlarca insanın gündelik yaşamı üzerindeki zararlı etkiler– dikkate alındığında Marx'ın ortaya koyduğu tabloyu yeniden değerlendirmek için uygun bir zamanda olduğumuzu düşünüyorum. Belki de bu tabloda şu anda yaşamakta olduğumuz sorunların karakterini netleştirmemize yardımcı olacak bazı faydalı kavrayışlar vardır.

Ne yazık ki Marx'ın bulgularını özetlemek, çetrefil iddialarını ve ayrıntılı yeniden kurgulamalarını kavramak hiç kolay değil. Bu kısmen çalışmalarının büyük ölçüde tamamlanmamış olmasından kaynaklanıyor. Bunların ancak çok küçük bir bölümü Marx'ın yayınlanabilir halde olduğunu düşündüğü biçimde gün yüzüne çıkabildi. Geri kalanı ciltler dolusu merak uyandırıcı not ve taslaktan, kafasını netleştirici yorumlardan, "şöyle işleseydi ne olurdu" tarzında düşünce egzersizlerinden ve somut veya tasarı halindeki itiraz ve eleştirileri içeren reddiyelerden oluşuyor. Marx çalışmalarında büyük ölçüde

(Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus, James Steuart, John Stuart Mill, Bentham ve diğer bir dizi düşünür ve araştırmacının ege-menliğindeki) klasik siyasal iktisadın bu tür sorulara verdiği yanıtların eleştirel sorgulamasına dayandığı için, onun bulgularının incelenmesi de eleştirdiği kişiler hakkında işe yarar bilgi sahibi olmayı gerektirir. Aynı durum Marx'ın eleştirel yöntemi için – Hegel'in heybetli kişiliğinin hakimiyetindeki, ama Spinoza, Kant ve Yunanlara kadar bir dizi (Marx doktora tezini Yunan filozoflar Demokritos ve Epikuros üzerine hazırlamıştır) başka düşünürden de destek alan– klasik Alman felsefesini temel alması açısından da geçerlidir. Saint-Simon, Fourier, Proudhon ve Cabet gibi Fransız düşünürlerini de bu kokteyle kattığımızda Marx'ın eserini kurmaya çalıştığı devasa ve ürkütücü tuval açığa çıkar.

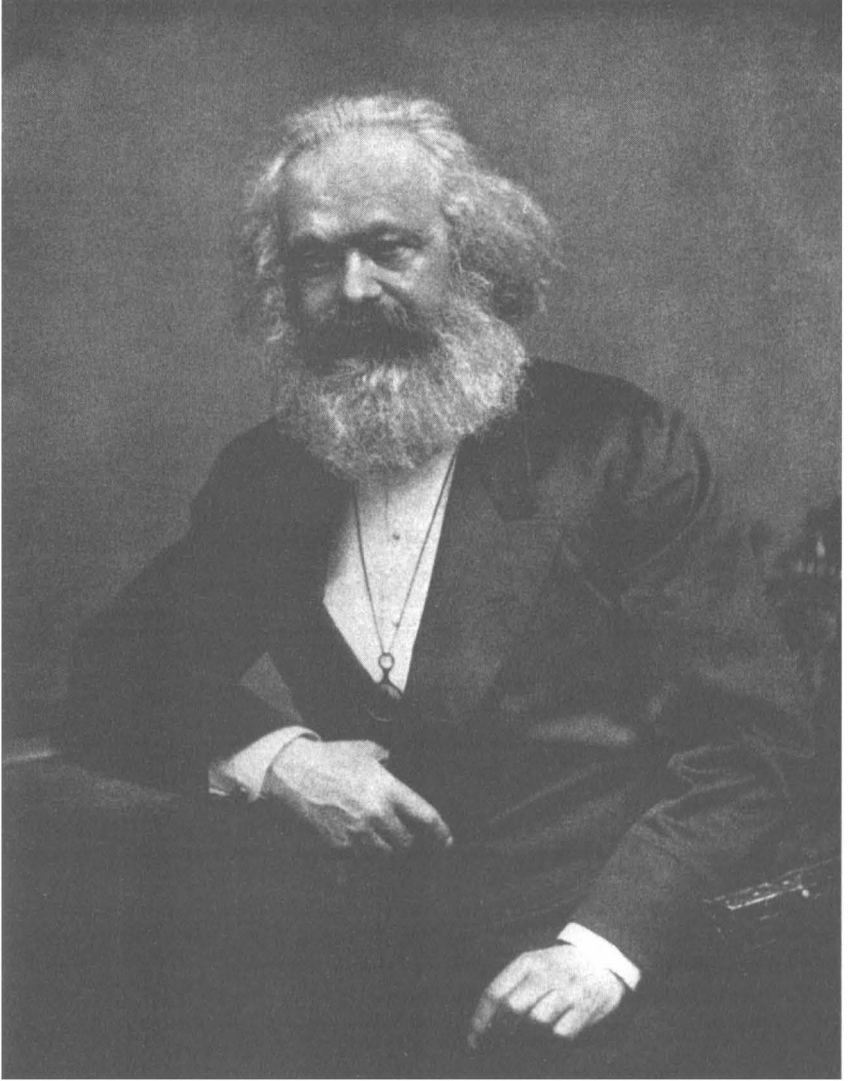
Bunun da ötesinde Marx statik bir düşünür değil, yerinde durmayan bir analizciydi. Ciltler dolusu okumalarından öğrendikleri çoğaldıkça (yalnızca siyasal iktisatçıların, antropologların ve filozofların eserlerini değil, iş ve finans dünyasının basınını, Parlamento tartışmalarını ve Resmi Raporları da okurdu) fikirlerini daha da geliştirdi (ya da bazılarına göre fikirlerini değiştirdi). Klasik edebiyatın, yani Shakespeare, Cervantes, Goethe, Balzac, Dante, Shelly gibi daha nice yazarın doymak bilmez okuyucusuydu. Marx bu insanların düşüncelerine bol bol referans vererek (bilhassa hakiki bir edebiyat başyapıtı olan *Kapital*'in birinci cildinde) yazılarını zenginleştirmekle kalmadı, dünyada işlerin nasıl yürüdüğü konusunda onların kavrayışlarını ustaca değerlendirdi ve sunuş yöntemlerinden önemli ölçüde esinlendi. Bütün bunlar yetmezmiş gibi bir de yoldaşlarıyla birçok dilde yaptığı pek çok mektuplaşma, Britanya sendikacılarına verdiği konferanslar ve yaptığı konuşmalar, 1864 yılında tüm Avrupa'nın emekçi sınıflarını birleştirme hevesleriyle kurulan Birinci Enternasyonal dahilinde ya da hakkında yaptığı yazışmalar var. Marx birinci sınıf bir teorisyen, bilgin ve düşünür olduğu kadar bir aktivist ve polemikçiydi aynı zamanda. Düzenli bir gelir edinmeye en çok yaklaştığı dönem ABD'nin en yüksek tirajlı gazetesi olan *New York Tribune*'e düzenli yazdığı dönemdi. Bu gazetedeki yazıları onun özgün fikirlerini sergilemekle kalmaz, güncel gelişmelerle bağını hiç koparmamaya özen gösterdiğini de ortaya koyar.

Son zamanlarda Marx'ın yazdığı kişisel, politik, entelektüel ve ekonomik ortam hakkında kapsamlı bir araştırma sağanağına tanık oluyoruz. Jonathan Sperber ve Gareth Stedman Jones'un eserleri en azından bazı yönleriyle paha biçilmez nitelikte.¹ Ne var ki Marx'ın düşüncelerini ve muazzam eserini on dokuzuncu yüzyıl düşüncesi-nin demode ve kusurlu bir ürünü olarak Marx'la birlikte Highgate Mezarlığına gömmeyi amaçlamış görünüyorlar. Onlar için Marx il-ginç tarihi bir figürdü ama geliştirdiği kavramsal düzenek bir zaman-lar geçerli olduysa bile günümüzde hiçbir geçerliliği yok. Bu iki yazar Marx'ın *Kapital*'deki konusunun on dokuzuncu yüzyıl hayatı değil (ki kuşkusuz bu konuda pek çok fikri vardı), sermaye olduğunu unu-tuyorlar. Sermaye hâlâ bizimle, hayatta ve bazı yönlerden sağlıklıyken başka yönlerden kontrolsüz bir sarmala girmiyorsa bile açıkça has-talıklı, kendi başarısıyla ve aşırılıklarıyla sarhoş durumda. Marx ser-maye kavramının, modern ekonomi ve burjuva toplumunun eleştirel kavranışı açısından temel kavram olduğunu düşünmüştü. Buna kar-şın Stedman Jones ve Sperber'in kitaplarını sonuna dek okuduğunuz-da, Marx'ın sermaye kavramının günümüzde nasıl uygun biçimde kullanılacağını görmek şöyle dursun, bu kavrama ilişkin en küçük bir ipucuna rastlamanız bile mümkün değil. Şüphesiz bugün bazı bakı-m-lardan demode olsa da Marx'ın analizleri bence yazıldıkları zaman-dan bile daha geçerli bugün. Marx'ın zamanında dünyanın sadece bir köşesinde egemen olan ekonomik sistem şaşırtıcı etkiler ve sonuçlarla tüm dünyayı kaplamış durumda. Marx'ın döneminde siyasal iktisat şu ankinden çok daha açık bir tartışma alanıydı. Onun zamanından bu yana güya bilimsel, ileri düzeyde matematikselleşmiş, verilerle yürütülen ve iktisat adı verilen araştırma alanı bir dogma mertebesi edindi, devlet ve şirketler kesimi dışında hiç kimsenin kabul edilme-diği güya rasyonel kapalı bir bilgi kütesine dönüştü. Şimdilerde (iki yılda bir ikiye katlanan) bilgisayar kapasitesinin her konuda devasa veri setleri kurma, teşrih ve analiz etme gücüne giderek daha fazla duyulan inançla destekleniyor. Büyük şirketlerin sponsorluğundaki bazı nüfuzlu analistlere göre bu durum, yapay zekânın yönettiği tek-nolojik rasyonel idare ütopyasının (mesela akıllı şehirler hayalinin) yolunu açıyor. Bu fantezi, ölçülemeyen ve veri göstergelerine sıkış-

tırlamayan her şeyin ya anlamsız olduğu ya da var olmadığı varsayımına dayanır. Yanlış düşmeyelim, büyük veri setleri son derece yararlı olabilir ama bilinmesi gereken her şeyi tümüyle kapsayamaz. Yabancılaşma veya kötüleşen toplumsal ilişkiler gibi problemlerin çözümüne yardımcı olamaz.

Sermayenin hareket kanunları ve bunların iç çelişkilerine, ayrıca sermayenin temelinde yatan irrasyonallere dair Marx'ın öngörülü yorumlarının 2007-8 krizi ve sonrasındaki etkileri karşısında son derece yetersiz kalan çağdaş iktisat biliminin tek boyutlu makroekonomik teorilerinden çok daha isabetli ve etkileyici olduğu açığa çıkmış bulunuyor. Benzersiz sorgulama yöntemi ve teori üretme tarzıyla Marx'ın analizleri zamanımızın kapitalizminin anlaşılması için harcadığımız entelektüel çabalar açısından paha biçilmez değerdedir. Onun içgöruları tam bir ciddiyetle ele alınıp eleştirel olarak araştırılmayı hak etmektedir.

O halde Marx'ın sermaye teorisini ve manidar hareket yasalarını nasıl ele almamız gerekiyor? Böyle bir inceleme şu anda karşı karşıya olduğumuz darboğazları anlamamızı nasıl kolaylaştırabilir? Burada işte bu soruları yanıtlamaya çalışıyorum.

1. BÖLÜM

Hareket Halinde Değer Olarak Sermayenin Görselleştirilmesi

Bir miktar paranın üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi sermaye olarak iş görecektir. Bu dönüşüm piyasada, yani dolaşım alanında olur. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan, yani başlangıçta yatırılmış bulunan sermaye ile birlikte bir artı değeri içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanmış olur. Bu metaların da yeniden dolaşım alanına sokulmaları gerekir. Bu, söz konusu metaların satılması, değerlerinin para olarak gerçeklik kazanması, bu paranın yeniden sermayeye dönüşmesi, bu hareketin durmadan yenilenmesi demektir. Sürekli birbirini izleyen aynı aşamalardan geçerek oluşan bu döngü sermayenin dolaşım hareketini oluşturur.”

Kapital, I. Cilt, s. 545

Marx'ın siyasal iktisat üzerine ciltler dolusu yazılarını, yani üç ciltlik *Kapital* ve yine üç ciltlik *Artı Değer Teorileri* adlı eserlerinin yanı sıra, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* gibi daha önce yayınlanmış kitaplarını ve yakın geçmişte gözden geçirilerek basılan *Grundrisse* gibi defterlerini, ayrıca Marx'ın ölümünden sonra *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini (eleştirilere ve ihtilaflara yol açarak) büyük zahmetlerle toparlayan Engels'in temel aldığı defterleri sistemli hale getirmenin bir yolunu bulmam gerekiyor. Daha sonra da Marx'ın temel tespitlerini açıklamak için anlaşılır bir yol bulmam gerekecek.

Şekil 1 Amerikan Jeoloji Araştırmasında tasvir edilen hidrolojik döngü.

Doğa bilimlerinde bazı araştırma alanlarında olup bitenlerin görselleştirilmesine yardımcı olan karmaşık süreçlere ilişkin pek çok basitleştirilmiş açıklama buluruz. Sermayenin nasıl işlediğini göstermek amacıyla böyle basitleştirilmiş açıklamalardan biri olan hidrolojik döngüyü kullanacağım (Şekil 1). Bu döngüde özellikle ilginç bulduğum husus H_2O 'nun döngüsel hareketinde biçim değişikliklerinin gerçekleşmesidir. Okyanuslardaki sıvı güneşin ısıyla buharlaşır ve buhar halinde yukarıya doğru hareket eder; buhar bulutları oluşturan su damlacıkları halinde yoğunlaşana kadar bu hareket devam eder. Eğer damlacıklar yeterli bir yükseklikte oluşursa buz parçacıkları olarak kristalleşir ve yükseklerde hızla ilerleyen ve bize harika gümbatımları sunan sirüs bulutları meydana gelir. Belli bir noktada damlacıklar veya buz parçacıkları birleşir ve böylece ağırlıkları arttıkça yerçekimi kuvvetinin etkisiyle çeşitli şekillerdeki yağış halinde (yağmur, sis, çiy, kar, dolu, karla karışık yağmur) bulutlardan yere düşerler. Yeryüzüne geri dönen suyun bir kısmı doğrudan tekrar okyanuslara düşer, bir kısmı yüksek zeminlerde ya da soğuk bölgelerde

hareket etmeyen ya da etse bile çok ağır ilerleyen buz olarak tutulur, geri kalan su ise toprakta dereler ve nehirler olarak aşağı yönde akar (bu arada bir miktar su da buharlaşarak yeniden atmosfere karışır) veya toprağın altında yeraltı suyu olarak akar ve yeniden okyanuslara gider. Bütün bu güzergâh boyunca su, terleyerek buharlaşma yoluyla bir kısım suyu doğrudan atmosfere geri yollayan bitkiler ve hayvanlar tarafından kullanılır. Ayrıca buz sahalarında ya da yer altı akiferlerinde depolanmış büyük miktarlarda su da vardır. Her şey aynı hızda hareket etmez. Buzullar kendi karakteristik temposunda ilerler, seller tepelerden aşağılara coşkuyla akar, yeraltı suyunun birkaç kilometre kat edebilmesi ise bazen yıllar alır.

Modelimiz H_2O 'nun okyanuslara geri dönerek her şeye yeniden başlamadan önce çeşitli form ve durumlardaki farklı hızlarda hareketini tasvir ediyor. Sermaye de büyük ölçüde böyle hareket eder. Para-sermaye olarak başlar, meta halini alır, bu halde üretim sistemlerinden geçer ve piyasada satılacak (paraya çevrilecek) ve farklı hallerde (ücret, faiz, kira, vergi, kâr halinde) muhtelif hak sahiplerine dağıtılacak yeni metalar olarak ortaya çıkar. Fakat hidrolojik döngü ile sermaye dolaşımı arasında çok önemli bir fark vardır: hidrolojik döngünün itici gücü güneşten gelen enerjidir ve bu enerji oldukça istikrarlıdır (çok az dalgalanır). Geçmişte ısıya dönüşümü büyük değişiklikler göstermiştir (bunun sonucunda dünya buzul çağlarına ya da tropik sıcaklık evrelerine girmiştir). Son zamanlarda tutulan ısı (fosil yakıt kullanımına bağlı) sera gazlarının hapsedilmesi nedeniyle giderek artmaktadır. Dolaşan su eşdeğerinin toplam miktarı sabit sayılır, daha doğrusu buzullar eridikçe ya da yeraltındaki akiferler insanların kullanımı nedeniyle kurudukça yavaş yavaş değişir (jeolojik değil tarihsel zamanla ölçüldüğünde). Sermayenin durumunda ise enerji daha değişkendir ve büyüme ihtiyacı nedeniyle sermaye birikimi sürekli olarak ve genellikle katlanarak artmaktadır. Hidrolojik döngü gerçekten de neredeyse hiç değişmeyen bir döngüdür (gerçi küresel ısınma nedeniyle onun da hızlandığına ilişkin işaretler var) oysa birazdan açıklayacağımız nedenlerle sermaye dolaşımı kesintisiz büyüme halinde bir sarmaldır.

Hareket Halindeki Değer

Peki o halde, sermaye hareketinin akış modeli nasıl olmalı ve böyle bir model Marx'ın *Kapital*'ini görselleştirmemize nasıl yardımcı olabilir?

Marx'ın sermayeyi "hareket halindeki değer" olarak tanımlayan gözde ifadesi ile başlıyorum. Burada Marx'ın kendi terimlerini kullanmayı ve ilerlerken tanımlar sunmayı planlıyorum. Marx'ın bazı terimleri alışılmadık terimlerdir ve yüzeysel bakıldığında kafa karıştırıcı hatta gizemli ve teknik görünebilir. Aslında açıklandığında anlaşılabilir çok zor değildir ve üstlendiğim görev açısından doğru tek yol sermayenin öyküsünü Marx'ın kendi lisaniyla anlatmaktır.

Acaba hareket halinde olan "değer" ile kastedilen nedir? Marx bu terime çok özel bir anlam yüklemiştir ve bu nedenle biraz dikkatli inceleme gerektiren ilk terimlerden biri budur.¹ İncelememiz ilerledikçe bu terimin anlamını tam olarak açıklığa kavuşturmaya çalışacağım. Ama başlangıç olarak, *fiyatı belirleyen rekabetçi piyasalardaki meta mübadeleleri aracılığıyla organize olarak diğer insanlar için harcadığımız toplumsal emek* şeklinde tanımlıyorum. Biraz zor lokma ama aslında hazmetmesi çok zor değil.

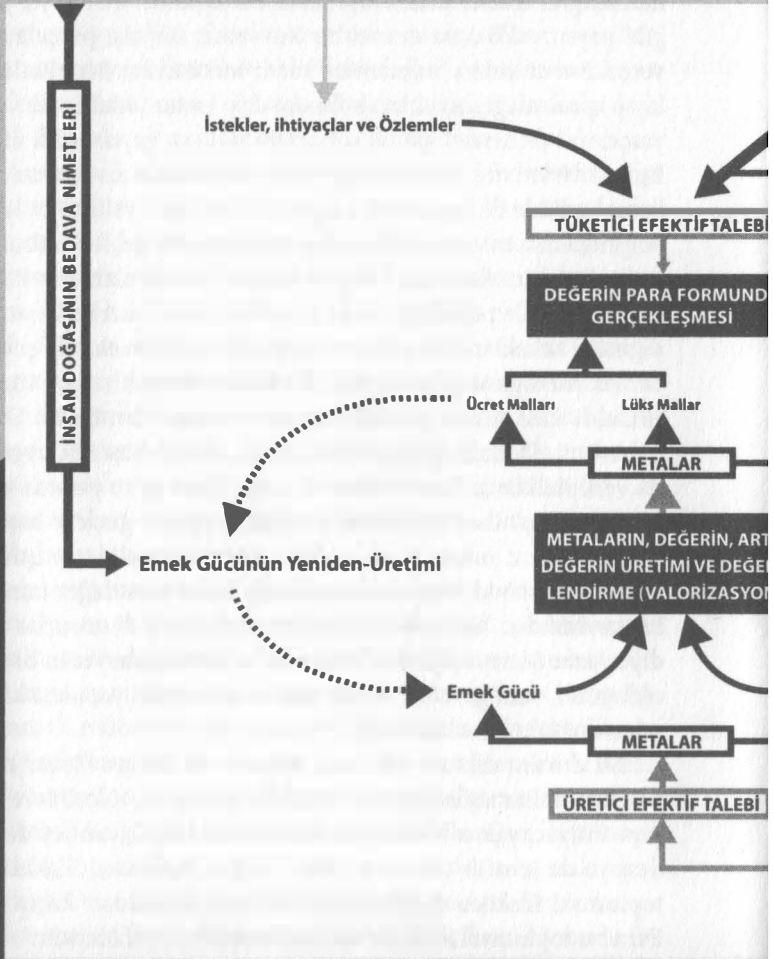
Ayakkabılarım var ama başkalarına satmak üzere ayakkabı üretiyorum ve elime geçen parayı başkalarından gömlek almak için kullanıyorum. Böyle bir mübadelede aslında ben ayakkabı yapmak için harcadığım kendi emek zamanımı başkasının gömlek yapmak için harcadığı emek zamanı ile mübadele ediyorum. Pek çok kişinin gömlek ve ayakkabı ürettiği rekabetçi bir ekonomide ortalama olarak ayakkabı üretimi gömlek üretimine göre daha fazla emek zamanı gerektiriyorsa sonuçta ayakkabıların gömleklerden daha maliyetli olacağını düşünmek akla yatkındır. Ayakkabı fiyatı belli bir ortalama buluşacak, aynı şekilde gömlek fiyatı da belli bir ortalama buluşacaktır. Değer bu ortalamlar arasındaki farkın altını çizer. Mesela bir çift ayakkabının iki gömlekle eşdeğer olduğunu gösterebilir. Ama unutmamak gerekir ki önemli olan ortalama emek zamanıdır. Ayakkabı üretimine ortalamanın üzerinde emek zamanı harcarsam mübadele işleminde bunun eşdeğerini alamam. Aksi takdirde verimsizlik ödüllendirilmiş olacaktır. Yalnızca ortalama emek zamanının karşılığını alabilirim.

Marx değeri *toplumsal olarak gerekli emek zamanı* olarak tanımlar. Başkalarının satın alması ve kullanması için malların üretimine harcadığı emek zamanı toplumsal bir ilişkidir. Bu haliyle yerçekimi gibi gayrimaddi ama nesnel bir kuvvettir. Bir taşı parçalayıp içinde yerçekimi atomları bulmam ne kadar imkânsızsa, bir gömleği parçalayıp içinde değer atomları bulmam da o kadar imkânsızdır. Değer de yerçekimi de nesnel maddi sonuçlar doğuran gayrimaddi ilişkilerdir. Bunu kavramanın önemini ne kadar vurgulasam az. Fiziksel materyalizm, özellikle de ampirizm kılığında olan materyalizm fiziksel olarak belgelenemeyen ya da doğrudan ölçülemeyen şeyleri kabul etmeme eğilimindedir. Ama biz “değer” benzeri kavramları sürekli kullanıyoruz. “Çin’de politik güç ileri derecede ademimerkezilemiştir” dediğimde sokaklara çıkıp bunu doğrudan ölçemesek bile çoğu kişi ne demek istediğimi anlayacaktır. Tarihsel materyalizm bu türden gayrimaddi ama nesnel güçlerin önemini kabul eder. Berlin Duvarı’nın çöküşünü, Donald Trump’ın seçilişini, ulusal kimlik duygularını ya da yerli halkların kendi kültürel normlarına göre yaşama arzularını açıklamak için her zaman bu sözünü ettiğimiz güçlere baş vururuz. İktidar, nüfuz, inanç, statü, sadakat ve toplumsal dayanışma gibi olguları gayrimaddi terimlerle açıklarız. Marx için değer tam da böyle bir kavramdır. “Sermayeyi sermaye yapan maddi unsurlar değildir,” diye yazar Marx. Aslında, “başka bir açıdan sermayenin bir değer de olduğunu, yani gayrimaddi bir şey, kendi maddi yapısına kayıtsız bir şey olduğunu hatırlatırlar.”²

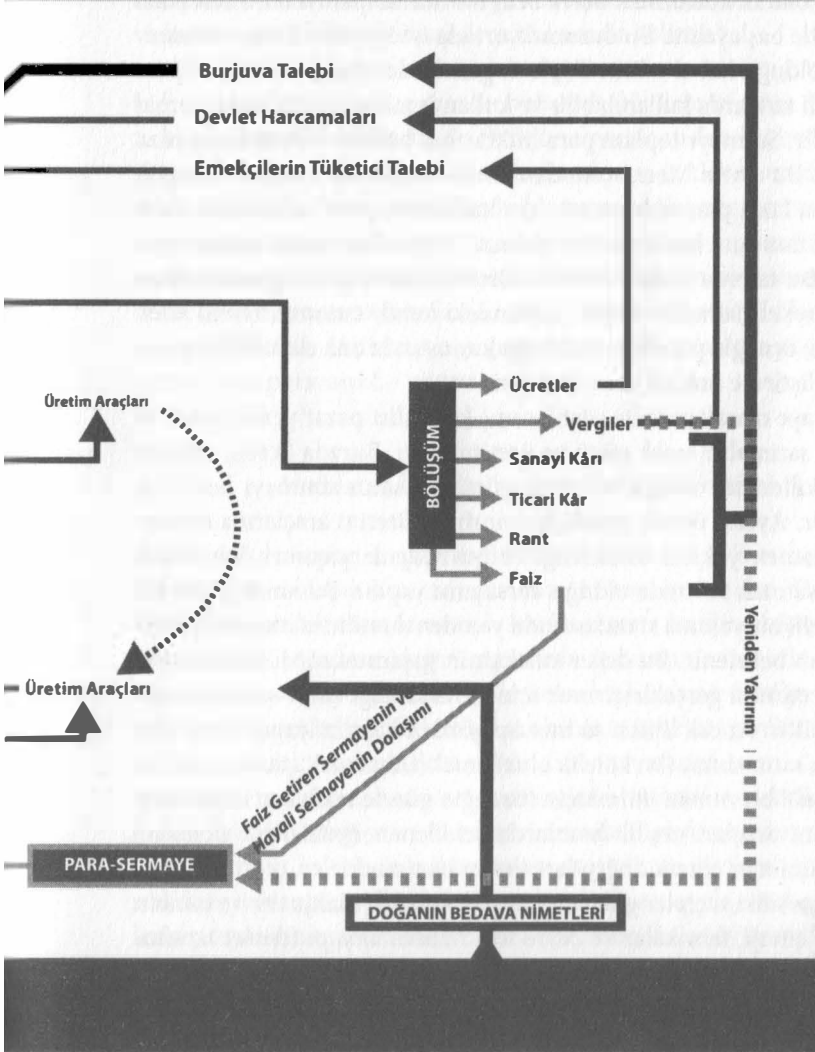
Bu durum dikkate alınınca, değer anlamına ilişkin maddi bir temsil –dokunabileceğimiz, tutabileceğimiz ve ölçebileceğimiz bir şey– ihtiyacı yakıcı bir hal alır. Bu ihtiyacı karşılayan şey değer ifadesi ya da temsili olarak paradır. Değer toplumsal ilişkidir ve tüm toplumsal ilişkiler doğrudan maddi sorgulamadan kaçıp kurtulur. Para bu toplumsal ilişkinin maddi temsilcisi ve ifadesidir.³

Sermaye hareket halindeki değer olarak nasıl, nerede ve neden hareket eder ve çeşitli biçimler alır? Bu soruyu yanıtlamak için Marx’ın tasvir ettiği haliyle sermayenin genel akış şemasını oluşturdum (Şekil 2). İlk bakışta biraz karmaşık görünse de kavranması Hidrolojik Döngü’nün standart görselinden daha zor değil.

İNSAN DOĞASININ VE KÜLTÜRÜN ÜRETİMİ, YENİDEN-ÜRETİMİ VE İMHASI

MEKÂNIN, YERİN VE DOĞANIN ÜRETİMİ, YENİDEN-ÜRETİMİ VE İMHASI

Şekil 2 Marx'ın siyasal iktisat yazılarının incelenmesiyle türetilen hareket halindeki değerin izlediği yollar

Para Formunda Sermaye

Sermaye olarak kullanmak üzere belli bir miktar parayı temellük eden kapitalistle başlayalım. Bu durumda ortada iyi işleyen bir para sistemi-nin var olduğu kabul edilir. Toplum genelinde ortalıkta dolaşan para çok çeşitli tarzlarda kullanılabilir ve kullanılmaktadır. Her para sermaye değildir. Sermaye toplam para miktarının belli bir tarzda kullanılan kısmıdır. Bu ayrım Marx açısından temel nitelik taşır. Marx sermaye-nin “daha fazla para elde etmek için kullanılan para” şeklindeki daha gündelik tanımını benimsemez (yalnızca bazen kavramsal uzlaşa bakımından bu tanıma atıfta bulunur). Birazdan netleştireceğimiz nedenlerle “hareket halindeki değer” şeklindeki kendi tanımını tercih eder. Bu tercih; örneğin paranın ne olduğu konusunda ona eleştirel bir perspektif geliştirme imkânı verir örneğin.

Sermaye olarak para ile silahlanmış kapitalist pazar yerine gider ve iki meta satın alır: emek gücü ve üretim aracı. Burada ücretli emeğin zaten şekillenmiş olduğu ve emek gücünün satın alınmayı beklediği farz edilir. Ayrıca ücretli emekçiler sınıfının üretim araçlarına erişim-den tamamen yoksun bırakıldığı ve bu nedenle yaşamak için emek gücünü satmak zorunda olduğu varsayımı yapılır. Bu emek gücünün değeri belli bir yaşama standardında yeniden-üretilmesinin maliyetleri tarafından belirlenir. Bu değer emekçinin yaşamını sürdürmek ve yeniden-üretimini gerçekleştirmek için gereksindiği meta sepetinin değerine eşittir. Ancak lütfen şu hususu gözden kaçırmayalım: kapitalist emekçiye satın almaz (bu kölelik olur) emekçinin emek gücünün kullanımını belli bir zaman dilimi için (örneğin günde sekiz saat) satın alır.

Üretim araçları çeşitli formlarda şekillenen metallerdir: doğadan bedava nimetler olarak doğrudan alınan hammaddeler, otomobil parçaları veya silikon çipler gibi yarı mamul ürünler, makineler ve bunları işletecek enerji, fabrikalar ve çevredeki fiziksel altyapı (devlet tarafından bedava sunulan ya da bedeli kapitalistlerin yanı sıra diğer kullanıcılarca kolektif olarak ödenen yollar, kanalizasyon, su şebekesi, vb.). Bu metaların bazıları ortaklaşa kullanılabilirken büyük bölümü değerlerini temsil eden fiyatlarla piyasada satın alınmak zorundadır. Dolayısıyla yalnızca bir para sisteminin ve emek piyasasının varlığı yetmez, geliş-

kin bir meta mübadelesi sistemi ve sermayenin kullanımı için tatminkâr bir fiziksel altyapı da zorunludur. Marx işte bu nedenle sermayenin ancak para, metalar ve ücretli emeğin dolaşımı sisteminin varlığı halinde ve bu sistem dahilinde oluşabileceğini ısrarla belirtir.⁴

Bu noktada dolaşım sürecindeki değer bir metamorfoz geçirir (tıpkı hidrolojik döngüde sıvı suyun su buharına dönüşmesi gibi). Başlangıçta sermaye para formundaydı. Şimdiyse para ortadan kayboldu ve değer meta kılığında ortaya çıkıyor: kullanılmayı bekleyen emek gücü ve üretimde kullanıma hazır biçimde bir araya toplanmış üretim araçları. Değeri merkezi kavram olarak korumak Marx'a değeri para formundan meta formuna dönüştüren metamorfozun doğasını sorgulama olanağı verir. Peki bu metamorfoz ânı sorunlu olabilir mi acaba? Marx bizi bu sorun hakkında düşünmeye çağırır. Metamorfozda kriz potansiyeli – ama sadece potansiyeli– görmektedir.

Metaların Üretimi ve Artı Değerin Üretimi

Emek gücü ve üretim araçları kapitalistin denetimi altında bir araya getirilince satışa sunulacak olan metayı üretmek üzere işe koşulur. Değer emek tarafından yeni bir meta formunda işte bu süreçte üretilir. Değer şeylerden (metallardan) süreçlere (değeri metallarda donduran emek etkinliklerine) ve oradan şeylere (yeni metallara) ilerleyen bir hareketle üretilir.

Emek süreci belli bir teknolojinin benimsenmesini gerektirir, bu teknolojinin karakteri kapitalistin daha önce piyasadan satın aldığı emek gücü, hammaddeler, enerji ve makinelerin miktarlarını belirler. Kuşkusuz, teknoloji değiştikçe üretim sürecindeki girdi oranları da değişir. Yine açıktır ki, üretimde kullanılan emek gücünün üretkenliği teknolojinin düzeyine bağlıdır. İleri teknolojiyle çalışan az sayıda emekçi ilkel aletlerle çalışan yüzlerce emekçiye göre çok daha fazla şey üretebilir. Daha yeni teknolojiyle üretilen ürünün değeri çok daha düşüktür.

Hemen her türlü ekonomik analizde olduğu gibi Marx açısından da teknoloji sorunu büyük önem taşır. Marx'ın tanımı çok geniş kapsamlıdır. Teknoloji yalnızca işe koşulan makineler, aletler ve enerji sistemleriyle (deyim yerindeyse teçhizatla) ilgili değildir. Aynı zamanda

organizasyonel formları (işbölümü, işbirliği sistemleri, şirket formları vb.) ve kontrol sistemlerinin yazılımlarını, zaman ve hareket araştırmalarını, sıfır stoklu üretim sistemlerini, yapay zekâ gibi unsurları da kapsar. Rekabet temelinde örgütlenmiş bir ekonomide firmalar arasında teknolojik üstünlük için sürdürülen mücadele teknolojik ve organizasyonel formlarda ani sıçramalı bir yenilik şablonu üretir. Bu nedenlerle (ve metnin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı inceleyeceğimiz başka nedenlerle) sermaye dünya tarihinde sürekli devrimci bir kuvvet haline gelir. Üretim etkinliğinin teknolojik temeli sürekli değişmektedir.

Ne var ki bu noktada Marx'ın çok anlam yüklediği bir çelişki vardır. Teknoloji ne kadar ileri olursa üretilen metada o ölçüde az emek tutulur. Daha da sorunlu olan şudur ki, eğer toplam mal üretimi tek tek metaların azalan değerini telafi etmeye yetecek kadar artmazsa toplam olarak daha az değer yaratılabilir. Üretkenlik ikiye katlanırsa toplam kullanılabilir değeri sabit tutabilmek için iki kat üretmek ve satmak zorunda kalırız.

Maddi meta üretimi sürecinde hayati önemde bir başka şey daha cereyan eder. Bunu kavramak için emek değer teorisine dönmemiz gerekiyor. Emek gücünün değeri belli bir yaşama standardında emekçinin yeniden-üretimi için gerekli malların maliyetine eşittir demiştik. Bu değer yer ve zaman temelinde değişiklik gösterebilir ama belli bir sözleşme dönemi için ne olduğu bilinir. Üretim sürecinin belli bir noktasında emekçi emek gücünün değerine eş değeri üretir. Emekçi aynı zamanda üretim araçlarının değerlerini yeni üretilmiş metaya aktarır. Marx'ın formülasyonu ile işgününde öyle bir noktaya gelinir ki bu noktada emekçi V'ye (Marx'ın "değişken sermaye" adını verdiği emek gücünün değeri) eşdeğer üretim yapmış ve C'nin değerini (Marx'ın sabit sermaye dediği üretim araçları) yeni metaya aktarmıştır.

Emekçi çalışmaya bu noktada son vermez. Sözleşmesi uyarınca kapitalist için mesela on saat çalışması gerekmektedir. Emek gücünün değeri ilk altı saatte karşılanmışsa bu takdirde emekçiler sonuç olarak dört saati sermaye için bedava çalışmış olurlar. İşte bu dört saatlik karşılıksız üretim Marx'ın deyişiyle artı değeri (bunu S ile gösterir) yaratır. Artı değer parasal kârın temelidir. Klasik siyasal iktisadı

bocalatan muamma –kârın kaynağı nedir sorusu– bir anda çözülmüştür. Metanın toplam değeri = $C+V+S$. Kapitalistin harcaması ise $C+V$ kadardır.

Burada önemli bir noktaya dikkatinizi çekerim. Üretilmiş olan şey maddi bir metadır. Değer ve artı değer meta formunda donmuş olarak durur. Hareket ettiği farz edilen değeri ararsak fabrikanın içinde yığılı şeyler olarak var olduğunu görürüz. Ve ben bu yığını ne kadar derinlemesine araştırırsam araştırıyım hareket halinde değere ilişkin hiçbir işaret göremem. Bu noktada dikkat çeken tek hareket bu şeyleri pazara götürüp içlerinde gizlenen değeri yeniden para formuna dönüştürme telaşındaki kapitalistin koşuşturmasıdır.

Fakat Marx'ın hoşlandığı deyişle, “Bay Parababaları”nı pazara kadar izlemeden önce, üretimin gizli mahallinde hayati önemde bir şeyin meydana geldiğini anlamamız gerekir. Üretim yerinde yalnızca maddi bir meta değil, aynı zamanda emek gücünün sömürülmesi şeklinde bir toplumsal ilişki de üretilmiştir. Kapitalist üretim ikili karaktere sahiptir. Yalnızca kullanılacak maddi metaların üretimini değil aynı zamanda kapitalistin çıkarı için artı değerın üretimini de gerektirir. Günün sonunda kapitalistler sadece parasal kâr olarak gerçekleştirilecek artı değeri önemser. Ürettikleri çeşitli metalara karşı kayıtsızdurlar. Zehirli gaz için bir piyasa varsa bu gazı üretirler. Sermaye dolaşımı sürecinde ki bu durum sadece meta üretimini değil, sermaye ile emek arasındaki sınıfsal ilişkinin üretimini ve yeniden-üretimini de kapsar. Her şeyin şeffaf olduğu bir piyasada eşitlerin özgür mübadelesi senaryosu (işçi emek gücünün hak ettiği değerini alır) sürdürülürken, şeffaf olmayan ve kapitalistin gözlerden kaçırmaya çalıştığı emek sürecinde kapitalist sınıf için artı değer üretilir. Dışarıdan bakıldığında sanki değer kendi kendini büyütme gibi sihirli bir yeteneğe sahip görünür. Üretim, Marx'ın deyişiyle, içinde “sermayenin değerlendirildiği” büyümlü evredir. Cansız sermayeye (C, değişmez sermaye) yeniden doğuş bahşedilmiş bu arada değerın artmasını mümkün kılacak tek araç olan emek gücü (V) ise Marx'ın sözleriyle “mutlak artı değeri” üretmek üzere işe koşulmuştur. Yöntem basittir: işgününü emek gücünün değerinin geri kazanıldığı noktanın ötesine uzat. İşgünü ne kadar uzunsa sermaye için o kadar fazla artı değer üretilir.

Bu olgunun sermayenin tarihinde taşıdığı kilit önem işgününün uzunluğu, iş haftasının ve yılının uzunluğu ve hatta iş hayatının uzunluğu üzerinde iki yüz yılı aşkın süredir verilmekte olan mücadelelerde bol bol sergilenmiştir. Bu mücadele asla bitmeyecek ve sınıfsal kuvvetler arasındaki güç dengesinin durumuna bağlı olarak ileri-geri hareket edecektir. Son otuz yıl boyunca, örgütlü emeğin gücü pek çok yerde yok edilirken giderek daha çok insan hayatını sürdürebilmek için haftada seksen saat (iki işte) çalışıyor.

Sermaye üretim sürecinden her geçişinde ilave değer yaratır. İşte bu nedenle kapitalist üretim kesintisiz büyüme demektir. Sermayenin hareketine sarmal biçimini veren budur. Akli başında hiç kimse o kadar çok şeyin üretimini bu şekilde organize edip sonra da günün sonunda cebinde günün başındakiyle aynı miktarda para bulmanın zahmetine katlanmaz. Bu zahmete katlanmanın sebebi parasal kârla temsil edilecek bir artıştır. Aracı ise üretimde artı değer yaratılmasıdır.

Değerin Para Formunda Gerçekleşmesi

Metallar satılmak üzere piyasaya getirilir. Başarılı bir piyasa işlemi sırasında değer para formunu kazanır. Bu sonucun doğabilmesi için malın kullanım değerine yönelik istek, ihtiyaç, özlemin varlığı ve bunların ödeme gücüyle desteklenmesi (efektif talep) zorunludur. Bu koşullar kendiliğinden oluşmaz. Kapitalist sistemde istek, ihtiyaç ve özlem yaratmanın geçmişi uzun ve karmaşıktır. Bunun da ötesinde efektif talep birazdan ele alacağımız parasal bölüşümün gerçeklerinden bağımsız değildir. Marx değer formundaki bu kilit önemde geçişe “değerin gerçekleşmesi” der. Ne var ki değer meta formundan para formuna dönüşümüyle oluşan metamorfoz pürüzsüz gerçekleşmeyebilir. Örneğin, hiç kimse belli bir metaya istek, ihtiyaç veya özlem duymazsa, üretimi için ne kadar emek zamanı harcanmış olursa olsun bu metanın hiçbir değeri yoktur. Bu nedenle Marx değer akışının sürdürülebilmesi için üretim ile gerçekleşme arasında varlığı zorunlu olan “çelişkili birlik”ten söz eder. Bu düşüncüyü aklımızdan çıkarmayalım çünkü Marx’ın sunumundaki önemi büyüktür. Gerçekleşme-

nin bu anındaki kriz potansiyellerine daha yakından bakmak için bu noktaya geri döneceğiz.

Marx gerçekleşmenin bu noktasında meydana gelen iki tüketim formu arasında ayırım yapar. Birincisini “üretici tüketim” diye adlandırır. Bu tüketim sermayenin üretim aracı olarak ihtiyaç duyduğu kullanım değerlerinin üretim ve satışı ile ilgilidir. Kapitalistlerin üretim yapmak için gerek duyduğu tüm yarı mamul mallar diğer kapitalistler tarafından üretilmek zorundadır ve bu mallar doğrudan üretim sürecine geri döner. Böylece toplam efektif talebin bir kısmını üretim aracı satın alımında kullanılan para-sermaye oluşturur. Kapitalistlerin bu mallara yönelik istek, ihtiyaç ve özlemleri teknolojik ve organizasyonel yeniliklerle sürekli değişmektedir. Bir pulluk üretmek için gerekli girdiler traktör yapmak için gerekenlerden çok farklıdır, uçak üretimi için ise bunlardan çok başka girdiler gerekir.

İkinci tür tüketim ise nihai tüketimdir, hem kendilerini yeniden üretmeleri için emekçilerin gereksindiği ücret mallarını hem de tamamen değilse de esas olarak burjuvazi içindeki çeşitli sınıfsal kesimler tarafından tüketilen ve devlet aygıtını yaşatmak için gereken metaları kapsar. Nihai tüketimle birlikte metalar dolaşımdan tamamen çıkarlar ama bu üretim araçlarının üretimi durumunda geçerli değildir. *Kapital*’in 2. cildinin son bölümleri değer akışının sağ salım devam edebilmesi için ücret metaları, lüks mallar ve üretim aracı üretimlerinde gerçekleşmesi gereken oranların ayrıntılı incelemesine ayrılmıştır. Bu oranlara uyulmazsa ekonomiyi dengeli büyüme çizgisinde tutabilmek için değer bir kısmının imha edilmesi gerekecektir. Marx sermaye olarak değer geneli dolaşımının sürdürülmesi ve bazı durumlarda kamçılanmasında efektif talebin rolüne ilişkin teorisini para formuna geçiş ve gerçekleşme çerçevesinde kurar.

Değerin Para Formunda Bölüşürülmesi

Değerler piyasadaki satış işlemi sonucunda meta formundan para formuna dönüşünce para şu veya bu nedenle bu paradan pay talep edebilen tüm katılımcılar arasında bölüşülür.

Ücretli Emek

Emek, değerini parasal ücret olarak talep eder. Sınıf mücadelesinin durumu emek gücünün değerini belirleyen faktörlerden biridir. Emek, ücretini ve yaşama standardını sınıf mücadelesi yoluyla iyileştirebilir. Buna karşılık örgütlü bir kapitalist sınıfın karşı atakları emek gücünün değerini düşürebilir. Fakat ücret malları (emekçilerin hayatta kalabilmek ve yeniden üremek için gereksindiği mallar) ucuzlamaktaysa (mesela ucuz ithalat ve teknolojik değişiklik nedeniyle) değerden alınan payın azalması ile yükselen maddi hayat standardı bir arada gerçekleşebilir. Bu, sermayenin yakın geçmişinde kilit bir unsur olagelmıştır. Genel olarak emekçiler milli gelirden azalan bir pay alırlar ama şimdi mobil telefonları ve tabletleri var. Bu arada en üstteki %1'lik dilim toplam değer üretiminden giderek daha fazla pay alır. Marx'ın anlatmak için çırpındığı üzere, bu bir doğa yasası değildir ama karşısında bir kuvvet olmayan sermaye böyle davranır. Üretilen değer örgütlü (ya da örgütsüz) güçlerinin birbiri karşısındaki durumuna göre emek ile sermaye arasında kabaca bölüşülür; diğer yanda işgücündeki gruplar yetenek, statü ve konum bazında farklı ödüllendirilir, toplumsal cinsiyet, ırk, etnisite ve cinsel yönelime dayalı ödüllendirme farkları da oluşabilir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, sermaye imkân bulduğu her yerde ve zamanda insanların yeteneklerine, kapasitelerine ve güçlerine bedavadan el koyar. Emekçi sınıfta depolanmış bilgi, eğitim, tecrübe ve yetenekler sermayenin çoğu kez bel bağladığı önemli emek gücü nitelikleridir.

Ücret formunda emeğe akan para ücret malları formunda üretilmiş metalara yönelik efektif talep olarak sermayenin genel dolaşım sürecine geri döner. Bu efektif talebin gücü ücret düzeyine ve ücretli emek gücünün boyutuna bağlıdır. Gelgelelim dolaşım sürecine dönerken emekçi, emekçi kimliğinden çok alıcı kimliğine bürünür, bu arada kapitalist de satıcı olur. Dolayısıyla emekçilerden kaynaklanan efektif talebin açığa vuruluş biçiminde belli ölçüde tüketici tercihi rol oynar. Tütün emekçiler için alışılmış bir madde ise der Marx, tütün bir ücret malıdır! Burada kültürel ifade ve yerleşik toplumsal tercihlerin hayata geçmesi için önemli bir potansiyel vardır ve sermaye bunu değerlendirmeyi avantajlı ve kârlı bulur.

Ücret malları yeniden-üretimi destekler. Kapitalizmin doğuşu bir yandan meta biçiminde değer üretimi ile artı değer üretimi, diğer yanda ise toplumsal yeniden-üretim faaliyetleri arasında bir ayırma yol açmıştır. Aslında sermaye kendi yeniden-üretim süreçlerinin sorumluluğunu yüklenmeleri için emekçilere ve ailelerine güvenir (belki biraz da devletin yardımına). Marx sermayeyi takip ederken, toplumsal yeniden-üretime, mümkün olduğunca işe başlamaya hazır ve zinde durumda işyerine dönen emekçi kimliğinde sermayeye bedava bir nimet sağlayan ayrı ve özerk bir etkinlik alanı olarak yaklaşır. Bu yeniden-üretim alanı dahilindeki toplumsal ilişkiler ve bu alanda şekillenmekte olan toplumsal mücadele biçimleri (sınıfsal ilişkinin baskın olduğu) değerlendirme veya (alıcılarla satıcıların karşılaştığı) gerçekleşme evrelerinde ortaya çıkanlardan çok farklıdır. Toplumsal cinsiyet, ataerkillik, akrabalık ve aile, cinsellik vb. sorunları daha çarpıcı hale gelir. Yeniden-üretim dahilindeki toplumsal ilişkiler ayrıca, kilise, siyaset, eğitim gibi bir dizi kurumsal düzenleme ve mahalle ve topluluklardaki çeşitli kolektif organizasyon biçimleri aracılığıyla yönetilen gündelik hayatın politikasına da yayılır. Ev işleri ve bakım amaçlarıyla ücretli emek kiralılırken, burada yapılan işin bir kısmı gönüllü ve bedelsizdir.

Vergiler ve Bağışlar

Değerin ve artı değerın bir kısmı devlet tarafından vergi olarak ve sivil toplumun diğer kurumları tarafından temel kurumları (mesela hastaneler, okullar vb.) desteklemek üzere (mesela kilise için) bağış veya yardım amaçlı katkılar olarak alınır. Marx bunlardan herhangi biri için ayrıntılı analiz vermiyor; bu durum vergiler açısından şaşırtıcı, çünkü siyasal iktisat eleştirisinin odaklandığı başlıca konulardan biri David Ricardo'nun *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı eseri idi. Öyle sanıyorum ki bu ihmalin nedeni Marx'ın (*Grundrisse*'de yer alan planlara göre) kapitalist devlet ve sivil toplum hakkında ayrı bir kitap yazmaya niyetlenmiş olmasıydı. Böyle bir kitabı yazana kadar vergilendirme konusu üzerinde herhangi bir sistemli değerlendir-

dirmeyi ertelemesi onun yönteminin karakteristik özelliklerinden biridir. Marx böyle bir çalışmaya hiç başlamadığı için bu konu onun teorileştirmesinde boş bir kutu olarak kalır. Fakat yazdığı metinlerin çeşitli yerlerinde devletten sermayenin dolaşımının devamını güvenceye alan etkin bir aktör olarak söz eder. Örneğin devlet kapitalist piyasa kurumlarının hukuki, yargısal ve idari temelini güvence altına alır ve emek politikalarıyla (işgününün uzunluğu ve çalışma hayatına ilişkin yasal düzenlemeler), parayla (madeni para ve kâğıt para) ve finansal sistemin kurumsal yapısıyla ilgili düzenleme işlevlerini üstlenir. Engels'in *Kapital*'in 3. cildine yerleştirdiği notlara göre bu son problem Marx'ı çok uğraştırmıştı. Devlet askeri teçhizat ve her türlü gözetleme, işletme, bürokratik yönetim aracı satın alırken denetimi altında tuttuğu efektif talep aracılığıyla hatırı sayılır bir nüfuz kullanır. Devlet bilhassa kamu mallarına yapılan yatırımlar ve yol, limanlar, su şebekesi ve kanalizasyon gibi kolektif fiziksel altyapılarla ilgili üretken etkinlikler de yürütür. İleri kapitalist ülkelerde devlet (öncelikle askeri amaçlar doğrultusunda) araştırma geliştirme faaliyetlerine sübvansiyon vermek gibi her türden işlevler üstlenirken, aynı zamanda çalışanlara yönelik eğitim, sağlık, konut gibi hizmetleri içeren sosyal harcamaları sübvansiyon ederek yeniden dağıtımcı bir aktör gibi faaliyet gösterir. Bilhassa ekonominin hâkim kritik sektörlerini devletleştirme politikası izlediğinde devletin etkinlikleri o kadar geniş kapsamlı olabilir ki, bazı analistler kendine özgü bir tekelci devlet kapitalizminden bahsetmeyi tercih ederler. Kapitalizmin bu türü Adam Smith'i takip eden Marx'ın sermayenin hareket yasalarını araştırırken varsaydığı tam rekabetten türetilen kurallardan farklı kurallara göre işler. Devlet müdahalesinin düzeyi ve bununla ilgili vergilendirme oranları büyük ölçüde sınıfsal güç dengelerine bağlıdır. Bu müdahale ayrıca sermaye dolaşımına devletin yaptığı müdahalelerin fayda ve zararları üzerindeki ideolojik çekişmeden ve devletin devletler sistemi dahilindeki jeopolitik gücü ve konumundan da etkilenir. Devasa krizlerin (1930'ların Büyük Buhranı gibi) ardından daha etkili devlet müdahalesi için feryatlar artar. Jeopolitik tehdit koşullarında (hakiki ya da hayali) askeri varlığın ve bununla ilgili harcamaların artırılması talepleri de yoğunlaşır. Askeri-endüstriyel kompleksin gücü ihmal

edilebilir nitelikte değildir ve sermaye dolaşımı kuşkusuz bu gücün kullanımından etkilenir.

Bölüşümden vergiler aracılığıyla alınan her şey emtia talebini etkileyen devlet harcamalarını besler. Bu da değerlerin piyasada gerçekleşmesine katkıda bulunur. Efektif talebi güçlendirmek için (Keynesyen teoride öngörüldüğü üzere) geliştirilen devlet müdahalesi stratejileri özellikle de sermaye dolaşımının tıkanıklıklarla karşılaşması veya yeterince güçlü olmaması durumlarında gerçek bir olanağa dönüşür. Kâr oranlarının özel teşebbüsü değer üretmeye teşvik edemeyecek kadar azaldığı bir duruma verilen tipik tepki genellikle devletin yönettiği önlemler aracılığıyla ekonomiye güçlendirilmiş efektif talep enjekte ederek “teşvik paketi” oluşturmaktır.

Ama başka durumlarda bu fonlar devlet mülkiyetinde olsa da kapitalist üretim biçimlerine yeniden yatırılır. Örneğin 1960'larda Britanya, Fransa ve Japonya'da önemli sektörler devlet mülkiyetindeydi; bugün Çin'de de bu durum varlığını sürdürüyor. Bu varlıklar resmen devlet iktidarının siyasetinden bağımsız ve özerk olmakla beraber, bunların kâr amacı güden kuruluşlar olarak değil kamu yararı gözetilen kamusal tesisler olarak örgütlenmiş olmaları bunların sermaye dolaşım süreciyle olan ilişkilerinin biçimini değiştirmektedir. Sermaye dolaşımının önemli bir kısmı devlet aygıtından geçer ve bu olgu bir ölçüde dikkate alınmaksızın hareket halindeki sermayeye ilişkin hiçbir açıklama tamamlanmış sayılmaz. Ne yazık ki, Marx bu olguyu kurduğu genel teoriye dahil etmek için hiçbir girişimde bulunmaz. Onun yerine sermayenin nasıl çalıştığı konusunda tam rekabet modeline bağlı kalır ve devlet müdahalelerini genellikle dikkate almaz.

Sermayenin Çeşitli Kesimleri Arasında Bölüşüm

Emek ve devlet paylarını aldıktan sonra geriye kalan değer ve artı değer dilimi sermayenin çeşitli kesimleri arasında bölüşülür. Bireysel kapitalistler, daha sonra inceleyeceğimiz nedenlerle, yarattıkları artı değere göre değil koydukları sermaye oranında toplam değer ve artı değerden pay alırlar. Artı değer bir bölümü toprak ve emlak rant-

ları olarak gayrimenkul sahipleri tarafından ya da fikri mülkiyet hakkı olarak patent ve telif hakkı şeklinde emilir. İşte çağımız kapitalizminde rant arayışının önemi buradan kaynaklanır. Paranın yeniden para-sermayeye dönüşmesinin sağlanmasında ve yaygınlaştırılmasında hayati rol oynayan parasal sermaye sahipleri sınıfının nüvesini oluşturan bankacılar ve finansörlerin yanı sıra tüccar kapitalistler de paylarını alır. Sermaye böylece döngüyü tamamlar ve değerlenme süreçlerine geri akar. Sözü ettiğimiz bu aktörlerin her biri endüstriyel sermaye kârı, ticari sermaye kârı, toprak ve diğer gayrimenkul rantları ve parasal sermaye faizi biçimlerinde artı değerden pay talep eder.

Bu bölüşüm biçimlerinin her birinin burada tasvir ettiğimiz sermaye dolaşımı biçiminin doğuşundan önce oluşmuş eski kökleri vardır. Marx, eserinin tarihi bölümlerinde kendi değişimiyle sermayenin “kadim” formlarının geçmişteki önemini açıkça kabullenir. Bu tür kategorilerin anlaşılması için benimsediği yaklaşım ise oldukça özeldir. Aslına bakılırsa şu soruyu sorar: Nasıl oluyor da “sanayi kapitalistleri”, yani meta formunda değer ve artı değer üreticileri yarattıkları değer ve artı değer bir kısmını paraya dönüştürdükten sonra onu diğer talep sahipleriyle paylaşmaya razı oluyorlar? Sözü özü, tüccarların, toprak sahiplerinin ve bankerlerin olgunlaşmış kapitalizmdeki kaçınılmaz işlevi nedir? Bu da başka bir soruyu doğuruyor: Diğer hak sahipleri sanayi kapitalistlerinden, kaçınılmaz işlevlerinin meşru kılacağı çok ötesinde artı değeri utanmazca kapmak için politik ve ekonomik olarak nasıl organize oluyorlar? Sermaye sınıfı içindeki hizipsel çekişmeler her yerde açıkça ortadadır ve Marx bankacılık ve finans sermayesi hakkındaki ön sunuşunda bu durumu kabullenmeye başlar. Ama en somut katkısını birinci soruyu yanıtlarken yapar, bizleri ikinci soruya verilecek herhangi bir yanıtta yer alan konjonktürel durumlar ve güç dengeleriyle baş başa bırakır.

Diğer yanda, bölüşümü artı değer üretiminin edilgen nihai ürün olarak görme eğilimi vardır. Ama Marx’ın açıklaması bölüşümün hiç de edilgen olmadığını gösterir. Finansal kesim ve bankacılık, para formunda üretilen artı değerden paylarına düşeni alan edilgen taraflar değildir yalnızca. Para dolaşımının faiz getiren sermaye dolaşımı aracılığıyla yeniden artı değer üretimine geri dönmesini sağlayan etkin

aracılar ve aktörlerdir. Zirvesinde merkez bankası bulunan bankacılık sistemi üretimde yaratılan değeri dikkate almaksızın para yaratan bir eritme kabıdır. Bu nedenle finansörler ve bankacılar değer dolaşımını sürdürürler ama daha önceki artı değer üretiminden de aynı ölçüde fayda sağlarlar. Mülkiyet hakkına dayalı bir getiri talebindeki faiz getiren sermayenin dolaşımı şimdiye kadar hareket halindeki tek bir akım olarak kavramlaştırılan şeyde ikilik yaratır. Sanayi kapitalistleri bu ikili rolü içselleştirir: artı değer üretimini örgütleyenler olarak bir dizi pratiğe girerken, para formundaki sermaye sahipleri olarak da kendi yatırdıkları paranın getirdiği faizle kendilerini ödüllendirirler. Ya da iş kurmak için para ödünç alırlar ve başkasına faiz öderler.

Bu olgu sermaye dolaşımı sürecine, önemi giderek artan sahiplik ve işletmecilik ayrımını getirir. Hisse sahipleri parasal sermayeleri için getiri talep eder, işletmeci ise meta formunda artı değer üretiminin etkin organizasyonunu yapması karşılığında pay talep eder. Faiz getiren parasal sermaye, sermaye kavramı dahilinde özerk bir statü kazanır kazanmaz, hareket halindeki değer olarak sermayenin dinamikleri çözünür. Elindeki para-sermaye yatırımından parasal kazançlar sağlamaya çalışan bir hisse sahibi ve yatırımcı sınıfı (parasal sermaye sahipleri) doğar. Bu sınıf paranın para-sermayeye dönüşmesini hızlandırır ve pekiştirir. Bu hareket olmaksızın sermayenin üretimde değerlendirilmesi, para-sermayenin büyümesi ve getiri sağlaması söz konusu olamaz. Aynı zamanda bu hareket üretim sürecindeki değer üretme dışındaki yöntemlerle paralarına kolay getiri sağlama peşindeki güçlü ve nüfuzlu sermaye kesimleri tarafından mutlak bir parasal yönelimi de beraberinde getirir. Eğer parasal getiri arazi, gayrimenkul ve doğal kaynak piyasalarında spekülasyonla veya tüccar kapitalist faaliyetleriyle sağlanacaksa buralara yatırım yapacaklardır. Devlet borçlanma senetlerinin satın alınması üretime göre daha fazla getiri sağlıyorsa bu durumda para-sermaye, üretimde değerlendirilmeye yönelik akışın zararına bu sektörlerle yönelecektir.

Marx bu tür ihtimallerin farkındadır. Ama bu ihtimalleri göz ardı eder, çünkü hiç kimse değer üretimine yatırım yapmaz ve herkes yatırımını toprak rantlarına veya ticari sermaye yatırımlarına yöneltirse bu durumda sermaye Marx'ın deyişiyle asıl, temel işlevlerine geri

dönene kadar değer üretimi alanındaki getiri oranı hızla yükselecektir. Marx en kötü ihtimalle (en azından ticari sermaye ve faiz açısından) kâr oranının uzun dönemde sanayi sermayesi ile diğer bölüşüm formları arasında eşitlenme eğilimine gireceğini kabul etmeye eğilimlidir. Durum böyle olsa bile hareket halindeki değer olarak sermaye basit tekli yapısını kaybeder ve sıklıkla birbirleriyle çatışmalı bir ilişkiye giren akışlar halinde parçalanır. Hidrolojik döngüde yağışın çok farklı formlarda oluşması da buna benzer bir durumdur. Mesela son zamanlarda değer üretimine yönelik sermaye akışı azalma eğilimi gösterirken, parasal sermaye arazi ve gayrimenkul spekülasyonu gibi alanlarda daha yüksek parasal getiri oranları peşine düşmüştür. Bu durum değer üretiminde yaşanan ve 2007-8'deki muazzam çöküşten itibaren küresel ekonominin büyük bölümüne damga vuran uzun süreli durgunluğu kamçulamıştır.

Buradaki çelişkili unsur finansal sistem dahilindeki mekanizmalarla yaratılan borçluluğun daha fazla birikimin sürekli itici gücü haline gelmesidir. Hummalı bir kâr arayışının yerini hummalı bir borç ödeme ihtiyacı almıştır. Üstelik bu hummalı arayışın bir kısmı sermayenin üretimde değerlenmesini artırmanın yollarını bulmaya ayrılmak zorundadır. Değer, bu metnin başlangıcında analizini yaptığımız değerlenme pratiklerine dönerken, yolculuğunun başında sahip olduğu formu aynen korumaz. İlerledikçe gelişir ve geliştikçe genişler. Ama artık yalnızca artı değer arayışı değil, sermaye dolaşımının başarıyla işlev görebilmesi için bölüşüm ağında yığılmakta olan borçların ödenme zorunluluğu da büyür.

Hareket Halindeki Değeri Yöneten Kuvvetler

Burada verilen sermaye akışı görseli kuşkusuz basite indirgenmiştir. Ama bu dayanaksız bir basitleştirme değildir. Sermayenin genel dolaşım süreci dahilindeki dört temel süreci tasvir eder: üretim sürecinde artı değer formunda üretilen sermayenin değerlenme süreci; metaların piyasada mübadele edilmesi aracılığıyla değerın yeniden para formuna dönüştüğü gerçekleşme süreci; değerin ve artı değerin çe-

şitli hak sahipleri arasında bölüşümü süreci; ve nihayet hak sahipleri arasında dolaşan paranın bir kısmına el koyma ve yeniden değerlendirilerek yoluna devam etmesi için para-sermayeye dönüştürme süreci. Bu süreçlerin her biri bazı bakımlardan bağımsız ve özerktir. Ama değer dolaşımı sürecinde bunların tümü birbirleriyle ayrılmaz biçimde ilişkilidir. Hareket halindeki değer bütünlüğü içinde bu ayrı süreçler birazdan göreceğimiz üzere *Kapital* metninin yapılandırılmasında hayati rol oynar. Birinci cilt değerlendirme, ikinci cilt gerçekleştirme, üçüncü bölüm ise çeşitli bölüşüm tarzlarına odaklanmıştır.

Şimdi bu sermaye akışını hareketli kılan itici güç ya da güçler hakkında kısa bir yorum yapmak gerekiyor. En bariz itici gücün altında şu gerçek yatar: Hiçbir rasyonel parasal sermaye sahibi, değerlendirme sürecinin sonunda başlangıca göre daha fazla para elde etmedikçe, meta ve artı değer üretimini örgütlemenin getirdiği onca zahmet ve eziyete katlanmaz. Kısacası onları teşvik eden güç bireysel kâr güdüsüdür. Bu durumu insanın açgözlülüğüne bağlayabiliriz kuşkusuz, ama Marx bu güdüyü bir ahlaki kusur olarak görmekten büyük ölçüde kaçınır. Yaşamak için gerekli kullanım değerlerini üretebilmemiz, toplumsal açıdan böyle bir güdünün varlığını gerektirir. Kârın kaynağı artı değer üretimi olduğuna göre, değerlendirme süreci canlı emeğin üretimde sürekli sömürülmesi temelinde sonsuza dek devam etme dürtüsünü bünyesinde barındırır. Ancak, bunun sonucu artı değer üretiminin kesintisiz büyümesidir. Sermayenin yeniden-üretim döngüsü sürekli büyüme ve genişleme sarmalına dönüşür.

Marx gerçekleştirme süreçlerini bir itici gücün sürükleyebileceği görüşünü genel olarak reddeder. Ancak böyle bir gücün söz konusu olmaması için hiçbir bünyevi neden yoktur. Bu itici güç çeşitli kullanım değerleri için kamunun istek, ihtiyaç ve özlemlerinin değişmesinden kaynaklanabilir. Marx istek, ihtiyaç ve özlemlerin durumunu sermaye tarafından belirlenen “rasyonel tüketim” olarak düşünme eğilimindeydi, ama bunun aksine durumlar da doğabilir. Örneğin nüfusun önemli bir bölümü (emekçiler ya da burjuvazi olması fark etmez) doğayla farklı bir ilişki kurma, mevcut kapitalist pratiklerden kaynaklanan çevresel bozulmaların, yaşam alanı kayıplarının ve iklim değişikliklerinin azaltılmasını mümkün kılacak bir yol izleme arzusu-

nu dile getirirse bu durumda sermayenin genel dolaşım süreci alternatif kanallara sevk edilebilir. Bu istek, ihtiyaç ve özlemlerin parasal güçle desteklenmesi neticesinde (bu noktada devlet teşvik ve sübvansiyonları kesinlikle bir fark yaratır) çevreyi korumaya yönelik adımlar ve yenilenebilir enerjiler fosil yakıtların yerini almaya başlayabilir.

Marx bu tür sorunları dikkate almadı, ama bu metinde onun düşüncelerine dayanarak yaptığımız görselleştirme böyle sorunları dikkate alacak şekilde kolayca uyarlanabilir. Bunun da ötesinde devlet askeri teçhizata, polis ve gözetleme teknolojilerine, toplumsal denetimin çeşitli araçlarına yönelik efektif talep üzerinde, hatta tüm rutin yönetim ve hükümet talepleri üzerinde güçlü bir nüfuz uyguladığı ölçüde birikim için önemli itici güç haline gelebilir. Bu nüfuz o kadar güçlü olabilir ki, kimi analistler bazı tarihsel dönemlerde askeri Keynesçiliği birikimin asıl itici gücü olarak tanımlamayı tercih ederler. Devlet ayrıca pratikte yeniliklerin ve teknolojik değişimlerin teşvikinde eskiden beri çok önemli rol oynamaktadır. Gerçekleşme sorunları üzerinden bol miktarda politik ve toplumsal mücadele yürütülür ama bunlar sermayenin değer üretimi üzerinden yürütülen klasik mücadelelerden oldukça farklı toplumsal yapılara ve anlamlara sahiptir. Bunun nedeni gerçekleşme evresinde yürürlükte olan temel toplumsal ilişkinin satıcı ve alıcılar arasında kurulması, buna karşılık değerlendirme evresinde ise sermaye ve emek arasında kurulmasıdır.

Benzer şekilde, genel bölüşüm alanında verilen toplumsal ve politik mücadelelerin göz ardı edilmesi de zordur. Ancak bunları dikkate almak istiyorsak, bölüşüm biçimlerinin neden ancak tam kapitalist biçimde var olabileceği ve var olması gerektiği sorusuyla analizini sınırlandıran Marx'tan çok daha öteye gitmemiz gerekiyor. Daha dinamik bir perspektif rantiyeleri, tüccarları ve finansal kapitalistleri kendi çıkarları doğrultusunda davranan, mümkün olduğunca çok değer koparmaya çalışan ayrı güç blokları olarak görecektir. Burada karşımıza çıkan büyük soru tüccarlar, finansörler ve toprak sahiplerinin üretime katılma zahmetine katlananların zararına edindikleri haksız kazançlarıyla arkalarına yaslanıp gayet güzel geçinip gitmek varken neden yeniden değerlendirme sürecine yatırım yaptığı sorusudur. Rant-

lar yaşamalarını mümkün kılıyorsa neden üretimle uğraşarak rahatlarını bozsunlar?

İşte faiz getiren sermaye dolaşımının aldığı farklı biçimin kritik rol oynadığı nokta budur. Değer üretiminden tamamen bağımsız bankalar tarafından para yaratılmasını içeren borçluluğun oluşturulması yoluyla, bölüşüm cephesi aslında değerlenme üzerinden kesintisiz dolaşımın sürdürülmesi için şahane bir teşviği içselleştirmiş olur. Borçların geri ödenmesi dürtüsünün gelecek için değer üretiminin sürdürülmesinde kâr arayışı kadar önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Borçlar gelecekteki değer üretimi üzerindeki hak talepleridir ve bu haliyle gelecekteki değerlenmenin üzerine koyulan ipotektir. Borçların geri ödenememesi sermaye akışı sistemindeki tüm krizlerin anasıdır.

O halde genel dolaşım sürecine baktığımızda sistemin sağ salım hareketini sağlayacak birçok dürtünün bulunduğunu ve değeri hareket halinde tutacak itici güçlerin hiç de eksik olmadığını görüyoruz. Değerin sürekli hareketine yönelik birçok tehdit ve güçlüklerin ortaya çıkabileceği de apaçık ortadadır. Ama bu sorunu daha sonra ele alacağız.

2. BÖLÜM

Kitap Olarak *Kapital*

“Birikimin ilk koşulu, kapitalistin metalarını satmayı ve bu yolla elde ettiği paranın büyük bir kısmını yeniden sermayeye dönüştürmeyi başarmış olmasıdır. İzleyen sayfalarda (*Kapital*’in 1. cildinde) sermayenin dolaşım sürecini normal bir biçimde tamamladığı varsayılacaktır. Bu sürecin daha yakından analizi 2. ciltte yapılacaktır ... Artı değer üreten kapitalist ... asla onun nihai sahibi değildir. Sonradan bunu toplumsal üretimin bütünü içinde başka işlevler üstlenen kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak zorundadır. Bundan dolayı, artı değer çeşitli parçalara bölünür. Bu parçalar çeşitli kategoriler meydana getiren kimselerin payları olur ve kâr, faiz, ticari kazançlar, kira gibi birbirinden bağımsız biçimler alır. Artı değer bu dönüşmüş biçimleri ancak 3. ciltte ele alınabilecektir ... Dolayısıyla, burada, bir yandan, metayı üreten kapitalistin, bunu değeri üzerinden sattığını varsayacağız ... Diğer yandan, kapitalist üreticiyi artı değer bütününe sahibi, ya da, bir başka deyişle, bu ganimetten onunla birlikte pay alan diğer herkesin temsilcisi sayacağız.

Kapital, I, 709-10

Bir bütün olarak sermaye dolaşımının haritası Marx’ın değer olarak sermaye hareketini nasıl kavradığını gösteren makul bir betimleme olduğuna göre bu haritada *Kapital*’in üç cildi nerede konumlandırılmıştır?

Birinci Cilt

Sunuş niteliğindeki ilk üç bölümden sonra 1. cilt neredeyse tamamen değerlenme sürecine odaklanır. Paranın para-sermayeye dönüştüğü

noktadan alıp, değerin piyasada para formunda gerçekleştiği noktaya götürür bizi. Emek gücünün yeniden-üretimi için gerekli metalleri satın almak üzere ücretlerin akışı ve yeniden yatırımı besleyecek kâr akışı, paradan metalara, üretime, metalara ve yeniden para formuna doğru gelişen hareket açısından dışsal nitelik taşıyan zincirdeki yegâne halkalardır. Genel dolaşım süreci dahilindeki diğer her şeyin “normal şekilde” yürüdüğü düşünülür, bence Marx normal derken diğer her şeyin sorunsuz işlediğini kastediyor. Tüm metaların değerleri karşılığında mübadele edildiği varsayımı piyasada değerin para formunda gerçekleşmesinde hiçbir problem doğmadığının kabulü demektir. Artı değerin (ücret ve kâr dışındaki) paylara bölünmesinin önem taşımadığı varsayımı her türlü pürüzü önler. Belki de Marx’ın en kapsamlı ve önemli varsayımları özel mülkiyet rejiminin hem üretimdeki hem de mübadeledeki karşı konulamaz gücüyle ilgili olanlardır. Marx işte bu bağlamda piyasada tam rekabet varsayımı yapar.¹ Smith’in “görünmez el” teorisini kabul eder ama bunun sermayenin değil emeğin görünmez eli olduğunda ısrar eder. Tekel durumunu dikkate almaz. Bu varsayımları neden benimsediği ilginç bir konudur. Benim tahminime göre, Marx’ın *Kapital*’deki birincil hedefi zamanının siyasal iktisatçılarının desteklediği serbest piyasa kapitalizmine dair ütöpik vizyonu yapıbozuma uğratmaktır. Piyasa serbestisinin Smith ve diğerlerinin sandığı gibi herkesin yararına sonuçlar üretmediğini, aksine kitleler için sefalet senaryosu, varlıklı kapitalistler için ise devasa zenginlik yarattığını göstermek ister.

Bu varsayımları yaparak sahayı temizledikten sonra, Marx değerlendirme sürecini tüm giriftlikleri ve ayrıntılarıyla inceleme imkânı bulur. Canlı emeğin üretimde sömürülmesinin aldığı biçimleri serbest piyasa mübadelesinin eşitlik koşullarında inceler. Kapitalistler emekçilere emek gücünün değerini öderler ve sonra onları belli bir zaman dilimi için emek gücünü satma karşılığında kazandıklarından daha fazla değer üretmek için kullanırlar. Artı değer üretiminin ve temellükünün temeli canlı emek gücünün üretim sürecinde (lütfen dikkat edelim, piyasada değil) sömürülmesidir. Ardından mutlak ve göreceli artı değer arasındaki ayrımı netleştirir, mutlak artı değerın kaynağının, emek gücünün eşdeğerini üretmek için gerekenin ötesine uzatı-

lan işgünü olduğunu gösterir. Göreli artı değer teorisi, kapitalistler-arası rekabet üzerinde örgütlenen kapitalist üretim tarzının yapısında mevcut olan teknolojik ve organizasyonel dinamizmi açıklar. Üretkenliğin artışı emek gücünün yeniden-üretimi için gerekli metaların değerini düşürür. Bunun anlamı (hayat standardının sabit kaldığı varsayımıyla) emek gücünün değerinin düşmesi ve kapitalistin daha fazla artı değer elde etmesidir.

Pazar payı için kapitalistler arasında yürütülen rekabet basit yenden-üretim döngüsünü birikim için sürekli birikim sarmalına dönüştürür. Nihayet Marx kendi deyişiyle “kapitalist birikimin genel yasası” için iki dinamik model kurar, bunlardan ilki değişmeyen teknoloji varsayımına dayalıyken ikincisi bünyesine güçlü teknolojik değişimi katar. Ortaya çıkan sonuçlar emek açısından çok mühim odak noktaları niteliğindedir. İkinci modelde kapitalistin üretim sektörünün hem içinde hem dışında emekçiyi giderek daha çok yoksullaştırmaktan neden kaçamayacağını (daha önceki bölümlerde tespit edilmişti) anlarız. Yoksullaştırma süreci, işsiz ve eksik istihdam edilen emekçileri kapsayan ve emekçinin güçsüzleştirilmesini sağlama bağlayan yedek sanayi ordusuyla doruğuna çıkar. Aynı zamanda sermayenin canlı emeği giderek daha fazla sömürerek artı değer miktarını en yüksek düzeye çıkarma yeteneğini de kanıtlar. Bundan şu sonuç çıkar:

Kapitalist toplumda, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, maliyetleri bireysel işçinin sırtına yıkılarak hayata geçirilir, (...) üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar diyalektik bir şekilde tersyüz olur, üreticinin boyunduruk altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar haline gelir, işçinin suretini harp ederek onu paramparça insana çevirir, makinenin eklentisi durumuna indirir, emeğini eziyete döndürerek onun hakiki içeriğini yok eder; bağımsız bir kuvvet olarak bilim emek sürecine dahil edildikçe bu sürecin düşünsel potansiyelini de emekçiye aynı ölçüde yabancılaştırır; emekçinin çalışma koşullarını bozar, emek sürecinde onu ahlaksızlığı yüzünden daha da iğrençleşen bir despotizme maruz bırakır; emekçiyi yaşamı boyunca çalışmaya mecbur eder ve karısını ve çocuğunu sermayenin her şeyi ezip geçen tekerleklerinin altına iter. Ne var ki, artı değer

üretiminin tüm yöntemleri aynı zamanda birikimin de yöntemleridir ve birikimde gerçekleşen her artış bu yöntemlerin geliştirilmesinin aracı haline gelir. Bundan dolayı, buradan, aldığı ücret ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun, emekçinin durumunun sermaye biriktiği oranda kötüleşmek zorunda olduğu sonucu çıkar. Son olarak, görelî artık nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu her zaman birikimin hacim ve enerjisi ile dengeli bir durumda tutan yasa işçiyi sermayeye, Hephaistos'un çivilerinin Prometheus'u kayalara mıhladığından daha sıkı bir şekilde bağlar. Sermaye birikimine karşılık gelen bir sefalet birikimini gerektirir. Şu halde, bir kutuptaki zenginlik birikimi, aynı zamanda, öteki kutuptaki, yani kendi emeğinin ürününü sermaye olarak üreten sınıfın yer aldığı karşı kutuptaki sefalet, acı, kölelik, cehalet, vahşileşme ve manevî bozulmanın birikimidir.²

Bu konuda iki şey söylenebilir. Birincisi Marx burada serbest piyasa kapitalizminin felaket yaratan sonuçlarını sergiler. Hiç şüphe yok ki, sanayileşmekte olan Britanya'da doğan kapitalizmin ve emekçi sınıfların günümüze kadarki tarihi, sözgelimi Bangladeş ya da Şenzen'deki günümüz fabrikalarında Marx'ın anlattığı koşulların tekrar tekrar yaratıldığına ilişkin bol kanıt sunar. Diğer yandan, geride bıraktığımız kırk yıl boyunca ileri kapitalist ülkelerde ısrarla uygulanan serbest piyasa politikaları sürekli artan büyük sınıfsal eşitsizlik düzeyleri üretmiştir. Ne var ki, bütün hikâyenin bu kadarla kalmadığını gösteren pek çok delil de vardır, sermayenin dinamikleri dahilinde farklı bir yönü işaret eden telafi edici unsurlar da mevcuttur. Mesele dünyanın pek çok yerinde emekçilerin ortalama yaşam beklentisi düşmek yerine yükselmiştir. Hiç değilse dünyanın bazı bölgelerinde ortalama emekçinin hayat tarzı o kadar da vahim değildir. Hatta bazı yerlerde bu kesimin hayat tarzı, telafi tüketimciliği [*compensatory consumerism*] dünyasında baştan çıkarıcı biçimde renklenmektedir.

Marx'ın 1. cildi bitirirken vardığı sonuç tamamen seçtiği varsayımlara bağlıdır. Birçok model kurma egzersizinde olduğu gibi varsayımları değiştirirseniz sonuçlar da değişir. Birinci cilt meselenin bütününe değerilenme noktasından bir perspektif sunar. Bu bakımdan paha biçilmez bir eserdir. Ama meselenin bir kısmını ele alır.

2. Cilt

Marx 2. ciltte sermayenin piyasaya girişi esnasında ve sonrasında sermaye dolaşımını incelemeyi amaçlamıştı. Bu cilt, 1. cildin bıraktığı noktadan itibaren hareket halindeki değerin öyküsünü anlatmayı üstlenir. Değerin meta formundan para formuna dönüşmesi kritik bir evredir. Çünkü değerin ve artı değerin para formunda gerçekleştiği evre değer yaratmanın fiilen ölçülebildiği ve kaydedilebildiği andır. Sadece bu evrede artı değerin üretildiğine ilişkin elle tutulur maddi kanıtlara ulaşırız.

2. cilt değerin gerçekleşmesi ve bunu izleyen dolaşımı açısından genel sermaye dolaşımına bir bakış açısı sunar. Marx bu amaçla belli varsayımlar yapar. İlk olarak metnin bütününde sabit teknoloji varsayımında bulunur. 1. ciltte teknolojik değişim hakkında yürüttüğü yoğun sorgulamanın bulgularını tümüyle göz ardı eder. “Dolayısıyla burada hem metallerin değerleri üzerinden satıldığını, hem de bu satışın gerçekleştiği koşulların değişmediğini varsayacağız. Ayrıca çevrimsel süreç ilerlerken değerde meydana gelen değişiklikleri de dikkate almayacağız.”³ Değer üretkenliğinin değişmesi önem taşıymıyormuşçasına incelemeyi sürdürmek kabul edilemeyecek ölçüde gerçekçilikle çelişir. Başlangıçta kolaylık olsun diye bu varsayımı başvurduğunu söylerken, daha sonra “değerdeki köklü değişiklikler bakımından teknolojik değişmelerin hiçbir şeyi değiştirmediklerini” öne sürer.⁴ İkinci olarak, (1. ciltte olduğu gibi) 3. cilde sürgün ettiği –ücretler ve toplam kârlar dışındaki– bölüşüm olgularını görmezden gelir. Bu son varsayım özellikle sinir bozucudur, çünkü 2. cildin birçok yerinde farklı devir sürelerini ve sabit sermaye yatırımlarını eşgüdümleme sorunlarının krediye başvurma gibi hazır bir çözümü olduğunu belirtir. Fakat 2. ciltte böyle çözümleri kullanmayı reddeder, çünkü henüz faiz ve finans teorisini kurmamıştır.⁵ Nihayet, değerin gerçekleşmesi meselesine duyduğu ilgi dikkate alındığında, en tuhaf olanı tüm metallerin kendi değerleri üzerinden mübadele edildiğini varsaymasıdır. Bu 1. ciltte yaptığı bir varsayım olduğundan burada yeniden ortaya çıkması şaşırtıcıdır. Ne var ki 2. ciltte Marx bu varsayımı çok farklı bir rol yükler. Her şeyin dengede olduğu varsayı-

myla işe başlar ve buradan geriye doğru giderek olayların bu şekilde sonlanması için nelerin gerçekleşmesi gerektiğini tanımlar. Marx'ın 2. cildin sonundaki yenilikçi yeniden-üretim modelleri yarım yüzyılı aşkın bir süre sonra makroekonominin temeli olan ekonomik modellemenin habercileri olarak görülür genellikle. Bunlar matematik olarak, arz-talep dengesinin sürdürülebilmesi için emekçilere yönelik ücret malları üretimi ile kapitalistlere yönelik yatırım malı ve lüks mal üretimleri arasında sürdürülmesi zorunlu olan oranları ortaya koyar.

Gelgelelim bu önemli ve bazı bakımlardan muhteşem başarı temelindeki varsayımların dayattığı sınırlamaları maskeleyemeli. Bu modellere sınırlı ölçüde teknoloji dahil edilmişse de, ancak dengeli büyümenin gerçekleştirilmesi için gereken kadarına müsaade edilmiştir, ki bu ilginç bir noktadır. Daha sonraki araştırmalar bu yeniden-üretim şemalarında dengeli büyümeyi sağlayabilecek bir teknolojik evrim çizgisinin gerçekten var olduğunu göstermiştir, ama 1. ciltte tanımlanan göreceli artı değer üretiminin dayandığı rekabet süreçlerinin bu çizgiyle sınırlanabilmesi asla mümkün değildir. Dengesizlik krizlerinin mümkün, hatta kaçınılmaz olmasının nedeni işte budur.

Sınırlayıcı varsayımlar 2. cildin okunmasında karşılaşılan tek pürüz değildir. Analizin tamamlanmamış olması çok daha can sıkıcıdır. Engels'in *Kapital*'in 2. cildine yerleştirdiği malzeme dağınık ve bazı durumlarda kesinleştirilmemiş geçici düşüncelerdir. Bunlar sermaye dolaşımının gerçekleşme ve para formuna dönüşme perspektifiyle örgütlenmiş nihai bir analizini oluşturmaz. Bu nedenle Marx'ın düşüncelerini konuyla ilgili diğer yazılarının yardımıyla yeniden kurmak zorunlu hale gelir. *Grundrisse*, örneğin 2. ciltte yer alanlarla karşılaştırılması gereken deneme kabilinden fikirlerle doludur. Gelgelelim, deneme kabilinden fikirlerin yanına deneme kabilinden başka fikirler katmak illa ki nihai bir açıklama ortaya çıkarmayabilir. En iyi durumda bu cilt tamamlanmış olsaydı ne söylenmiş olabilirdi şeklinde tahmin yürütmek zorunda kalırız. Marx'ın varsayımlarını bir yana bıraktığımızda neler olduğunu belirlemek onun açıklamasında hangi unsurların eksik olduğunu ortaya çıkarmaktan daha kolaydır.

2. cilt bir bütün olarak sermaye dolaşımının üretim, meta ve para-sermaye olmak üzere üç devreye bölünmesiyle başlar, ama bunlar

Marx'ın "sanayi sermayesi" dediği devrede birleşmişlerdir. Bireysel sanayi kapitalistlerinin bazı durumlarda çelişkili karakter alan üretici, tüccar ve para yöneticisi şeklinde üç rol üstlenmesi gerekir. Bu olgu 3. ciltte yer alan sermayenin üç farklı kesime (üretici, tüccar ve özellikle finansör) bölünmesinin ön taslağıdır. Marx'ın analizinin esas amacı değer için para formunda gerçekleşmesinin koşulunun sermayenin değerlendirilme ve meta üretimi evrelerini sağ salım aşması olduğunu göstermektir. Aynı tespit üretken sermayenin yeniden-üretimi ve meta-sermayenin yeniden-üretimi açısından da geçerlidir. Bunlar birbirine bağımlı ve birbiriyle bağlantılı ama aynı zamanda özerk formlardır. Sanayi kapitalisti bu üç evreyi dolaşım sürecinde dikkate almak zorundadır. Marx bunu dile getirmez, ama üretimi örgütlemeye çok başarılı olurken meselenin parasal ya da pazarlama cephelerini kavramakta zavallı durumuna düşen pek çok kapitalist vardır.

İlk dört bölümde sermayenin üretimde değerlendirilme ve piyasada gerçekleşme aracılığıyla kesintisiz akışını sürdürmesinin ve ardından para-sermaye olarak yeniden yatırıma yönelmesinin zorunluluğu vurgulanır. Sermayenin teknolojik ve organizasyonel devrimler yapma iştahı bu noktada pürüz çıkaran bir kuvvet olur. Marx'ın yenilikçi buluşları bir kenara bırakarak değişmez teknoloji varsayımı yapmasının nedeni bu olabilir. Teknolojik değişiklikler üretimin ve dolaşımın sürekliliği üzerinde böylesine güçlü ve öngörülemez bir bozucu etki yaparken üretimin ve dolaşımın sürekliliğinin koşullarını incelemek çok zor, hatta imkânsız olurdu. Marx'ın yürüttüğü analizin genel sonucu sermayenin (hidrolojik döngüdeki farklı yağış tiplerine benzer şekilde) oldukça farklı karakter taşıyan üç farklı akıma bölünmesi oldu. Örneğin genel kural doğrultusunda paranın hareket kabiliyeti metalara göre daha fazladır, bu ikisi ise coğrafi olarak üretime göre çok daha kolay hareket edebilir. Bu durum finansallaşmanın küreselleşmede oynadığı rolün kavranması açısından önemli sonuçlar içerir. Marx paradan sermayenin "kelebek" hali diye söz eder (etrafta kolayca uçuşur ve istediği yere konar). Bu metaforu esneterek metayı tırtıl ve üretimi koza olarak düşünebiliriz.

2. cildin geri kalanı piyasadaki dolaşım ve gerçekleşme ile ilgilidir. Farklılaşan devir sürelerinden ve sabit sermaye dolaşımından

kaynaklanan sorunlara özellikle dikkat edilir. Bu sırada bir kredi sistemine ihtiyaç olduğundan sık sık söz edilir ama 3. cildin sonlarına kadar böyle bir sistemin incelenmesi ertelenir. Bu ciltte farklı çalışma periyotlarıyla (otomobil ve ayakkabı imali için farklı sürelerin gerekmesi), farklı dolaşım süreleriyle (satılmadan önce bir metanın piyasada kaldığı ortalama süre) ve kullanılan sermayenin ortalama devir süresinin genel ölçüsüyle tanışırız. Kapitalistler-arası rekabet devir süreçlerinin hızlanması ve bu hızın ve yönünün değiştirilmesi için baskı yaratır ve üzerinde ciddi gerilim uygular, yeniliklerin büyük bölümü bu amaca yönelir. Toplam kârlar daha yüksek devir hızları sayesinde artırılır. Devir sürelerini artırma hırsı üretim ve pazarlama cephelerinden yayılarak gündelik hayatın ritimlerini esaslı biçimde değiştirmeye yönelir. Üretimin hızlandırılması belli bir noktada tüketimin de hızlandırılmasını gerektirir (modanın ve planlı eskitmenin önemi buradan kaynaklanır). Aynı zamanda, artan üretkenliği desteklemek için sabit sermayeye daha fazla yüklenilmesi bazı yatırımların devir süresini düşürür. Bu durum özellikle yapılı çevre yatırımları için geçerlidir. Sermayenin devir süresinin bir kısmı sabit sermaye ve altyapı biçiminde uzatılır, böylece geri kalan kısmın devir süreci daha kolay hızlandırılabilir. Burada da biriktirilmiş paranın, büyük ölçekli ve uzun ömürlü sabit sermaye yatırımlarının yapılması, sürdürülmesi ve yenilenmesi için kredi sistemi aracılığıyla serbest kalması kritik bir ihtiyaç haline gelir. Bu konunun tartışılması 3. cilde ertelenir.

2. cilt için birleştirici bir sonuç belirlemek zor. Esaslı araştırmalardan çıkan hâkim bir düşünce varsa, o da sermaye dolaşımında hızlandırıcı ve bu hızı sürekli artırıcı güçlü bir teşvikin varlığı düşüncesidir. Gelgelelim 1. ciltte varılan sonuç ile dikkat çekici bir zıtlık da söz konusu:

Kapitalist üretim tarzındaki çelişki. İşçiler metaların alıcıları olarak piyasada önem taşırlar. Ama kendi metalarının –yani emek güçlerinin– satıcıları olarak kapitalist toplum onları minimum fiyatla sınırlama eğilimindedir. Bir başka çelişki daha: kapitalist üretimin rutin olarak tüm güçlerini sergilediği evreler aşırı-üretim evreleri olarak ortaya çıkar, çünkü üretici güçlerin uygulanması

yalnızca değer üretimi değil, aynı zamanda değerın gerçekleşmesi tarafından da sınırlanır. Metaların satışından bağımsız olarak meta-sermayenin ve dolayısıyla artı değerin de gerçekleşmesi genel olarak toplumun tüketici ihtiyaçlarıyla değil, büyük çoğunluğunun daima yoksul olduğu ve hep yoksul kalmak zorunda olduğu bir toplumun tüketicilerinin ihtiyaçlarıyla sınırlanır.⁶

Emekçi sınıfların efektif talebi burada piyasayı dengede tutmakla ilişkilendirilir; 1. cildin sonucu dikkate alındığında ise efektif talep sürekli tehdit altındadır. Bu sorunu Marksist teorileştirme çerçevesine yerleştirmek zordur, çünkü Keynes'in de kaybı duyduğu meselelerden biriydi bu. Dolayısıyla böyle bir sorundan söz etmek hemen Keynesçiliği Marksizme dahil etmekle suçlanma riskine girmek demektir, oysa kuşkusuz Marx Keynes'ten değil, Keynes Marx'tan etkilenmiştir. Gelgelelim, emekçi sınıfların kaderinin neden telafı tüketimciliğinde kaybolup gitmek olduğuna ilişkin bir açıklamayı burada elde ederiz, çünkü sermaye kendi piyasasını ancak böyle yarasız beresiz sürdürebilir. Fakat 1. ciltte olduğu gibi, bu geçici sonuç da varsayımlara bağlıdır. Nasıl çözümlersek çözümleyelim, 2. cildin bu meseleye ilişkin bulguları 1. cildin aynı meseledeki bulgularıyla çelişmektedir. 1. cilde ruh kazandıran ücretleri düşürme baskısı 2. ciltte emekçilerin efektif talebinin ekonomiyi istikrara kavuşturma yeteneğini kemirmektedir. Bu durum hareket halindeki değerin dolaşımı dahilinde bir çelişki ve istikrarsızlık noktasının işaretini verir. Neoliberalizmin geride bıraktığımız kırk yılı boyunca, emekçilerin efektif talebinin göreceli gücünün zayıflaması şimdi kapitalist dünyanın pek çok yerinde yaşanmakta olan inatçı iktisadi durgunluğun oluşumunda rol oynamıştır.

3. Cilt

3. cildin en önemli odak noktası bölüşümdür. Engels başlı başına ilginç konular olduğu için toprak, emek ve sermayeye ilişkin “üçlü formül” denilen formülün eleştirisi ve rekabet hakkındaki bölümler gibi bazı önemli malzemeleri kitaba ekledi. Fakat metnin büyük bö-

lümü farklı bölüşüm biçimlerinin ve bunların sonuçlarının analizine hasredilmiştir. Diğer iki ciltte tahlil edilen değerlenme ve gerçekleşme sorunları bu ciltte bir yana bırakılır. Görelî artı değerin temeli olan ve yedek sanayi ordusunun oluşumuna katkı yapan teknolojik ve organizasyonel değişim dinamikleri hesaba katılmaz. Marx'ın bu ciltte uyguladığı yöntem, diğer iki ciltte olduğu gibi, değer dolaşımının bir evresini ele alarak ayrıntılı olarak incelemek, bu arada dolaşım sürecinin diğer tüm yönlerini sabit varsaymaktır. Bu bölümün girişindeki alıntının gösterdiği üzere, Marx bu yöntemi izlediğini açıkça belirtmektedir. Bunu aklımızın bir köşesinde tutarak, değerin ve görelî artı değerin daha önce incelediğimiz ücretler ve vergiler dışında çeşitli talep sahipleri arasındaki başlıca bölüşüm biçimlerini ele alalım şimdi.

a) Değerin bireysel kapitalistler arasındaki bölüşümü

Piyasa güçleri bireysel kapitalistleri kârlarını maksimize etmek için rekabete zorlar. Bunun sonucunda kâr oranları eşitlenme eğilimine girer. Bu olgu tuhaf bir bölüşümsel sonuç yaratır. Yaratılan toplam artı değer bireysel kapitalistler arasında ürettikleri artı değere göre değil yatırdıkları sermayeye göre bölüşülür. Marx muziplik yaparak bunu “kapitalist komünizm” diye adlandırır, çünkü artı değerin bireysel kapitalistler arasında yeniden bölüşümü “her kapitalisten istihdam ettiği emeğe göre ve her kapitaliste işe yatırdığı sermayeye göre” prensibi doğrultusunda gerçekleştirilir.⁷ Bu olayın gerisindeki teknik nedenler burada ele alamayacağımız kadar giriftir. Bu yeniden bölüşüm önemli sonuçlar doğurur. Artı değerin yeniden bölüşümü daha az sayıda emekçi çalıştıran sermaye yoğun endüstrilerin yararına ve çok fazla artı değerin üretildiği emek yoğun endüstrilerin zararına sonuçlanır. Karşıt eğilimlerin yokluğunda artı değer üretiminin temeli (emekçilerin istihdamı) daralmaya başlar.

Her bir emekçiden artı değer sökme oranı ve toplam emek gücü sabit kalırsa, bölüşülecek toplam artı değer miktarı azalır. Onunla birlikte kâr oranı da düşmeye başlar. Bunun sonucunda sermayenin hareket yasalarında kritik bir çelişki doğar. Tam rekabet koşullarında kendi çıkarlarının peşinde koşan bireysel kapitalistler kapitalist sınıfın yeniden-üretimini tehdit eden bir sonuca yol açarlar. Böyle bir so-

nucun nedeni bireysel kapitalistlerin aptal, açgözlü ya da deli olmaları değil, artı değer üretimini en yüksek düzeye çıkarmak yerine piyasanın görünmez elinin itmesiyle kârlarını maksimize etme dürtüsüyle davranmalarıdır. Başka bir deyişle artı değer bireysel kapitalistler arasında bölüştürülme yasaları artı değer üretiminin yasalarına düşmandır. Bu düşmanlık kriz potansiyeli içerir.

Belki Marx için daha da önemli olan nokta, kâr oranının eşitlenmesinin nasıl “artı değer gerçek kaynağını tamamen karartıp gizlediği” meselesidir.⁸ Sermayenin “nüvesinin” anlamı yalnızca kapitalistlerin kendileri için değil, sermayeyi tarif etmeye çalışan iktisatçılar için de belirlenemez hale gelir. Rekabette “her şey baş aşağı döner. Yüzeyden göründükleri haliyle, fiili mevcudiyetlerinde ve dolayısıyla bu ilişkilerin aktörlerinin ve yüklenicilerinin bunları anlamak için bir yaklaşım geliştirmekte kullandıkları kavramlarda ekonomik ilişkilerin nihai yapılandırılışı, bunların hayati önem taşıdığı halde gizlenen derindeki nüvesinin yapısından çok farklıdır.”⁹ Şüphesiz Marx’ın odaklandığı şey gizlenen ve gözlerden saklanan bu “derindeki nüve”dir.

b) Sınıfsal bir fraksiyon olarak sanayi kapitalistleri

Meta formunda artı değer yaratma şeklinde aleni bir amaçla emek kiralayan kapitalistler kendileri için ürettikleri artı değere el koyma konusunda ayrıcalıklı konumda olmalıdır. Fakat kâr oranının eşitlenmesi artı değeri kapitalistler arasında eşitsiz olarak, yani işe yatırdıkları sermayeye göre yeniden dağıtır ve vergi görevlileri bunun diyetini ödetmek için peşlerini bırakmaz. Bu tür kapitalistler ayrıca değer ve artı değer bir parçasını kâr olarak tüccarlara, rant olarak toprak ve gayrimenkul sahiplerine ve faiz olarak bankalara ve finansörlere vermekle yükümlüdür. Marx’ın deyişle “endüstriyel kapitalistler” artı değere ayrıcalıklı bir şekilde el koymak şöyle dursun çoğu kez tüm talep sahipleri tatmin olduktan sonra geriye kalanla yetinmek zorunda kalırlar.

c) Tüccar kapitalistler

Sermaye sürekli hareket halinde olmazsa yitirilir ve devalüasyona maruz kalır. Metayı piyasaya götürmek ve satmak için gereken za-

man vakit kaybıdır ve vakit nakittir. Bu nedenle sanayi kapitalistleri genellikle metayı hemen tüccarlara aktarmak isterler. Tüccar kapitalist (emek sürecinde emek gücünü durmaksızın sömürerek) satışları etkili yöntemle ve düşük maliyetle organize eder. Depoların, alışveriş merkezlerinin ve (şu anda gitgide daha fazla internet üzerinden yürütülen) dağıtım hizmetlerinin üretilmesi pazarlamada ölçek ekonomileri yaratır. Tüccar kapitalistler aynı zamanda kitlelerin istek, ihtiyaç ve özlemlerini etkileyen pazarlama stratejilerinde ve (reklamcılık gibi) ikna yöntemlerinde ustalaşmışlardır. Bütün bu nedenlerle sanayi kapitalistleri mallarını gerçekleştirme anı öncesinde tam değerinin altında bir değerle tüccarlara iletme için güçlü bir motivasyonla davranırlar. Marx'ın şemasında tüccar kârının kaynağı bu iskontodur. Tüccarlar (pazara nakliye gibi bazı önemli istisnalar dışında) genel anlamda hiçbir değer yaratmazlar. Tüccarlar, esas olarak, gerçekleştirme ve paraya dönüştürme işlemlerini daha randımanlı, daha hızlı ve daha güvenli hale getirme karşılığında sanayi sermayesi tarafından yaratılmış değerlerin bir kısmına el koyarlar.

d) Toprak sahipleri ve rant

Toprak temel üretim araçlarından biridir; çitleme ve özelleştirme yoluyla emeğin toprağa erişiminin sistemli olarak engellenmesi ücretli emeğin yaratılması bakımından hayati önem taşır. İşçilerin yaşamak için ücretli emekçiler olmaya mecbur edilmeleri ancak böyle mümkün olur. ABD'de sınırlar açıkken Doğu Kıyısı'ndaki sanayi bölgelerinde baş gösteren emek kıtlığı ücret düzeylerinde yukarı yönde baskı yaratmıştı, ülkeye göçmen girişleri ücretleri tekrar düşürmeye yetecek miktarlara ulaşana kadar bu durum devam etmişti. İşlenmemiş toprak, üretiminde henüz hiç emek kullanılmadığı için, değer taşıyamamasına karşın bir fiyat üzerinden alınıp satılabilen bir metaya dönüşür. Bu durum arazi piyasalarında sermaye dolaşımının nasıl anlaşılması ve analiz edilmesi gerektiği sorusunu karşımıza çıkarır.

Kapitalist üreticiler arasında toprakta yürütülen rekabet diğer faaliyet türlerine göre daha yüksek verimlilik ve daha üstün nitelikli konumdan kaynaklanan farklı avantajlar ortaya çıkarır. Bu farklılık-

lar (Marx bunları “farklılık rantları” adını verdiği kavramı üzerinden ayrıntılı bir şekilde incelemektedir) başlangıçta doğaya atfedilebilir, ama zaman boyunca bunlar giderek artan ölçüde toprağa yapılan yatırımlar ve gayrimenkul iyileştirmeleri yoluyla üretilir (bu üretim kuşkusuz şehirlerin inşasıyla doruk noktasına ulaşır). Ulaştırma ve haberleşme alanındaki yatırımlar ve yenilikler sayesinde gerçekleştirilen mekânsal ilişkilerdeki devrimler de aynı derecede önemlidir. Konumdan kaynaklanan avantajlar mutlak değil görelidir. Ticari değer taşımayan uzaklardaki araziler bir demiryolu ya da otoyol sisteminin inşasıyla aniden değer kazanır.

Bu farklılık avantajlarından rant kazanan toprak ve gayrimenkul sahipleri genel olarak sermayeye muhabere hizmeti verir: toprağın üzerinde ya da altında çalışan (tarımsal nitelikteki) sanayi kapitalistleri arasında tam rekabet için gerekli koşulları eşitler. Eğer X sanayi üreticisi daha üstün nitelikli bir yere yerleştiği ya da daha verimli bir toprakta çalıştığı için Y üreticisine göre sürekli olarak çok daha yüksek bir kâr sağlamışsa, bu durumda kapitalistler arası rekabetin itici gücü köreltilmiş olacak ve sermayenin hareket yasaları durmaksızın ihlal edilecektir. Aslına bakılırsa sermaye emeği topraktan uzaklaştırma ve ülke pazarının, hatta dünya pazarının eşitsiz mekânlarının her yanında tam rekabetin önünü açma karşılığında toprak sahiplerine yan ödeme yapar.

Marx esas olarak toprak mülkiyetinin ve rantın spesifik kapitalist biçimiyle ilgilenmiştir. Ancak, yazdığı tarihsel metinlerde toprak sahipliğinin ve rantın, kapitalizm-öncesi çeşitli durumlardaki çok farklı türde toplumsal ilişkileri temsil eden toplumsal biçimler olduğunu kabul eder. Mesela kapitalist girişimin yıllardır süren varlığına karşın feodal kalıntılar bugün bile tamamen silinmiş değildir. Britanya’da Kिलise, Kraliyet ve birkaç aristokrat aile hâlâ çok geniş topraklara sahiptir. Ancak, Marx’ın kanıtladığı olgu kapitalizmin kendine özgü toprak rantı formu olmaksızın işlevini sürdürmesinin mümkün olmadığıdır. Kapitalizmin evrimsel yapıları dahilinde de kapitalist rantın yeni formlarının ortaya çıkabileceğini; kapitalist gelişmenin olgunlaşmış formu bakımından, rant arayışının hem zorunlu hem de işlevsel olduğunu düşündüğü düzeyin epeyce ötesine geçebileceğini ise tahmin etmemiştir. Arazi piyasalarında ve kaynaklarda (petrol kuyuları gibi) spekü-

lasyon yoluyla rant arayışı zaten yeterince kötüdür. Peki, fikri mülkiyet hakları sahipliği aracılığıyla rant arayışına ne demeli? Bu Marx'ın öngörmediği bir ilave rant örneğidir, ne var ki biz çağdaş analistler, bu kategoriyle de uğraşmak durumundayız. Aynı şekilde bir fraksiyonel güç bloku olarak tüccarlar sıklıkla sermayenin düzgün işlemesi için Marx'ın kendilerine ayırdığı yetki alanının epey dışına taşarlar, bu nedenle rantiyeler de toprakta, gayrimenkul ve her türden varlık piyasalarında aynı şekilde davranma hevesine kapılırlar.

e) Bankacılık, finansal kurumlar

Bu çok daha girift ve sorunlu bir bölüşüm kategorisidir. Nasıl temsil edildiği sermayenin genel dolaşımının anlaşılması açısından büyük önem taşır. Finansallaşmanın sermaye akımları üzerindeki belirleyici etkisi nedeniyle bu kategoriye yakın geçmişte büyük ilgi gösterildi. Marx bu konuda uzun uzadıya yazdı ama karşılaştığı (finansal spekülasyon ve faiz getiren sermayenin dolaşımı gibi) pek çok faaliyeti hareket halindeki değer olarak sermaye kavramına nasıl dahil edeceği konusunda bir karara varamadı. Açıklığa kavuşturduğu şey kendi genel teorisi açısından bazı ciddi problemler yarattı. Metin ilerledikçe bu problemleri daha yakından inceleyeceğiz.

Endüstriyel kapitalistlerin (ve diğerlerinin) bankacılık ve finans sektörüne minnettar olmalarının birçok nedeni vardır. Belli bir meta üretim tarzının girdileri ve çıktıları arasında eşgüdüm sağlanması girdi ve çıktı üretimindeki çok farklı devir sürelerinin arasını bulmak anlamına gelir. Pamuklu dokuma endüstrisi belli miktarda günlük pamuk tedarikini gerektirir ama pamuk hasadı senede bir kez gerçekleşir (gerçi farklı yerlerde farklı miktarlarda ürün elde eden birçok pamuk tedarikçisinin var olduğu bir dünya pazarının sağladığı avantaj bu sorunu hafifletir). Pamuk üreticileri ürettikleri pamuk için yılda bir kez gelir sağlar ama yalnızca üretmek için değil bütün bir yıl boyunca gündelik geçimleri için de nakit paraya ihtiyaç duyarlar. Başvurabileceği bir banka yoksa, pamuk üreticisi satıştan elde ettiği nakit parayı biriktirmek ve bir sonraki satışa kadar yastık altına sakladığı bu paradan her gün bir miktar almak zorunda kalacaktır. Bu arada birileri de günlük üretim için imalathaneye göndermek üzere

pamuğu stoklamak durumundadır. Marx'a göre, para veya meta olarak saklanan tüm değer ölü ya da değer yitirmiş sermayedir. Yılın büyük bölümünde kullanılmadan ve hiçbir şey üretmeden öylece durur.

Sabit sermayenin dolaşımını ele aldığımızda bu sorunun önemi daha da artar. Bir makinenin yüksek bir başlangıç maliyeti vardır ama yıllarca kullanılır. Makinenin başlangıç değeri yıllık amortisman ödemeleri aracılığıyla geri kazanılabilir. Fakat kullanım ömrü bitince makinenin yenilenmesi gerekir. Makinenin yerine yenisini alabilmek için her yıl yeterli parayı tasarruf etmek (biriktirmek) zorundadır. Bunun sonucunda kapitalistlerin kasalarında bekleyen muazzam bir ölü ve değer yitirmiş sermaye oluşur. Bu birikimlerin güvenliği sorunludur, çünkü hırsızlar her yerde cirit atmaktadır. Kapitalist bankacılık ve kredi sistemi bu sorunlara hitap eder. Kapitalistler biriken fazla fonlarını güvenle (güven umuduyla) bir faiz karşılığında bankaya yatırırlar, banka ise bu parayı biraz daha yüksek bir faizle başkalarına borç olarak verebilir. Bir başka yol da kapitalistin makineyi borçla satın alması ve borcunu yıllık amortismanlar halinde ödemesidir. Her iki durumda da, ölü ve değer kaybetmiş sermaye etkin dolaşım sürecine katılmak üzere canlandırılır. Açıkçası, sermaye birbiriyle keşişen değer zincirleri ve işbölümleri bakımından daha karmaşık hale geldikçe ve daha büyük miktarlarda sabit sermayeye dayandıkça (alt-yapı tedarikleri ve kentsel yapılaşma için giderek artan taleplerden söz etmek bile lüzumsuz) daha karmaşık bir kredi ve finans sistemine duyulan ihtiyaç da artar. Aksi halde, bu zamansal problemlerle baş etmek üzere hep daha fazla biriktirilen sermaye bütün bir sermaye dolaşımı süreci yüzünden tıkanacaktır.

Rant nasıl kapitalist etkinliklerin coğrafi ve mekânsal boyutlarındaki çeşitlilik problemlerini kapsıyorsa, kredi sistemi de üretici etkinliklerin organizasyondaki pek çok zamansallıkla uğraşır. Kredi sistemi kapitalist üretimin günlük organizasyonunda yürürlükte olan çok çeşitli zamansallıklara el koyar ve bunları tek bir ölçüye indirger: zaman üzerinden faiz oranına. Kesin konuşmak gerekirse, bu ölçü yalnızca sermaye olarak para arzı ve talebinin koşullarına değil, diğer her şeye yönelik (özel tüketim ve toprak sahiplerine verilen krediler dahil) arz ve talebin durumuna bağlı olarak değişir. Kredi sistemi ka-

pitalizmde sermaye akışına ilişkin tamamen yeni boyutlar katar. Nasıl ki toprak rantı toprağın fiyatı olabilen ama hiçbir değer taşımayan bir meta olduğu kurgusuna dayanıyorsa, kredi sistemi de paranın fiyatı olan bir meta olduğu kurgusuna dayalıdır. Bunun verdiği sonuç değerlerin temsilcisi ya da ifadesi olan paranın bir değer taşıdığının kabulüdür, ki kuşkusuz bu kabul gülünçtür. Ne var ki paranın kesinlikle bir fiyatı vardır ve bu fiyat faizdir.

Bankacılık ve finans pek çok rol oynar. Nerede olursa olsun atıl duran para keselerini emer ve kârlı yatırım fırsatlarını kollayanlara borç olarak vererek bu parayı para-sermaye haline getirir. Aracı olarak bankalar ve finans kuruluşları “kapitalist sınıfın ortak sermayesi” olarak iş görürler.¹⁰ Kâr oranı eşitlemede, ekonominin düşük kâr oranlı sektörlerinde faaliyet gösterenlerden para kaynağı sağlamada ve bu kaynakları daha yüksek kâr oranlı sektörlerle yönlendirmede kilit rol oynarlar. Ayrıca, değer üretimindeki artışlardan bağımsız belli bir para yaratma gücünü ellerinde tutarlar. Finans sisteminin bağımsızlığı ve özerkliğinin yanı sıra bünyesindeki para yaratma gücü hareket halindeki sermayenin genel dolaşım süreci dahilinde bir araya gelebilir, ama bu bazı mühim sonuçlar doğurmadan gerçekleşemez.

Bankalar ve finansal kuruluşlar değer üretimiyle değil, bir meta olarak parayla çalışır. Kâr oranı nerede yüksekse oraya kredi verirler, krediyi mutlaka üretici etkinliklere vermeleri şart değildir: eğer toprak spekülasyonu kâr getiriyorsa, bankalar toprak ve gayrimenkul alımına kredi verirler (2001-2007 arasında hep birlikte ABD’de yaptıkları gibi). “Sermayenin fetiş karakteri ve bu sermaye fetişinin temsil edilmesi bu noktada tamamlanmıştır.”¹¹ Marx’ın bununla kastettiği şey, finansal sistemin farklı bölüşüm alanlarında oluşan ve kapitalist etkinliği değer yaratan sektörlerden uzaklaştırarak üretici olmayan kanallara aktaran para ve kâr sinyallerine cevap vermesinin kaçınılmaz olduğudur. Bankalar diğer bankalara, arazi ve gayrimenkul firmalarına, tüccar kapitalistlere ve tüketicilere (işçi sınıfından ya da burjuvaziden olmaları önemsizdir) olduğu kadar, devlete de kredi verirler (ulusal borç muazzam boyutlardadır).

Bunun sonucunda Marx’ın deyişiyle “hayali sermaye” dolaşımı âlemi oluşur.¹² Bankalar fiilen sahip oldukları pek çok varlığı borç

olarak vermek üzere mevduatları kullanırlar. Kredi tutarları bankaya yatırılan varlıkların üç katına veya “irrasyonel taşkınlık” dönemlerinde otuz katına ulaşabilir. Bu da cari değer üretimini ve gerçekleşmesini ödemek için gereken miktarın üzerinde para yaratmaktır. Bu para yaratma işlemi borç formunu alır ve borçlar gelecekteki değer üretimi üzerinde hak talebidir. Biriken borçlar ya gelecekteki değer üretimiyle ödenir ya da bir kriz esnasında değer kaybeder. Kuşkusuz her türlü kapitalist üretim spekülattır, ama finansal sistemde bu özellik süper fetiş düzeyine yükseltilir. Marx’a göre, finansör “madrabaz ile peygamber karakterlerinin harika bir karışımını” bünyesinde barındırır.¹³ Hayali sermaye bir süre sonraki değerlenme ve gerçekleşme aracılığıyla gerçekleşebilir de, gerçekleşmeyebilir de. Dünya finans ve para sisteminin tepesinde, değer üretiminin durumu ne olursa olsun sınırsız gibi görünen para yaratma imkânlarıyla donatılmış merkez bankaları oturmaktadır. Bu durum bir yanda sermaye dolaşımı ve birikimi teorisiyle, diğer yanda değerlenmenin ve gerçekleşmenin gerekleriyle nasıl bağdaşır?

Kredi ve borcun kapitalizm-öncesi pek çok formu vardır ama Marx, tüccarlar ve toprak sahipleri konusunda da yaptığı gibi, kredi araçlarının sermaye dolaşımında aldığı spesifik formla ilgilenir. Kapitalizmin doğuşu borcun ve kredinin anlamını kökten değiştirdi (David Graeber’in borcun tarihini incelerken fark edemediği bir değışiklikti bu).¹⁴ Marx’ın zamanında bu benzersiz form hem gelişiyor, hem de hızla değışiyordu. Anonim şirketler ve yeni kredi araçları şekillenme sürecindeydi. Günümüzde bankacılık ve finansman alanındaki yenilikler işleri daha da başka bir seviyeye taşıdı.

Daha önce de savunduğumuz üzere, bölüşümü dolaşım sürecinin edilgen bir sonucu olarak görmek vahim bir hatadır. Para formunda bölüşüm sermayenin hareketinde ayırt edilmesi gereken bir geçici evredir. Peki bu evreyle değerlenme ve gerçekleşme arasında nasıl bağlantı kurulur? Bu soruya kesin bir cevap vermek zor, ama Marx’ın bulguları hiç değilsen geçici bir sonuca ulaşmamız için nasıl yol almamız gerektiği konusunda önemli bir ipucu sunar.

f) *Faiz getiren sermayenin dolaşımı*

3. cilt, aslında, paranın nasıl yeniden değerlendirme ve gerçekleşme döngüsüne yatırılabilirliğinin anlaşılması için bir çerçeve belirler. En tepesinde merkez bankaları bulunan bankacılık ve finans sisteminde yer alan özerk kredi yaratma gücü faiz getiren sermaye akımını dolaşıma salıverir. Faiz getiren sermayenin değerlendirme sürecine akmasını dayatan hiçbir zorunluluk yoktur. Faiz getiren sermayenin önünde tüketici kredilerinden tüccar kapitalistlere, toprak sahiplerine ve gayrimenkul spekülâtorlerine, savaşması için devlete ve hatta yabancı güçlere borç vermeye kadar çok çeşitli imkânlar vardır. Faiz getiren sermaye dolaşımı artı değerden payını fiili üretime katkısı üzerinden değil, salt mülkiyet hakkı olarak talep eder. Bu hak kullanım değeri daha fazla para kazanmak için kullanılabilmesine dayanan, meta olarak para üzerindeki mülkiyetle kazanılır.

Bu noktada dolaşım tablosuna yeni bir boyut getirilir. Bu boyut Marx'ın paranın dolaşımını spesifik bir form olarak incelediği 2. ciltte kabaca şekillendirilmişti. Sanayi kapitalistleri değeri para olarak gerçekleştirdikleri zaman fiyatı faiz olan bir metaya sahip olurlar. Kapitalistler bu noktada bir seçim yapma durumundadır. Üretimi sürdürmek için yatırım yapabilirler ya da faiz kazanmak için parayı para piyasasına yatırırılar. Sanayi kapitalistleri iş dünyasında varlıklarını korumak için cari faiz oranının üzerinde kazanç sağlamak zorundadır. Aksi halde üretimin organizasyonu için katlanılan onca sıkıntı ve harcanan çaba ekonomik olarak hiçbir anlam taşımaz. Pratikte sanayi kapitalistleri aracılığıyla sermaye akışı iki kanala ayrılır: para sahibi olarak kapitalist yatırdığı para üzerinden faiz alır, üretici olarak ise kapitalist üretimde emek sömürsünden kâr sağlar. Kapitalist "sermayesini faiz getiren sermaye şeklinde borç vermek ya da bu sermayeyi kendisi üretici sermaye olarak değerlendirmek arasında seçme hakkına sahiptir."¹⁵ Sanayi kapitalistleri işe başlamak için ihtiyaç duydukları parayı borç olarak alabilir ve faiz ödeyebilir, bu arada kârın geri kalanını kendilerine ayrabilirler. Marx bir kenar notunda bunu burjuva kapitalist sınıfın gücünü ve meşruiyetini sürdürebilmesi için kapitalist finansmanın sunduğu benzersiz bir avantaj olarak gördüğünü belirtir. Bu avantaj miras yoluyla edinilen zenginliğin gücünü

etkisizleştirir ve hırslı girişimcilere ve zenginlik peşinde koşanlara yollarını tıkayan sınıfsal engelleri kırma fırsatı verir. Bu yeni unsurların hâkim sınıflara katılmasıyla kapitalist sınıfın politik ve psikolojik gücü pekiştirilir.

Bu ikili rol, diye devam eder Marx, sahiplik ve işletmecilik arasında ayırım yaratır. Hisse sahipleri para-sermayeleri için bir getiri talep ederler, işletmeci ise payını üretimin etkin organizasyonu aracılığıyla alır. Hisse sahipleri ve yatırımcılar sınıfı (para kapitalistleri) ellerindeki para-sermaye yatırımından parasal kazanç elde etmeye çalışır. Bu sınıf nakit parayı para-sermaye haline dönüştürmek için acele eder ve gerilim yaratır. Banka sisteminde yaratılan ve dolaşım halindeki faiz getiren sermaye olarak borç verilen hayali sermaye ise daha da aktif olan bir unsurdur.¹⁶

Sermaye bu noktada çoğu kez birbiriyle uyumsuzluk içinde hareket eden alt akımlara ayrılır. Mesela, son zamanlarda değer üretimine yönelen sermaye akımı azalmaya başlamış, para-sermaye de başka yerlerde yüksek parasal getiri arayışına girmiştir. Bunun sonucunda değer üretiminde baş gösteren ve 2007-8'deki büyük sarsıntıdan beri küresel ekonominin büyük bölümüne damgasını vuran uzun süreli duraklama daha da yoğunlaşmıştır.

Marx çekemeyecek kadar büyük görünen birkaç güçlü bankanın iflasları halinde zararlarını vergi yükümlülerinin ödemesinin garanti edildiği bir düzende yaratılan ahlaki tehlike koşullarında sorumsuzca yatırım yaptıkları günümüzdeki durumu tahmin edemezdi. Faiz getiren sermayenin dolaşımı hem değerlendirme hem de gerçekleşme üzerine müthiş baskı uygular. Hareket halindeki sermaye sistemine bütünüyle yayılır ve bazı durumlarda bu sistemi bozar. Ancak, Marx'ın faiz getiren sermaye dolaşımını tüm kapitalist sınıfın çıkarlarının temsilcisi olarak betimlemesinin sağlam nedenleri vardır. Öncelikle çok farklı zamansallıkları faiz oranı şeklinde tek bir ölçüde toplar. Değerlenmeye ve gerçekleşmeye bir acıcılık kazandırır. Tüketicilere verilen borçlar efektif talebi destekleyerek gerçekleşmeyi teşvik eder. Örneğin, konut piyasalarında finansörler konut üretmeleri için yapı-satıcılara fon sağlar, bu arada aynı finansörler piyasada konut değerlerini gerçekleştirmeleri için tüketicilere de borç verirler. Faiz getiren

sermayenin dolaşımı değerlenme ile gerçekleşmenin çelişkili birliğinde köprü oluşturur ve bunlar arasında ahenk kurar. Marx bu ayrımın farkındadır. Birbiriyle kesinlikle ilişkili olmasına rağmen, değerlenme sürecini hızlandırmaya yönelik borçlar (üretimi başlatmak üzere sanayi kapitalistlerine verilen borçlar) ile gerçekleşmeyi kolaylaştırma amaçlı borçlar (örneğin Marx'ın zamanında yaygın olan kambiyo senetlerinin kırdırılması) çok farklıdır.

Ancak bu durum bir tehlike içerir. Haciz sözcüğü burada kullanışlı bir çifte anlam kazanır. Tüketiciler ipotekli konut kredisini ödeyemezse haciz yoluyla evlerini kaybederler; ama ödemeleri durumunda bile gelecekleri pek çok açıdan haciz altına alınır, çünkü otuz yıl boyunca borç köleliğine [*debt peonage*]* mahkûm olurlar. Kuşkusuz herhangi bir zamanda evlerini satmakta özgürdüler. Fakat konut fiyatları düşerse bu durumda ellerindeki varlığın değeri borcu karşılayamaz durumda olabilir. Ayrıca borcu ödemek için evlerini satsalar da yaşayabilecekleri bir ev bulmak zorundadırlar.

Bana öyle geliyor ki, bu durum sermayenin finansal piyasalardaki dolaşımının bu yönü açısından normal bir sonuctur. Kuşkusuz daha söylenecek çok şey var ve çok daha fazla araştırmanın yapılması gerekiyor, ama bu konudaki kritik nokta farklı bölüşüm formlarının sermaye dolaşımının sürdürülmesinde oynadığı etkin rolleri kabul lenmektir. Bu bakımdan finansal veçhe olağanüstü önem taşır, çünkü finansal sistem dahilinde yaratılan para-sermaye, kredi ve hayali sermaye türleri ile doğrudan iş yapar. Bu olgu, değer üretiminin artırılması yoluyla borçların ödenmesini zorunlu kıldığı için, daha fazla birikimin sürekli ve en önemli kamçılayıcılarından biri olur. Gözü dönmüşçesine yapılan kâr arayışına borçları ödeme telaşı eklenir. İdeal olarak değerlenme her iki hedefi birlikte gerçekleştirecektir. Sermayenin hareket halindeki değer olarak görselleştirilmesi bu doğrultuda ayarlanmalı ve uyarlanmalıdır.

* Harvey burada Türkçede ilk duyuşta mutlak kölelik olarak anlaşılacak türden bir kavram (*slavery/bondage*) yerine Latin Amerika ve Güney ABD'de uygulanan, hukuken daha görelî bir karşılığı olan ve genelde tarımda gözlemlenen kölelik kavramını kullanıyor. (e.n.)

Sermayenin Bütünselliği

Marx birçok yerde sermayeyi bir bütün olarak tasvir etme arzusundan söz eder. Bu metinde verilen sermaye akımları tablosu bu bütünün neye benzeyeceğini görselleştirmek için basitleştirilmiş bir yöntem sunmaktadır. *Kapital*'in her cildi bu bütünü farklı bakış açılarından gören belli bir perspektif sağlar. Bu biraz da bir meydanda (Tahrir ya da Taksim'de mesela) olup bitenlerin üç farklı noktadan video kaydını yapmak gibidir. Her video bize kendi öyküsünü anlatır ve kendi bakış açısından doğruyu yansıtır, ama meydanda yaşananların bütünü birlikte kaydedilen üç videonun tümüne bakarak yakalanabilir. *Kapital*'i okuyanlar arasında, son iki ciltte tahlil edilen ve açıklanan gerçekleşme ve bölüşüm evrelerinden ziyade 1. ciltte ifade edilen değerlenme açısından meselelere bakma eğilimi güçlüdür. İddiam odur ki, bu taraflı vurgu ciddi bir yanlışla yol açmaktadır. Sermayenin bir bütün olarak görülmesi, tam da farklı evrelerin nasıl diğerlerinin ön koşulu ve taslağı olduğunun görülmesidir. Her evre özerk ve bağımsızdır, ama tüm evreler bütünün hareketi kapsamındadır. Ben bu metinde, Marx'ın finans sermayesinin ve onun türevi faiz getiren sermayenin hareketinin karakterini belirlerken açıkça kullandığı lisanı kullanıyorum.

Sermayenin dolaşım sürecindeki farklı evreler birbirlerine işlevsel olarak sıkıca sarılmak yerine gevşek biçimde bağlanır ve bağıntı kurarlar. "Bir bütün olarak bu organik sistemin kendi ön koşulları vardır ve gelişerek bir bütün olması kesinlikle toplumun tüm unsurlarını kendine tabi kılması veya hâlâ eksik olan organizmaları toplumdan üretmesiyle gerçekleşir. Tarihsel olarak bir bütün haline gelmesi böyle olur. Böyle bir bütün haline gelmesi süreci kendi sürecinin, kendi gelişmesinin bir evresini teşkil eder."¹⁷ Ya da başka bir yerde belirttiği gibi:

"Ulaştığımız sonuç üretimin, bölüşümün, mübadelenin ve tüketimin özdeş değil, bir bütünün unsurları, bir birliğin içindeki ayrımlar olduğu şeklindedir. Üretim yalnızca üretimin antitezi anlamında kendi kendine hükmetmekle kalmaz, diğer evrelere de hükmeder. Süreç yeniden başlamak üzere daima üretime geri döner. Mübadelenin ve tüketimin hakimiyet kuramadığı açıkça

ortadadır. Ürünlerin bölüşümü olarak bölüşüm de böyledir; bu arada üretim faktörlerinin bölüşümü olarak bölüşümün kendisi de üretimin bir evresidir. Dolayısıyla muayyen bir üretim belli bir tüketimi, bölüşümü ve mübadeleyi olduğu kadar bu farklı evreler arasındaki belli ilişkileri de belirler. Ancak herkesin kabul edeceği üzere, tek-taraflı formu içinde üretim diğer evreler tarafından belirlenir. Örneğin, eğer piyasa, yani mübadele cephesi büyürse, üretim miktar olarak artar ve farklı dallar arasındaki bölünmeler derinleşir. Bölüşümdeki bir değişme üretimi de değiştirir, örneğin sermaye yoğunlaşması ve nüfusun kent ve kırsal arasındaki farklı dağılımları vb. Nihayet, tüketicinin gerekleri üretimi belirler. Farklı evreler arasında etkileşimler meydana gelir. Bu durum her organik bütün için geçerlidir.”¹⁸

Burada söz konusu olan bütünsellik insan vücudu gibi tek bir organizmanın bütünselliği değildir. Bu bütünsellik rekabet ya da işbirliği içindeki pek çok etkinlik türü içeren ekosistemsel bir bütünselliktir. İşgallere açık evrimsel bir geçmiş, yeni işbölümleri ve yeni teknolojileri vardır. Bazı türler ve alt sistemler yok olurken diğerlerinin biçimlenip geliştiği, aynı zamanda enerji akımlarının her türlü evrim olasılığına doğru yönelmiş dinamik değişiklikler yarattığı bir sistemdir. Marx bilimsel benzetme ve metaforlardan hoşlanırdı, ama onun gözünde en değerli olanlar organik ve evrimsel benzetmelerdi. *Kapital*’ın 1. cildinin ilk basımının önsözünde belirttiği gibi onun “bakış açısından” “toplumun ekonomik şekillenme süreci doğa tarihinin bir süreci olarak görülür.”¹⁹ Darwin’in büyük bir hayranı olan Marx onun evrim teorisini doğa bilimlerinde yerleştirmek için yaptıklarını toplum ve tarih bilimlerinde yapmaya çalışır.

Bu organik bütünü tam olarak tahlil etmek için en azından *Kapital*’ın üç cildindeki perspektiflerin bütüncü bir teoride birleştirilmesi gerekir. Marx hiçbir zaman bu yönde bir girişimde bulunmadı. Onun araştırma projesinin *Grundrisse*’de yer verilen özetleri projenin tamamlanması için rekabet, devlet (ve herhalde vergiler), dünya piyasası ve krizler gibi konular hakkında diğer ciltlerin yazılması gerektiğini göstermektedir.²⁰ Marx bu hedefe hiç yaklaşmadı. Ama sermaye-

yi oluşturan organik ekosistemde iç içe geçmiş ortak dengesizliklerin kriz yaratmasının kuvvetle muhtemel olduğunu kesinlikle fark etmişti. “Burjuva üretimde var olan çelişkiler,” diye yazmıştı, “aynı zamanda krizler olarak dışa vuran bir intibak süreciyle, *bağımsız ama yine de birbiriyle ilişkili olarak hareket eden, birbirinden kopuk faktörlerin vahşice birleşmesiyle* yatıştırılır.”²¹

Politik uygulanabilirlik

Belli bir noktada, buradaki görselleştirmenin politik uygulanabilirliğine ilişkin sorularla muhatap olmam kaçınılmaz. Bu soruya vereceğim yanıt şu: söz konusu görselleştirme mesele ve önerilerin sermaye dolaşımı yorumu çerçevesine yerleştirilmesine yardımcı olur ve böylece politik önerilerin hedeflerine ulaşma olasılıklarının değerlendirilmesini mümkün kılar. Basit bir örnek vermek istiyorum.

Demokratların seçim kampanyasında Bernie Sanders politik programının temel unsurlarından biri olarak saat başına 15 dolarlık asgari ücreti ısrarla vurguladı. Ağustos 2016’da ise Black Lives Matter [Siyahların Hayatı Değerlidir] hareketi ekseninde oluşan ittifak temel politik öneri olarak asgari aylık geliri* öne süren bir bildiri yayınladı (kölelik yılları için tazminat paketi olarak ilk adımda siyah nüfusu hedefliyordu). Her iki önerinin de altında, istihdam edilenlerin (Sanders’in önerisi) veya ister çalışır durumda ister işsiz ama tarihsel açıdan kölelikten mağdur olmuş herkesin (Black Lives Matter hareketinin önerisi) efektif talebinin yükseltilmesi sayesinde emek gücünün yeniden-üretimle bağlantılı hayat kalitesinin radikal olarak iyileştirilebileceği düşüncesi vardı. Her iki öneri de parasal ücrete karşılık gelen bir şeyi yükseltiyordu. Yükselen efektif talep sözünü ettiğimiz nüfus kesimlerine giden mal ve hizmetlerde de artışı getirmeliydi. Ne var ki bu etki hesaplanırken, gerçekleşme noktasında onun meydana gelmesini engelleyecek bir şey olmadığı varsayılıyordu. Ancak, sermaye dolaşımı analizinden dolayı biliyoruz ki, gerçekleşme noktasın-

* *basic income*: Çalışıyor olsun olmasın herkese belli düzeyde aylık ödenmesi. (ç.n.)

da değerin büyük bölümüne yağmalama yoluyla el koyulur. Serbest yatırım fonlarının halkın efektif talebindeki yükseliş vesilesiyle kendi ceplerini doldurmak üzere hacizdeki evleri, ilaç patentlerini satın almaları ve fiyatları (bazı durumlarda astronomik oranlarda) yükseltmeleri durumunda asgari ücretin artırılması ya da asgari aylık gelir uygulaması hiçbir işe yaramayacaktır. Üniversite harçlarının yükselmesi, kredi kartlarına tefecilik düzeyinde faiz oranları uygulanması, telefon faturaları ve sağlık sigortası poliçelerindeki her türlü gizlenmiş masraf elde edilen tüm kazançları alıp götürebilir. Bu geçim masraflarının kontrol edilmesine ve gerçekleşme noktasındaki muazzam değer hırsızlığının sınırlandırılmasına yönelik sıkı müdahaleci düzenlemeler halkın çıkarına daha çok hizmet edebilir. Silikon Vadisi'ndeki risk sermayesi sahiplerinin asgari aylık gelir önerilerini destekleme konusunda çok duyarlı olmaları şaşırtıcı değildir. Bu girişimciler geliştirdikleri teknolojilerin milyonlarca kişiyi işsiz bıraktığının ve bu milyonların hiç gelirleri olmazsa ürünleri için pazar oluşturmaya çağının farkındalar. Bu tür önerileri buradaki görselleştirmeye yerleştirerek bunların uygulanmasının önündeki engelleri ve gizli motivasyonların neler olabileceğini hemen görebiliriz. Bu görselleştirme aynı zamanda bir bütün olarak sermaye dolaşımının devamını engelleyecek potansiyel faktörleri de ortaya koyar. Tıkanmaların krizleri tetikleyeceği noktaları gösterir. Mesela değerin metamorfoza uğradığı her nokta kriz oluşumu için potansiyel bir yerdir.

Görselleştirme ayrıca bütünün her yanına yansıyabilecek farklı toplumsal mücadele formlarını da ilginç biçimde aydınlatır. Değerlenme noktasındaki mücadeleler kaçınılmaz biçimde (yoğun olarak teorileştirilmiş ve iyi bilinen) sınıfsal bir karakter taşır. Gerçekleşme noktasındaki mücadeleler alıcı ve satıcılar üzerinde odaklanır ve pazar yerindeki yağmacı pratiklere ve gasp yoluyla birikime karşı (örneğin mutenalaştırmaya ve hacizlere karşı) kavgaları tetikler. Böyle mücadeleler sağlam biçimde teorize edilmemiştir. Toplumsal yenden-üretim alanında toplumsal hiyerarşi, toplumsal cinsiyet, cinsellik, akrabalık ve aile gibi sorunlar çok daha egemen hale gelmiş ve asıl politik odak emek sürecinden ziyade gündelik hayatın kalitesine kaymıştır. Marksist literatürde bu mücadeleler genellikle ihmal edil-

miştir. Bölüşüm uğrunda yürütülen mücadeleler sermayenin farklı kesimleri ile devlet aygıtı arasındaki genellikle çelişkili olan ilişkilerin analizini gerektirir. Pazar alanındaki sermaye ile emek arasında geçen ücret mücadeleleri ile birlikte bunlar, bir bütün olarak, sermaye dolaşımı dahilinde ve etrafında sürdürülen politik mücadelenin potansiyel odak noktalarının geçici şemasını tamamlar. Bundan çıkan sonuçta göre, sermaye dolaşımının bütünselliği içinde sermayenin gücüne karşı verilen toplumsal ve politik mücadeleler farklı formlar alır ve başarılı olabilmek için farklı stratejik ittifaklar kurmaları gerekir. Geleneksel “sol” hareketler bu tür ittifakların önemini ve işlemleri için gereken uzlaşmaları her zaman kavrayamamışlardır. İlaveten sermaye dolaşımının yerleşik olduğu çerçevede yürütülen tüm diğer mücadeleler de vardır. İnsan doğasının yalnızca ne olduğu değil, ne olabileceği sorunu da politik açıdan büyük önem taşır. Donald Trump, Geert Wilders, Marine Le Pen, Recep Tayyip Erdoğan, Narendra Modi, Viktor Orban ve Vladimir Putin’in destekçilerinin sergilediği insan doğası Mahatma Gandhi, Piskopos Desmond Tutu, Nelson Mandela ve Evo Morales’in destekçilerinin dışı vurduğu insan doğasından çok farklıdır, ki bu da Vladimir Lenin, Fidel Castro, Cemal Abdül Nasır, Hugo Chavez, Frantz Fanon, Leopold Senghor ve Amílcar Cabral’ı destekleyen insan doğasından büyük farklılık gösterir. Herhangi bir politik-ekonomik projenin uygulanabilmesi için öncelikle insanların kalplerine ve akıllarına hitap edilmesi, bunların biçimlendirilmesi ve ele geçirilmesi gerektiği iddiası banal bir politik klişe olabilir ama yine de insan doğasının “doğası” denebilecek şey üzerinden yürütülecek politik mücadeleler sermaye dolaşımının ekonomik sorunlarından kaynaklanan kaygıların temelinde yer alacaktır kesinlikle. Fakat hareket halindeki sermaye görselleştirilmesinin açıkça ortaya koyduğu gibi, sermaye olarak dolaşan değer ile daha genel politik, kültürel ve estetik değerlerin kesintisiz inşası ve yeniden inşası arasındaki ilişkiler başlı başına büyük önem taşıyan bir olgudur. Ancak, bu ikinciler için sürdürülen mücadelelere ve bunlar hakkında düşünmeye öncelik tanıyanlar belli türden düşünce ve eylemleri kolaylaştırmanın yanı sıra sınırlayan sermaye dolaşımı çerçevesinde bunu yaptıklarını kabul etmek zorundadırlar. Sermayenin sürekli ve kaçınılmaz olarak istek,

ihtiyaç ve özlemlerin üretimi ve yeniden-üretimiyle uğraşması ölçüsünde, bu bazen insan eyleminin iki ayrı alanı gibi görünebilen alanlar arasında hayati bir köprü kurar. Margaret Thatcher eninde sonunda yalnızca ekonomiyi değiştirmeye değil, “ruhu da değiştirmeye” kalkışmıştı ve bu yönde bir ölçüde başarı sağladı. Pek çok insan onun “alternatif yok” şiarını benimsedi. Aynı çelişkili meseleler seti durmaksızın gelişmekte olan bir “doğa” ile mevcut ve gelecekteki ilişkilerimiz konusundaki çok geniş politik ve kültürel mücadeleler alanına de uzanır; kaldı ki bu doğa çok eski zamanlardan beri çevresel dönüşümler yoluyla pek çok bakımdan bir “ikinci doğa” olarak yeniden tesis edilmiş bulunuyor. Doğayı halen nasıl üretmekte olduğumuz meselesi de yine sermayenin dolaşımının ve büyümesinin anlaşılmasından bağımsız ele alınamayacak çok tartışmalı bir sorundur.

Bu genel mücadelelerin değerin hareketinin sürdürülmesiyle ilgili mücadeleler kapsamında girdiğini farz etmiyorum. Aksine, kapsama girme ters yönde gerçekleşir. Fakat hareket halindeki değere ilişkin bir çalışmanın mümkün kıldığı şey bu genel politikanın kapsamına girmesi gerekenin ne olduğunun çok daha iyi anlaşılmasıdır ve bunun da büyük bir bölümünün sindirilmesi epeyce zordur.

3. BÖLÜM

Değerin Temsili Olarak Para

Marx'ın *Kapital*'deki teorik argümanlarının büyük bölümü değer bağlamında ifade edilmektedir. Dünyaya ilişkin ekonomik veriler ve Marx'ın çoğu pratik örnekleri para bağlamında açıklanır. Peki parayı değer in doğru ve sorunsuz temsili olarak kabul edecek miyiz? Hayır ise neden ve bunun sonuçları ne olur? Temsili biçimlerin geçmiş i dikkate alındığında, paranın, temsil ettiğ i düşünölen değ erden sistemli sapmalar üzerinde kurulmuş olması mümkün mü? Harita projeksiyonlarının yer yüzeyinin bazı niteliklerini doğru bazılarını ise yanlış yansıttığı bilinir. Benzer sapmaların paranın değ erle olan ilişkisinde de meydana gelmeleri ihtimali konusunda kaygılanmamız gerekmez mi?

Değ er toplumsal bir ilişkidir. Bu haliyle “maddi değ il ama nesnel-dir.” “Maddenin tek bir atomu bile değ er olarak metanın nesnelliğ i-nin içine girmedig inden” dolay ıdır ki değ erin “hayaletimsi nesnelliğ i” söz konusu olur. Değ er olarak metaların konumu “metaların fiziksel nesneler olarak bayağı duyumsal nesnelliğ iyle zıtlaş ır. Bir metayı istediğ imiz gibi evirip çevirebiliriz; ama onu değ er taşıyan bir şey olarak kavramamız imkânsızdır.”¹ Metaların değ eri toplumsal hayatın –güç, itibar, statü, nüfuz veya karizma gibi– pek çok diğ er yönüne benzer, yani maddi olarak ifade edilmek için can atan gayrimaddi ama nesnel bir toplumsal ilişkidir. Değ er açısından bu ihtiyaç, Marx'ın deyiş iyle, “büyüleyici” para formu aracılığıyla giderilir.

Marx kullandığı dil konusunda çok dikkatlidir. Paradan neredeyse sadece değ erin “ifade tarzı” ya da “temsilcisi” olarak söz eder. Paranın vücut bulmuş değ er olduğı ya da mübadele ilişkilerine uzlaş mayla getirilmiş yapay bir sembol olduğı (onun zamanında siyasal iktisatta yaygın bir düşünce) düşüncesinden özenle kaçınır. Değ er, onun ifade tarzı niteliğ i taşıyan para olmaksızın var olamaz.² Öte yan-

dan para da ne kadar özerk görünürse görünsün, temsil ettiği şeyle arasındaki göbek bağıni kesemez. Para ile değeri özerk ve birbirinden bağımsız ama diyalektik olarak iç içe geçen şeyler olarak düşünmeliyiz. Bu ilişki biçiminin uzun bir geçmişi vardır. Marx'ın bu konudaki düşünceleri şöyle:

“Yaptığımız sunumun akışında açıklığa kavuştuğu üzere, bir soyutlama olarak beliren değer ancak ve ancak paranın ortaya koyulmasıyla mümkündür; paranın bu dolaşımı sermayeye yol açar, dolayısıyla yalnızca sermaye temelinde tam olarak gelişebilir; tıpkı genel olarak, dolaşımın ancak bu temel üzerinde üretimin tüm evrelerini kavrayabilmesi gibi. Dolayısıyla, bu gelişme tarihin spesifik bir dönemine ait olan sermaye gibi tarzların sıra dışı karakterini görünür kılmakla kalmaz, aynı zamanda (bu gelişmenin akışı boyunca) tamamen soyut olarak ortaya çıkan değer gibi kategoriler kendisinden soyutlandıkları ve üzerinde tezahür edebilecekleri yegâne tarihi temeli gösterirler (...) ve şu ya da bu ölçüde tüm dönemlere ait olan para gibi kategoriler geçirdikleri radikal değişimleri sergilerler.”³

Marx açısından *Kapital*'deki tüm ana kategoriler kapitalizmin tarihsel deneyim ve pratiklerine dayandırılmış soyutlamalardır. “İktisattaki değer kavramı antik dönemde oluşmaz. (...) Değer kavramı tümüyle modern ekonomiye has bir kavramdır, çünkü bizatihi sermayenin ve sermayeye dayalı üretimin en soyut ifadesidir.” Daha uzun geçmişi olan rant, faiz ve ticari sermaye kârı gibi kategoriler kapitalist üretim tarzının gereklerine zamanla uyum sağlamıştır. Para için de bu durum söz konusudur. Sorun, paranın yalnızca kapitalizme özgü karakteristikleri ile kapitalizm öncesinde var olmuş çeşitli para formları (mesela deniz kabukları ya da Amerika yerlilerinin kullandığı boncuklar) arasında nasıl ayırım yapılacağıdır. Kredinin tahlili söz konusu olduğunda bu problem daha da önem kazanır.

Sürecin (dolaşım sürecinin) kesintisiz işleyişi, değer bir formdan diğerine veya sürecin bir evresinden bir sonrakine engelsiz ve akışkan geçişi daha önceki üretim tarzlarıyla kıyaslandığında

sermayeye dayalı üretim için çok daha hayati bir koşul olarak ortaya çıkar. (...) Dolayısıyla sermayeye dayalı üretim için (bu) hayati koşulun (...) fiilen yerine getirilip getirilmemesi bir şans işidir. Bu şans unsurunun bizzat sermaye tarafından defedilmesi kredidir. Daha önceki hiçbir üretim tarzında kredinin herhangi gelişkin bir form içinde ortaya çıkmayışının nedeni budur. Daha önceki durumlarda da borç alma ve verme vardı; sermayenin çok eski formlarında bile tefecilik yaygındır. Fakat çalışma nasıl sanyı emeği ya da özgür ücretli emek demek değilse, borçlanma ve borç verme de aynı şekilde kredi anlamını taşımaz. Ve elzem bir üretim ilişkisi şeklinde geliştirilen kredi tarihsel olarak yalnızca sermayeye ya da ücretli emeğe dayalı dolaşımda görülür. (Paranın kendisi, üretimin farklı dallarındaki zamanlama asimetrisinin –bu asimetri mübadeleyi engellediği ölçüde– ortadan kaldırılması için bir formdur.)⁴

Kapitalist üretim tarzında para ve kredinin ayırt edici nitelikleri hareket halindeki değer olarak sermayenin hareketindeki sürekliliği sağlayacaktır. Diğer taraftansa sürekliliği sağlama zorunluluğu para, kredi ve değer kategorilerini özgül bir tarihsel kompozisyon dahilinde bir araya getirir.

Kapital'in I. bölümü bu tür meselelerin nasıl ele alınacağına ilişkin bir ders niteliğindedir. Marx klasik siyasal iktisatçıların kendi kategorilerini sanki bir doğa durumundan kaynaklanıyorlarmış gibi “doğallaştırmak” (ve bu nedenle sabit, değişmeyen ve değiştirilemez olduklarını göstermek) için hayali bir geçmiş, yani Robinson Crusoe efsanesini nasıl kullandıklarını anlatır. Marx kategorilerin hayali öykülerden türemek yerine gerçek öykülerde kökleşmiş olduğunu vurgulamak için kapitalizm-öncesi toplumları incelemeyi tercih eder. “Şimdi Robinson’ın ışığa boğulmuş aydınlık adasından karanlığa bürünmüş ortaçağ Avrupası’na geçelim...” diye yazar. Feodal angarya emeğine ve “bir köylü ailenin ataerkil kırsal etkinliğine” özgü sosyal ilişkileri ve kategorileri kısaca inceler. Gelgelelim, bunun ardından kapitalizm aşıldıktan sonra bu kategorilerin neye benzeyebileceğini tahayyül ederek, deyim yerindeyse sermayenin bugünkü özgül yönleri konusunda karma bir yöntem izler. Bugünkü sermayenin özel

doğasını (ve para ve kredinin niteliklerini) anlamak için bakış açıları olarak kapitalizm-öncesi geçmişi ve komünizmin *futur antérieur*'ünü kullanır. *Futur antérieur* gerçekleşme ihtimali olan hayali bir ütopya değil, komünizme ulaşmak için gerçekleşmesi zorunlu bir şartnamedir. "Bir değişiklik yapalım ve ortaklaşa sahip olunan üretim araçlarıyla çalışan ve çok farklı formlardaki emek güçlerini tek bir emek gücü bilinciyle harcayan bir özgür insanlar topluluğunu düşünelim." Böyle yabancılaşmamış koşullarda "bireysel üreticilerin emekleri ve emeklerinin ürünleri ile ilişkileri üretimde olduğu kadar bölüşümde de sadelikleri nedeniyle şeffaftır."⁵ Böyle bir dünyada piyasanın görünmez eli ya da herkesin arkasında ilerleyen ve özgürlüklerimizi kısıtlayan hareket yasaları ve kesinlikle hiçbir devlet dayatması yoktur. Marx yalnızca siyasal iktisatçıların eserlerini doldurmakla kalmayıp fiyat belirleyen piyasalarda meta mübadelesinin üzerinde uzlaşmış temsillerini de yozlaştıran, kendi deyişle "fetişizmleri" gizleyen örtülerin arkasına işte bu önce ve sonra perspektiflerinden bakar. Para bu fetişizmlerin en önemlisidir. Paranın kendi üzerimizde ve diğerleri üzerinde sosyal güç sahibi olduğuna inanırız, kuşkusuz bir ölçüde böyle bir güce sahiptir (Marx'ın fetişizm teorisinin bütün söylemek istediği budur: para gerçektir ama yanlış hedefe yönlendirilmiştir).

Peki, öyleyse, değer ile onun para olarak temsili arasındaki diyalektik ilişkiyi nasıl anlayacağız? Bu sorun Marx'ın zamanında politik çevrelerde yoğun biçimde tartışılıyordu. 1840'lı yılların sonlarında, *Kapital*'in ana konularını ele alışından çok önce, Marx yalnızca Britanya'daki Ricardocu sosyalistlerle değil ama Fransız zanaatkarlar arasında pek çok destekçisi olan Proudhon'un azametli şahsiyetiyle de politik olarak uzlaşmazlığa düşmüştü, ki bu ikincisi çok daha önemliydi. Proudhon ve izleyicileri çok makul bir soru ortaya atıyordu: zamanın önde gelen tüm iktisatçıları –en önemlisi David Ricardo– ekonomik değerini yalnızca emek tarafından üretildiğini ısrarla söylerken kapitalistler neden böylesine zengin ve emekçi sınıf neden böylesine yoksuldu?

Proudhon'un vardığı sonuca göre, hata emeğin değerinin piyasada temsil edilme tarzında yatıyordu. Paranın ve piyasa mübadelesinin irrasyonalliteyi problemin düğüm noktasıydı. Gerekli olan, diyordu, emeğin değerini ölçmek ve fiyatları belirlemek için başka bir yol bul-

maktır: doğrudan doğruya emekçilerin bir ürünü üretmek için harcadıkları gerçek zamana dayalı bir yöntem. Emekçilere çalışılan gerçek zamanı gösteren emek zamanı makbuzları, emek saatleri, hatta jetonlarla ödeme yapılmalıydı. Proudhoncu hareket toplumsal eşitsizlik sorununu çözmek ve emeğin haklarını geri vermek amacıyla para sistemini yeniden yapılandırmaya, faizsiz kredi arzı örgütlemeye, merkez bankacılığında reform yapmaya ve karşılıklı yarar ilkesine dayalı kredi kurumları yaratmaya çalıştı.

Marx (1847’de yayınlanan) *Felsefenin Sefaleti* adlı eserinde bu görüşlere şiddetle karşı çıktı. 1857’den itibaren tuttuğu yayınlanmamış defterler olan *Grundrisse*’nin ilk bölümü Proudhon’un takipçisi Darimon’un paraya ilişkin fikirlerinin çürütülmesine ayrılmış uzun bir metindir.⁶ Marx değeri belirleyen toplumsal ilişkileri kavrayamadıkları için Proudhon ve destekçilerine karşı çıkıyordu. Kapitalist sistemde hesaba katılan gerçek emek zamanı değil, toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. “Toplumsal olarak gerekli” hem kapitalistlerin hem de emekçinin itaat ettiği bir “görünmez elin” ya da “hareket yasasının” varlığını ima eder. 1844 *El Yazmaları*’nın yazıldığı erken tarihte, Marx kapitalist sistemde değerin üretimde sermaye tarafından sömürülen, fiyatın belirlendiği piyasalarda özel mülkiyet tarafından meta mübadelesiyle ele geçirilen yabancılaştırılmış emek olduğu sonucuna varmıştı. Bunlar sermayenin değerlendirilmesine katıldıkları halde emekçilerin maruz bırakıldığı toplumsal eşitsizliklerin ve itibarsızlaştırmaların koşullarıydı. Sosyalist devrimin hedefi işçilerin çalışmasını belirleyen toplumsal ilişkilerin radikal biçimde değiştirilmesiydi. Böyle bir değişim olmaksızın kararları ortaklaşa çalışan emekçilerin aldığı ve toplumsal olarak gerekli zamanın değil fiili emek zamanının değerin ölçüsü olacağı bir dünyanın yaratılması imkânsız olacaktı.

Hasım bir sınıfın hükmettiği yabancılaşmış emek problemin özünü oluşturunuyordu. Marx’ın gözünde para (yabancılaşmış) emek değerlerini temsil ediyordu. Bunun sonucu olarak “piyasada fiyat oluşumundaki irrasyonalityi ortadan kaldırmaya girişirken üretim ilişkilerini olduğu gibi bırakmak kendiliğinden başarısızlığa mahkûmdur, çünkü temsil edilen değer üretiminin irrasyonalityi görmezden gelinmektedir.”⁷ Proudhon’un yaklaşımında yanlış olan husus buydu.

Kapitalist değer yasasının dayandığı toplumsal ilişkilere herhangi bir eleştiri önermeksizin yabancılaşmış emek için daha iyi bir temsil tarzı (zaman makbuzları gibi) bulmaya çalışmak yabancılaşmayı düpedüz ikiye katlamak demektir. Marx, Proudhon'un ve destekçilerinin yanı sıra, birçok Ricardocu sosyalistin de farkında olmadan böyle davrandıklarına inanıyordu. Marx'ın *Kapital*'in 1. cildinde yaptığı komünizmin *futur antérieur*'üne ilişkin tasvirinin büyük önem taşımasının nedeni budur. Söz konusu tasvir ortaklaşa sahip olunan üretim araçlarıyla işbirliği içinde çalışan (Proudhon'un nefret ettiği bir deyim), tahakküme dayalı sermaye-emek ilişkilerinin veya (devlet ya da piyasa gibi) başka bir dış gücün dayattığı sosyal gereklilikler olmaksızın tam bir şeffaflık içinde bilinçli ve dolayısıyla yabancılaşmamış kararlar alan emekçileri anlatır.

Proudhon'un kategorilerini türettiği imalat dünyası 1840'ların Paris'indeki atölyelerdi.⁸ Bunlar genellikle kendi emek sürecini yöneten zanaatçılar tarafından işletilen, arka kısmında bir atölyenin ön tarafında ise bir dükkânın bulunduğu küçük ölçekli işletmelerdi. Karşılaşılan başlıca sermaye formu bu işletmelerden satın alarak satışı kendi kuru gıda dükkânlarında (1850'lerde ortaya çıkan büyük mağazaların öncüleri) toplulaştıran tüccar sermayesiydi. Zanaatçılar kendi emek süreçlerinden şikâyet etmiyorlardı, çünkü bu süreçler kendi denetimleri altındaydı. Onların bakış açısından emekleri üretim noktasında yabancılaşmamıştı. Yakındıkları başlıca nokta, tüccarların kendilerine önerdiği fiyatların düşüklüğü ve bu tüccarların talimatları kendilerinin verdiği, nihai ürünün niteliklerini dayattığı, bazı durumlarda hammadde tedarik ettiği, hatta (çoğu kez aşırı faizli) kredi verdiği bir sistem kurup yayarak gitgide güçlenen bir tahakküm kurmalarıydı. Bu durumda tüccarların teklif ettiği önemsiz parasal bedeller yerine harcanan emek saatlerinin tam olarak muhasebeleştirilmesi talebi anlaşılabilir bir talepti. Onların emeğine piyasada el konuluyordu (yabancılaştırılıyordu). Proudhon'un para ve piyasalar hakkındaki iddiaları bu kesimleri kolay etkiledi. Onun işçi hakları savunucusu olarak görülmesi hiç şaşırtıcı değil.

Marx kapitalistlerin emek sürecini yönettiği ve yabancılaşmış emeği üretim noktasında tahakküm altına aldığı fabrika sistemi çer-

çevesinde yazıyordu. Tarihin o döneminde bu farklılığın ne kadar muazzam görüldüğünü hayal etmek bizler için zor. Almanya'daki zanaatçı emek sistemlerine aşına olan Engels Britanya'daki fabrika sistemi ve kapitalist sanayicilik ile ilk karşılaştığında duyduğu şaşkınlık ve dehşetten söz eder. İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu adlı eserinde bu sistemin niteliklerini ilk tasvir edenlerden biri olmuştur Engels. Bu iki çalışma sistemindeki emek süreçleri arasında dünyalar kadar fark vardı. Engels'in anlattığı fabrika öyküsü Marx üzerinde güçlü bir etki yarattı ve Marx fabrika sistemini kapitalizmin geleceğinin nihai hedefi gibi görmeye başladı. *Kapital*'in 1. cildi işte bu geleceğe hasredilmiştir ve Marx kendi kategorilerini gelecekteki bu dünyaya dayanarak üretmiştir.⁹

Marx ile Proudhon arasındaki farklar ele aldıkları farklı emek sistemlerini yansıtır. Dolayısıyla bizler de günümüzdeki emek pratiklerini yansıtmak üzere kendi kategorilerimizi yeni bir değerlendirmeye tabi tutabiliriz. Marx'ın kapitalizmin geleceği saydığı fabrika sistemi mesela ileri kapitalist ülkelerde büyük daralma gösterdi ve Marx'ın genelde farz ettiği teleoloji onun düşündüğü biçimde gerçekleşmedi. Halen sermaye çeşitli yer ve zamanlarda çok farklı emek sistemlerinin şaşırtıcı karışımından oluşuyor. Fabrika emeği dünyanın bazı kısımlarında (örneğin Doğu Asya'da) hâlâ emek sistemleri içinde çoğunluğu oluşturuyor, ama Kuzey Amerika ve Avrupa'da çok azaldı ve diğer emek sistemleri (dijital emek vb) tarafından ikame edildi.

Geleneksel mal ve hizmet mübadelesi yöntemlerine alternatif olarak kullanılan yerel paralar, zaman paylaşımı ve emek zamanı paralarına dayalı Proudhon-modeli parasal müdahalelere şimdilerde büyük ilgi gösteriliyor.¹⁰ Bu ilgi küçük ölçekli ve (daha çok emekçinin kontrolündeki) ademimerkezileşmiş üretim sistemlerini yeniden canlandırma girişimlerini içeren bazı politik hareketlerle bağlantılı olageldi. Küçük ölçekli ve ademimerkeziyetçi üretimin yeniden hayata geçirilmesi 1980'lerde ortaya çıkan yeni teknolojiler, esnek uzmanlaşmanın organizasyonel formları ve küçük partiler halinde üretim sayesinde mümkün oldu. 1980'lerde Piore ve Sable etkili kitapları *The Second Industrial Divide*'da bu durumu Proudhon'un atölyede karşılıklı yardımlaşmacılık hayalini gerçekleştirme açısından sol için

bir açılım olarak yorumlarlar. Kendi kendine örgütlenen küçük parça üretim sistemleri Toskana’da ortaya çıktı ve 1980’lerde sosyalist gelecek için bir model oldu. Ne yazık ki bu emek sistemi, emeğin örgütlü gücünü parçalayan, ademimerkeziyete dayalı prekarite ve güvence-sizlik üzerine kurulu emek sistemlerindeki sömürü oranlarını artıran neoliberal bir tuzağa dönüştü. Esnek uzmanlaşma kapitalist şirketler için esnek birikim oldu.¹¹ Diğer yandan Doğu ve Güneydoğu Asya’da kitlesel fabrika sistemi hâlâ aktif olarak yürüyor, bu arada dijital emek ve mikrofinansman şeklindeki istihdam modellerinde ileri düzeyde ademimerkezileşme var, ama bunlar gitgide her yönüyle geleneksel endüstriyel çalışma kadar ezici olan kendi kendini sömürme yapıları şeklinde organize ediliyor.¹²

Emek değer teorisinde dile getirilen toplumsal ilişkilerin para sistemi reformlarıyla yeniden inşa edilebileceğini düşünmek büyük bir yanlış olur. “Burjuva toplumunun uğursuzlukları, bankaların ‘dönüş-türülmesiyle’ veya rasyonel bir ‘para sisteminin’ kurulmasıyla ortadan kaldırılmayacaktır.”¹³

Nasıl ki belli metaların yanı sıra paranın varlığından kaynaklanan komplikasyonları ve çelişkileri yalnızca paranın formunu değiştirerek engellemek mümkün değilse (daha düşük bir para formuna özgü problemlerin daha yüksek bir forma geçilerek giderilebilmesine rağmen), ürünlerin toplumsal formu mübadele değeri olarak kaldığı sürece bizatihi parayı ortadan kaldırmak da olanaksızdır. İmkânsız görevler belirlemekten kaçınmak ve para reformlarının ve dolaşımda yapılacak değişikliklerin üretim ilişkilerine ve buna dayalı toplumsal ilişkilere ne ölçüde yeni bir biçim verebileceğini kavramak için bu hususun açıkça görülmesi zorunludur.¹⁴

Marx açısından tek nihai çözüm mübadele değerinin toptan feshedilmesidir ki bu aynı zamanda toplumsal olarak gerekli emek zamanı anlamındaki değerın ortadan kaldırılmasını da gerektirir; bu durumda Marx’ın kapitalizmden çıkarsadığı kategorilerden geriye yalnızca kullanım değerlerinin örgütlü mübadelesi kalır.¹⁵

Marx Darimon'a yönelik eleştirisinde iki temel soru yöneltir. "Mevcut üretim ilişkileri ve bunlara tekabül eden bölüşüm ilişkileri dolaşım aracının değiştirilmesiyle, dolaşımın organizasyonundaki değişiklikle kökten değiştirilebilir mi?" Marx'ın bu soruya yanıtı güçlü bir "hayır!" şeklindedir. "Bir diğer soru: Mevcut üretim ilişkilerine ve onlara karşılık gelen toplumsal ilişkilere dokunmaksızın dolaşımda böyle bir değişiklik gerçekleştirilebilir mi?" Marx kelime oyunu yapmaktadır. "Paranın uygar formları –metal, kâğıt, kredi parası, emek para (sosyalist form olarak adlandırılır)– belli bir para kategorisiyle ifade edilen spesifik üretim ilişkisini ortadan kaldırmaksızın kendilerinden beklenen görevi yerine getirebilir mi ve şekli değişiklikler yaparak bir ilişkinin hayati belirleyicilerini görmezden gelmeyi önermek kendi içinde çelişkili bir talep değil midir soruları bu genel sorunun bir parçası olacaktır." Fakat Marx şöyle sürdürür: "Paranın çeşitli formları farklı evrelerdeki toplumsal üretime daha iyi tekabül edebilir; birinin güçsüz kaldığı bir kötülüğü başka bir form giderebilir; ama bunlar para formları olarak kaldıkça ve para asli bir üretim ilişkisi olmayı sürdürdükçe hiçbir parasal ilişkide içkin çelişkilerin üstesinden gelme gücüne sahip olmayacaktır ve ancak o çelişkileri şu veya bu formda yeniden üretmeleri beklenebilir." "Belli bir ücretli emek formu diğerinin kötü yanlarını düzeltebilir, ama hiçbir ücretli emek formu bizzatıhi ücretli emek formunun kötülüklerini düzeltmez"; aynı şekilde paranın belli bir formu "bir diğerine göre daha kullanışlı, daha uygun olabilir ve daha az külfet verebilir. Fakat her mübadele aracının, her özgül ama genel karşılığın varlığından kaynaklanan sorunlar mutlaka her formda kendilerini yeniden ama farklılaşarak üretirler."¹⁶

Kredi sisteminin doğuşu ve yerleşmesi Marx'ın burada bahsettiklerinin açık bir örneğidir. Başlangıçta, sermayenin devir sürelerinin büyük ölçüde farklılaşması, sabit sermaye oluşumu ve kolektif tüketim araçlarına yapılan uzun dönemli yatırımlarla bağlantılı aşırı yığılma problemiyle baş etmek üzere çoktandır süre gelen pratikler benimsenmişti. Daha yakın geçmişte faiz getiren sermaye başı başına birikimin bağımsız, kuvvetli itici gücü haline geldi. Bunun sonucunda insanlık arzu ve ihtiyaçlarından özgürleşmedi, ama artan borç

köleliği ve gündelik hayatın yönetiminde derinleşen yabancılaşma pahasına dolaşımın ve artı değer üretiminin verimliliği yükseldi.

Para formları ve para kullanımı teknolojileri sermayenin tarihi boyunca defalarca köklü biçimde değiştirildi. Bu durum yorumsal problemler yaratıyor. Mesela merkez bankaları gevşek para politikaları uyguladığında ya da banka sistemi dahilinde kredi yaratma bölgesine kontrolden çıktığında emek değer teorisini nasıl yorumlayacağız? Çılgınca spekülasyon yapılan bir ekonomide para formlarına değerler tarafından uygulandığı farz edilen disiplin nerede? Elektronik bankacılık teknolojileri ve (Bitcoin’le öncülük edilen ama şimdi etkin olarak bankalar tarafından geliştirilen) blok zincir teknolojileri [*block chain*]* parasal formlardaki devrimlerin halen sürdüğünü düşündürüyor; temeldeki değer ilişkilerine meydan okumasalar da, böyle devrimlerin toplumsal ilişkiler üzerindeki olası sonuçları bakımından sıkı denetim altında olmaları zorunludur.¹⁷ Marx bu tür problemlerin varlığını tespit etmişti. Çözümler içinse araştırmalarının temellerine geri döner.

Meta mübadelesi olağan bir toplumsal eylem haline geldiğinde, bir ya da iki meta genel eşdeğer olmak üzere kristalleşir. Kapitalist evrede altın ve gümüş değer in ifadesi için tercih edilen form oldu. Ama bu hemen bazı çelişkilere yol açar. Altının kullanım değeri (lüks ihtiyacını tatmin eden bir mal) “kendi karşıtının, yani değer in tezahür formu olur.”¹⁸ Altın üretiminde maddileşmiş somut fiziksel emek “kendi karşıtının, soyut insan emeğinin” ifade tarzı haline gelir.¹⁹ Altın üretiminde rol oynayan “kişisel emek (...) karşıtının, yani doğrudan toplumsal biçimdeki emeğ in biçimini alır.”²⁰ Son ve belki hepsinden önemli olarak, “paranın kendisi bir metaya dönüşür, herhangi bir bireyin özel mülkü olabilme yeteneğine sahip bir nesne olur. Böylece toplumsal emekten oluşan toplumsal güç özel kişilerin özel gücü haline gelir.”²¹

Burada sergilenen bozulmalar tesadüf i ya da önemsiz değil sistemli ve önemli bozulmalardır. Para bireysel zenginlik ve gücün ölçü-

* Blok zincir teknolojisinin temeli birbirine güvenmeyen katılımcılar arasında merkezi bir düzenleyici otorite ya da bir aracı olmaksızın şeffaf ve güvenilir işlemler yürütmektir. (ç.n.)

sü, en üstün özlem nesnesi olur. Sınıfsal güç ve sınıfsal egemenlik için benzersiz bir temel oluşturur. Daha da önemli olarak, değerlenmenin devamı için hayati bir üretim aracı haline gelir. Ancak, bu toplumsal güç para sisteminin temelinde yer alan değerli metaller tarafından daima sistemli olarak sınırlanır. Toplumsal işbölümünün ve mübadele ilişkilerinin yaygınlaşması ve karmaşıklaşmasıyla birlikte “*para-nın gücü artar*”, o kadar ki “mübadele ilişkisi üreticilerin dışında ve onlardan bağımsız bir güç olarak kendini kurar. Başlangıçta üretimi teşvik için ortaya çıkan şey üreticilere yabancı bir ilişkiye dönüşür. Üreticilerin mübadeleye bağımlılığı arttıkça mübadele üreticilerden daha da bağımsız olur.”²² Para mübadelenin kulu olarak uygulamaya sokulur ama hemen onun despotik efendisi haline gelir. Adam Smith’in “görünmez eli” kumandayı ele geçirir. Üreticiler fiyatı belirleyenler değil, fiyatı kabullenenler olmak durumunda kalır. “Ürün olarak ürün ile mübadele değeri olarak ürün arasındaki fark artmaya başlar. Bu zıtlıkları ve çelişkileri yaratan para değildir,” diye açıklar Marx, “aksine paranın olağanüstü gücünü yaratan bu çelişkilerin ve zıtlıkların gelişmesidir.”²³ Şimdi bizi dört bir yandan kuşatan paranın bu olağanüstü gücüdür.

Bu çelişkiler Marx’ın metinlerinin her yanında yankılanır. Sermayenin emek değer teorisi bu çelişkilerle ayrılmaz biçimde birbirine geçmiştir. Marx paranın çoklu işlevlerini derinlemesine araştırdıkça bu husus daha da giriftleşir. Para bir değer ölçüsü olabilir, bir tasarruf tarzı, fiyat normu, dolaşım aracı olabilir, veya hesap parası, kredi parası ve aynı derecede önemli olarak sermaye üretmek üzere üretim aracı şeklinde işlev görebilir.²⁴

Bu işlevlerin bazıları birbiriyle bağdaşmaz niteliktedir. Altın bir değer ölçüsü, bir fiyat normu ve (oksitlenmeyen bir metal olduğu için) bir tasarruf aracı olarak mükemmeldir ama dolaşım aracı olarak hiç işe yaramaz. Dolaşım aracı olma işlevi madeni para, kâğıt para gibi devlet tarafından basılan para sembolleri ve nihayet elektronik para ile daha iyi yerine getirilir. Paranın bu formları metal tabanlarına dayalı nitelikleri garanti edilmedikçe var olamaz. “Fiyatlar için standart bir ölçü belirlemek gibi para basmak da devletin yetki alanındadır. Ülke içinde para olarak altın ve gümüşe giydirilen farklı

milli üniformalar bunlar dünya piyasasında boy gösterdiğinde tekrar çıkarılır”, yani “meta dolaşımının ülke içi ve milli yönleri ile evrensel yönü arasında bir ayrım vardır.”²⁵

O halde değer bu çok farklı ifade formları (merkez bankası parasına karşı altına karşı uluslararası para araçlarına karşı ulusal para araçları) arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili bir soru ortaya çıkar. Bu konuda harita projeksiyonları ile paralellik kurulması yararlı olur. Bazı projeksiyonlar yönün doğruluğunu korur ve diğer her şeyi bozarken bazıları da alanları, biçimleri veya mesafeleri diğer tüm özelliklerin zararına doğru yansıtırlar. Bu durum paranın farklı formları için de geçerlidir. Farklı temsiller farklı amaçlara hizmet eder. Bu temsillerin hizmet ettiği amaçların kesişmeyeceği umulur ama kuşkusuz bunlar sürekli kesişirler. Belli bir amaçla (tasarruf aracı olarak örneğin) kullanılan para aniden dolaşım aracı rolünü üstlenebilir ya da bunun tersi gerçekleşir. Marx’ın esprili biçimde belirttiği gibi, eğer para ile yalnızca metaların dolaşım aracı olarak ilgilenirsek sahte paralar ve pusulalar da devlet garantili kâğıt paralar kadar bu işi görebilir.²⁶

Buradaki ironi şudur ki toplumsal değerler için fiziksel maddi temsilci bulma ihtiyacı para için kimsenin itiraz etmeyeceği bir metal tabanın (altın ya da gümüş) benimsenmesiyle sonuçlandı; gelgelelim bu taban gündelik kullanım için o kadar uygunsuzdu ki, başarılı olması için kendisini temsil eden sembolik temsilcilerin (kâğıt ve elektronik para) kullanımı şart oldu. Ticaret yaygınlaştıkça sembolik paraların hâkimiyeti daha da yaygınlaştı. 1970’lerin başlarında paranın metal tabanının ortadan kaldırılması tuhaf bir diyalektik beraberlik halinde yan yana duran iki sembolik sistem üretti: değer ve para.

Tuhaflik kısmen “fiyat-biçimin doğasında mevcut olan”, Marx’ın deyişiyle, “parasal fiyat ile değer büyüklüğü arasındaki niceliksel uyumsuzluktan” kaynaklanır. Piyasada teklif edilen ve gerçekleşen fiyatlar (altın, kâğıt para ya da hatta emek zamanı parasıyla belirlenmiş olmaları önemsizdir) her yerde inip çıkar, ama “bu biçimi, yasaları yalnızca, sürekli düzensizlikler arasında körü körüne işleyen ortalamar şeklinde tezahür eden bir üretim tarzı için elverişli kulan” tam da bu olgudur.”²⁷ Arz ve talep ancak bu sayede dengelenir ve tahmini değere en fazla yaklaşan da bu denge fiyatıdır.

Daha da sıkıntı yaratan husus para formunun “aynı zamanda bir niteliksel çelişki de barındırabilmesidir,” öyle ki bu durumda “fiyat değeri tümden ifade edemez hale gelir. (...) Özünde meta olmayan bilinç, onur vb. şeyler bunları ellerinde tutanlar tarafından satışa sunulabilir ve böylece fiyatları sayesinde meta formu edinebilir. Doğrusunu söylemek gerekirse birtakım şeyler böylelikle herhangi bir değer içermeksizin fiyat edinebilir.” Bazı durumlarda bu fiyatlar “gerçek bir değer ilişkisi ya da bundan türetilen bir ilişkiyi gizleyebilir, mesela içinde hiçbir insan emeği maddileşmediği için değersiz olan işlenmemiş toprağın fiyatı böyledir.”²⁸

Yüzeyden bakıldığında bu durum emek değer teorisi açısından özellikle sıkıntı yaratır, çünkü, siyasal iktisatçıların daha önce yakındıkları gibi, madem değer kapsamı dışındaki fiyat âleminde bu kadar çok şey olup bitiyor, öyleyse neden piyasa fiyatlarını ve bunların hareketlerini doğrudan araştırmayalım ve değerleri tümüyle bir kenara bırakmayalım? Bu yolun tutulmasındaki dezavantaj açıktır: fiyatlarla değerler arasındaki diyalektik ilişkiyi yok edersek, emekçilerin sermaye için sergilediği ücretli emek performansında başkaları için harcamaları istenen toplumsal emeğin parasal temsiliyetlerini eleştirebileceğimiz hiçbir dayanak noktası kalmaz. O zaman krizlerin parasal yönlerinin nereden kaynaklanabileceğini ve krizlerin genelde neden kaçınılmaz olarak parasal formda dışa vurulduğunu açıklama gücümüzü yitiririz. Marx *Kapital*'in birinci cildinde bunu açıklamak için çok çaba gösterir.

“Bir krizde, metalar ile bunların değer formu para arasındaki zıtlık mutlak çelişki düzeyine yükselir.” Peki bu çelişki nereden kaynaklanır? Bu “ödeme aracı olarak paranın işlevinde içkindir” der Marx,

Ödemeler birbiriyle dengelendiğinde, para yalnızca nominal olarak hesap parası, bir değer ölçüsü olarak işlev görür. Fakat fiili ödemeler yapılmak zorunda kalındığında, para sahneye dolaşan bir aracı şeklinde çıkmaz (...) ama toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi olarak boy gösterir. (...) Bu çelişki endüstriyel ve ticari bir krizin para krizi diye bilinen yüzü olarak patlak verir. Bu tür bir kriz yalnızca yürürlükteki ödemeler zinciri tam olarak geliştiğinde ve yanı sıra bunları düzenlemeye yönelik yapay bir sistem

oluşturulduğunda ortaya çıkar. Hangi nedenle olursa olsun mekanizmada ne zaman genel bir bozulma meydana gelse para aniden ve acilen salt nominal biçimini, hesap parası formunu bırakır ve nakit para halini alır. Sıradan metalar artık onun yerini alamaz. Metanın kullanım değeri değerden yoksunlaşır ve metanın değeri kendi değer formu karşısında kaybolur. Refah sarhoşu ve küstahça kendinden emin burjuvazi çok kısa süre önce paranın tamamen hayali bir icat olduğunu ilan etti. “Sadece metalar paradır” dedi. Ancak şimdi de dünya piyasalarının her yanında aksi bir çılgılık yankılanıyor: yalnızca para bir metadır. Bir geyik nasıl temiz suya özlem duyarsa bu metanın ruhu da paraya, yegâne zenginliğe susamıştır.”²⁹

Bu, paranın değerlerle ilişkili diyalektik ve akışkan hareketinin kabullenilmesi sayesinde mümkün olan bir analiz türüdür. Fakat bu diyalektiğin gücü aynı zamanda değerın kendisinin anlattığımız hareketlerden hiç etkilenmediğini de gösterir. Değer paranın aracılık ettiği piyasa mübadelesinin yaygınlaşmasından doğuyorsa, paranın ve ölçtüklerinin nitelikleri değerın toplumsal nitelikleri için olası sonuçlar içerir. Fiyatlar ile değerler arasındaki niteliksel uyumsuzluk göz ardı edilemez.³⁰

Metal tabanı bir kenara bırakmadan önce Marx farklı amaçlara yönelik farklı paraların varlığını tespit etmekle kalmadı, para sistemindeki ilginç hiyerarşiyi de keşfetti. Metal taban kelimenin tam manasıyla değerın altın standardıydı, çünkü maddi nitelikleri uzun zaman boyunca değişmeden kalıyordu, ayrıca topraktan halihazırda çıkarılmış küresel altın stokuna oranla toplam altın miktarı çok yavaş artırılabilirdi. Bu iyiden iyiye kısıtlı para formu kredi sisteminin coşkuluğuyla köklü biçimde ters düşüyordu. Marx bu durumu şöyle anlatır: “Para sistemi esasen Katoliktir, kredi sistemi ise özünde Protestandır. Metaların kâğıt halindeki parasal varlığı tamamen toplumsal bir varlığa sahiptir. Kurtuluşu sağlayan, *inançtır*: metaların içkin özü olarak parasal değere inanç, üretim tarzına ve önceden belirlenmiş düzenine inanç, kendi kendine değerlenen sermayenin kişileşmeleri olarak üretimin bireysel aktörlerine inanç. Fakat Protestanlık Katolikliğin temel ilkelerinden ne kadar kurtulmuşsa kre-

di sistemi de temeli olan para sisteminden o kadar kurtulmuştur.”³¹ İşler yolundayken, kredi, “zenginliğin bu toplumsal formu, parayı yerinden eder ve konumuna el koyar”, o kadar ki “ürünlerin para formu çabucak gözden kaybolan ideal bir şey, yalnızca bir kavram olarak görünür. Ama kredi sarsılır sarsılmaz (...) tüm gerçek zenginlik fiilen ve aniden paraya –altın ve gümüşe– dönüşmüş varsayılır. Çılgınca ama sistemin kaçınılmaz olarak ürettiği bir taleptir bu. Ve bu devasa talepleri karşılaması beklenen altın ve gümüşün miktarı banka kasalarında topu topu birkaç milyon kadardır.”³² Bu durumda metaların değeri “para olarak bu değer fantastik ve kendiliğinden varlığını sağlama almak için kurban edilmek” zorundadır. Bu kurban etme faaliyeti “kapitalist üretimde kaçınılmazdır ve onun çekici yönlerinden birini oluşturur.”³³

“Bir bütün olarak üretime kıyasla önemsiz miktardaki metal bu sistemin kabullenilmiş mihveridir.” Yapı şöyle kurulmuştur: “merkez bankası kredi sisteminin eksenidir. Metal rezervi ise bankanın eksenini oluşturur.” Zor zamanlarda “kredi sisteminin para sistemi üzerine çökmesi kaçınılmazdır”. Bunun sonucunda, metal taban “zenginliğe ve onun hareketine hem maddi hem de hayali bir engel oluşturdu.” Kapitalist üretimin “bu metal temelin üstesinden gelmek için durmadan çabalaması” ve bu arada “defalarca kafasını bu temele çarpıp dağıtması” kaçınılmazdı. Marx bu engelin asla yok edilemeyeceği görüşündeydi. Ama yanılıyordu. Günümüzde metal taban iptal edilmiştir ve sermaye artık “kafasını bu tabana çarpıp dağıtmak zorunda kalmıyor”;³⁴ yegâne engeli merkez bankalarının ve devletlerin prensipleri ve politikaları oluşturuyor. Bu durum paranın nicelik ve nitelik (hakeza form) meselesinin, bir dış kısıt olarak altın arzının sabit ve değişmez fiziksel niteliklerine ve miktarına bağımlı olmasını engeller, bu işi toplumsal organlara bırakır.

1970’li yılların başlarında para sisteminin metal tabanının ortadan kaldırılması, sınırsız sermaye birikiminin ana ve dizginsiz sürükleyicisi olarak faiz getiren sermaye dolaşımının kontrolü ele geçirmesini mümkün kıldı. Bu olgunun analizi genel olarak bölüşüm sahasındaki bankacılığın ve finansın konumuna daha yakından bakmayı gerektiriyor.

Şimdi bir bütün olarak bölüşüm sahasında meydana gelen son derece karmaşık bazı etkileşimlerin var olduğunu söyleyelim. Finansörler parayı ve yatırımları toprak ve gayrimenkul spekülasyonuna yönlendirebilir ve böylece başka her şeyin zararına toprak ve gayrimenkul sahibi sınıfların etkinliklerini destekleyebilirler. Toprak sahipleri topraklarını borçlanmak için teminat gösterebilirler. Britanya'da birçok aristokrat toprak sahibi bunun sonucunda banker oldu. Tüccar kapitalistler sıklıkla kredi verirler ve krediye bağımlı olurlar. Dünyanın birçok yerinde emekçilerin gelirleri kredi kartı kullanımı yoluyla artırılır. Emekçiler ev sahibi olma umuduyla ipotekli konut kredisi alarak faiz getiren sermaye dolaşımına dahil olabilirler. Dünya Bankası bu uygulamanın toplumsal istikrar sağladığı konusunda bize güvence veriyor ya da eski bir vecizede dendiği gibi: borca boğulan ev sahipleri greve gitmez. Ayrıca emekçilerin de bazen emeklilik fonlarına para yatırmaları gerekir ve bu fonlar da kazanç sağlamak üzere başka emekçilerin sömürülmesi için bir yerlere yatırılır. Finansörler devlete borç verirler, devlet ise kredi kurumlarının faaliyetlerini güvenceye almak için vergileri kullanır. Bu arada elinde fazla fonları olan bankalar açığı olan bankalara kredi verir ve tüm bankalar gerektiğinde merkez bankası rezervlerini kullanırlar. Farklı roller geçirgendir ve bazen kendi içinde çelişkilidir. Otomobil firmaları kendi arabalarının satın alınması için kredi veren satış yöntemlerini destekler ve çoğu kez firmanın kârının değerlendirilme, gerçekleşme ya da bölüşüm etkinliklerinin hangisinden kaynaklandığı açıkça belli olmaz. Finansörler yapsatıcılara konut inşası için kredi verirler, emekçilere de bu konutları almaları için kredi verirler, böylece arz ve talebi kendi denetimleri altındaki tek bir işlem halinde bünyelerinde toplarlar. Emekçiler kendi emeklilik fonlarının yatırılmış olduğu hisse senedi fiyatlarını baskılayabilecek ücret artışları için baskı yaparlar. Sendikalar emekçileri istihdam eden firmaların borcuna yatırım yapmak zorunda kalabilir. Enron iflas edince işgücünün emeklilik fonları da yok oldu. 1970'lerdeki New York finans krizinde belediye sendikaları tahmin edilebilir sonuçlarına rağmen emeklilik fonlarını belediyenin borcuna yatırmaya zorlandılar. Devletler çalışanlar için kâr ortaklığı sistemleri kurarlar, ki çalışanlar kendi ücret taleplerini baskılamayı kendileri için yararlı görsün.

“Bölüşüm alanı” olarak adlandırılabilen olan saha (*Kapital*’in 3. cildinin konusu) dahilindeki akımlar ve çapraz akımlar, yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi zaman boyunca giderek daha karmaşık ve hacimli oluyor, hatta kategoriler ve roller daha geçirgen hale gelip birbirleriyle iç içe geçiyorlar. Dünyanın bazı bölümlerinde bölüşüm alanı dahilinde işlem hacmi ve bununla bağlantılı sermayenin devir hızı değerlendirme etkinliklerini çok ciddi bir farkla aşar. Döviz işlemleri piyasası imalat sektöründeki yeniden yatırımla kıyaslandığında devasa boyuttadır. Ayırt edilmesi bu kadar kolay olmayan şey ise bu etkinliğin ne kadarının değer üretimiyle hiç ilgisi olmayan salt spekülasyon köpüğü ya da işlemsel gürültüden ibaret olduğudur.

Marx’ın açıkça gördüğü gibi, para formundaki fazla fonların finansal sistemde merkezileştirilmesi, paranın sermaye olarak yeniden yatırılması dinamiklerinin yönetiminde bu fonların harcanmasının kaçınılmaz olarak kilit rol oynaması demektir. Bu, yol açtığı sonuçtan hareketle ele alacağımız bir mesele. Yürürlükteki finansal sistem devasa bir likit varlıklar havuzu oluşturuyor, o kadar ki bankacılık ve finansman kapitalist sınıfın ortak sermayesini kapsar ve temsil eder duruma geldi. Bu ortak sermaye bazen hayali sermaye kredisi alınarak ya da verilerek daha da büyütülüyor. Bunun sonucunda bankacılık sisteminde para yaratılır. Zaman zaman bu para yaratma aşırı boyutlara varır (mesela bankalar banka depozitlerinin diyelim otuz katı kadar kredi verdiklerinde). Finansal sistem de her türlü muamele için takas kurumu olarak işlev görür. Aslında bu sistem genel olarak para-sermayenin çok çeşitli faaliyetlere yönelmesini, kâr oranı nerede daha yüksekse ya da yükselme ihtimali varsa oraya akmasını yöneten sermayenin merkezi sinir sistemi haline gelir.

Bütün bunların gerisinde ellerindeki para-sermayeye kazanç bulmak için çırpınan bir yatırımcı sınıfı –bireyler, kurumlar, organizasyonlar ve şirketler– yer alır.³⁵ Bu ayrı bir mülk sahipleri sınıfıdır, hiçbir şey yapmadan kazanç sağlamak için faiz getiren sermaye dolaşımına ihtiyaç duyan bir “finans ariktokrasisi”dir.³⁶ Emeklilik fonları sermayeleri için bir getiri talep eder (aslında böyle davranmaları için kendilerine vekâlet verilmiştir), kâr amacı gütmeyen kurumların vakıfları ve güçlü yatırım portföyüne sahip zengin bireyler de böyle davranırlar.

Ayrıca Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinde sermaye dolaşımını meta, para ve üretim formları şeklinde dahice ayırmasından da biliyoruz ki, para-sermayenin dolaşımı açısından değerlendirme ve gerçekleştirme süreçleri kâr sağlamanın önündeki sıkıntılardır. Faiz getiren sermaye değerlendirme ve gerçekleştirme evrelerinden geçmeksizin kendini büyütmenin bir yolunu bulsaydı bu evreleri atlardı. Bölüşüm alanı dahilinde olup biten tüm spekülâtif şişirmelerin mümkün kıldığı şey tam olarak budur. Bankalar diğer bankalara kredi verir; ABD Merkez Bankası'ndan %0,5'le borçlanıp %2 kazanç getiren on yıllık hazine bonusu satın almaktan daha zahmetsiz avanta kazanmak mümkün mü? Özellikle kâr oranı düşükse ya da emek ilişkileri sorunluysa, para-sermaye açısından değerlendirme yatırımı evresini atlamak için pek çok neden vardır. Burada umut edilen şey yatırımsızlığın yaratacağı kıtlığın, fiyatların ve kâr oranlarının yükselmesi için yeterli olması, böylece para-sermayeyi yeniden değerlendirme sürecine geri dönmeye teşvik etmesidir. Fakat bütün bu dalaverelerin ortasında, kârlarını doğrudan piyasalardaki her tür uzun ya da kısa süreli iniş çıkış hareketleri üzerinde bahis oynayarak kazanan serbest yatırım fonları ve özel sermaye şirketleri ortaya çıkar. Faaliyetlerinin dayandırıldığı mantığa göre, bunlar güya piyasaların daha kolay dengeye kavuşmasına yardımcı olurlar, ama başarılı olduklarında (ki genellikle olurlar) başarıya genel sermaye dolaşımından muazzam parasal kazançlar çekerek ulaşırlar. Marx'ın vampir imgelerini kullanma düşkünlüğü üretimde olduğu kadar bu konuda da uygun görünüyor.

Aslında Marx'ın, kendi zamanındaki faiz getiren sermaye dolaşımı hakkında bile söyleyecek çok nitelikli sözleri vardı. Faiz getiren sermayeye ilişkin "sermaye kendi artışını sağlayan (...) gizemli bir kaynak olarak tezahür eder" diye yazmıştı. Sermaye ilişkisinin "saf formunda, kendi kendine değerlendirilen değeriyle, para üreten para olarak geliştiği" nokta budur. "Sermayenin fetiş karakteri ve bu sermaye fetişinin temsili bu noktada tamamlanır." Bu "sermayenin en pervasız biçimde muamma haline getirilmesidir."³⁷ Bu, parasallaştırılması yoluyla değere yapılan büyük ihanettir. Paranın temsil etmesi beklenen değer formunda yol açtığı sapmanın zirvesidir.

Bunların yol açtığı sonuçlar istikrarsız piyasalardaki spekülasyon etkinliklerinin yarattığı yüzeysel köpüğün çok daha ötesindedir. Marx finansal sistemde artmakta olan sermaye akımları yoğunlaşmasına eşlik eden bazı kurumsal değişiklikleri nasıl yorumlayacağını bilmiyordu. 1860'lardan itibaren anonim şirketlerin ve bunlarla ilişkili büyük ölçekli bankaların doğuşu şirket sahipliği ile şirket idaresinin ayrıldığını düşündürüyordu. Henri de Saint-Simon'un cemiyetçi [*associationist*] fikirlerine hayranlık duyan Marx sermayelerin birleşmesinde bazı ilerici sonuçlar aradı boşu boşuna, ve bir noktada bu gelişmenin "kapitalist üretim tarzının bizzatı kapitalist üretim tarzı çerçevesinde feshedilmesi" anlamına gelebileceğini düşündü. Dolayısıyla bu "sadece yeni bir üretim tarzına geçiş noktasıydı."³⁸ Ne var ki, İkinci İmparatorluk Paris'inde yeni kredi kurumlarının kurulması ve kapitalist mega projelerin devlet tarafından finansmanı aracılığıyla Saint-Simoncu düşüncelerin karşı devrimci tarzda kullanılması karşısında Marx hemen görüşlerini değiştirdi. Kredi sistemi "bazı alanlarda tekelin doğmasına yol açar ve böylece devlet müdahalesini teşvik eder. Şirket kurucuları, spekülasyoncular ve sözüm ona müdür kılığında yeni bir finansal aristokrasiyi, yeni bir asalak türünü; şirket kurulmasında, hisse senedi ihracında ve hisse senedi alım satımında dolandırıcılık ve hilebazlıkla işleyen bir sistemi yeniden yaratır."³⁹

Sermaye yalnızca "başka insanların parasına emreden komutan" olarak yeniden tanımlanmakla kalmadı, aynı zamanda değer ilişkilerinin tamamen dışında bir alan yarattı. "Kapitalist üretim tarzında az çok meşrulaştırılmış tüm ölçü normları, tüm açıklayıcı nedenler artık yok oldu. Spekülasyoncu tüccarın riske attığı şey kendisinin değil toplumun mülkiyetidir. Sermayenin temelini tasarruf olduğunu söylemek de artık aynı derecede saçmadır, çünkü bu spekülasyonun talep ettiği şey başka insanların onun için tasarruf etmesi gereken şeydir."⁴⁰ İşte bu nedenle ABD'deki nesiller arası dayanışmaya dayalı emeklilik sistemi [*pay as you go*]* sürekli bir ısrarla hisse senedi piya-

* Sosyal güvenlik hizmetlerinin finansmanı için kullanılan yöntemlerden biri. Aktif, yani faal olarak çalışan nesil, kendinden önceki nesil ve toplumdaki yardıma muhtaç bireyleri finanse eder. (ç.n.)

sası emeklilik fonlarına dönüştürülmek isteniyor!! Böyle bir sistemin sonuçları Marx'ın zamanında bile kesinlikle hayırlı olmazdı.

“Kapitalist üretimin daha az gelişmiş durumunda hâlâ belli bir anlam taşıyan kavramlar şimdi tamamen anlamsızlaştı. Başarı ve başarısızlık her iki durumda da sermayelerin yoğunlaşmasına ve böylece en büyük çaplı gasplara yol açıyor. Gasp uygulamaları artık doğrudan üreticilerden küçük ve orta ölçekli kapitalistlere uzanıyor. (...) Gasp kapitalist üretim tarzının başlangıç noktasıdır. (...) Bizatihi kapitalist sistem dahilinde bu gasp eylemi toplumsal mülkiyetin bir azınlık tarafından temellükü olarak tam karşıt bir forma bürünür ve kredi bu azınlığa basit serüvenci karakterini kazandırır.”⁴¹

Gasp ekonomisi ve mülksüzleştirme yoluyla birikim tabloya bozucu bir tarzda girer, borç ve kredi sistemi aracılığıyla yönetilir, 1970'lerden bu yana olduğu gibi yalnızca sermaye birikiminin geleceksel yolları tıkanmaya başladığında yaygınlaştırılır. Marx gelecekte sermayenin yeniden-üretimini bekleyen tüm tehlikeleri açıkça sezmışti, bunlar arasında nihai olarak ölümcül olabilecek tehlike buydu. Buradaki temel çelişkinin sermaye ile emek arasındaki çelişki olmaması ironik bir durumdur; temel çelişki sermayenin farklı kesimleri arasındaki ilişkideki uzlaşmaz çelişkidir.

4. BÖLÜM

Karşı-değer: Devalüasyon Teorisi

Kapital'in 1. cildinin 1. bölümünün ilk kısmının son cümleleri şöyledir: “Fayda sağlanan bir nesne olmayan hiçbir şey bir değer olamaz. Bir şey kullanışsız ise içerdiği emek de öyledir; bu emek emek sayılmaz, dolayısıyla hiçbir değer yaratmaz.”¹ Bu etkileyici hamle ile Marx bizi sermaye dolaşımının kırılğan olduğu, aniden durabileceği, devalüasyon yani değer kaybı tehdidinin sermaye dolaştıkça daima onun etrafında dolanıp durduğu fikriyle tanıştırır. Bunun da ötesinde, metanın bünyesine dahil olmuş üretim araçlarının değeri de emeğin kattığı değerle birlikte yok olur. Meta formundan değerın parayla temsiline geçiş tehlikelerle yüklüdür.

Gördüğümüz üzere birinci cildin büyük bölümünde Marx maddi metaların ve artı değerin üretimi sürecine yoğunlaşmak için gerçekleştiren sorunlarını bir kenara bırakır. Kuşkusuz “canlı emeğin değeri yarattığının sermaye dolaşımının ise değeri gerçekleştirdiğinin” tamamen farkındadır. Ne var ki, üretim ile gerçekleşmenin birliği “çelişkili birliktir.”² Birinci cildin başlangıcındaki uyarının nedeni budur. Metalar paraya âşık olabilirler, ama “gerçek aşk sorunsuz yaşanmaz.”³

Marx'ın, negatif değer olasılığını dikkate almaksızın, değer gibi kilit bir kavramı formüle etmesi çok uzak bir ihtimaldir. Marx'a ilişkin bazı yorumlarda Hegel'in “olumsuzlamanın olumsuzlaması” fikrinin Marx üzerindeki etkisini göstermek için çok çabalanır. Marx Hegelci formülasyonlarla (kendi deyişiyle) “flört etmeye” kesinlikle karşı değildi. Burjuva aklı şimdi olduğu gibi o zamanlar da diyalektiği bir “skandal” ve “iğrenç bir şey” olarak görüyordu, diye yazmıştı, çünkü diyalektik “var olanın olumlu kavrayışında eşanlı olarak olumsuzlamasını, kaçınılmaz imhasını da içerir; çünkü diyalektik tarih boyunca

oluşan her formu akışkan bir durumda, hareket halinde görür ve dolayısıyla her formun geçici yönünü de kavrar.”⁴

Marx’ta değer yalnızca karşı-değerle ilişki içinde var olur. Bu tuhaf bir formülasyon gibi görünebilir ama şimdilerde fizikçiler de temel fiziksel süreçleri açıklamak için madde ve karşı-madde arasındaki ilişkiye dayanıyorlar. Marx sıklıkla kendi kavramsal çerçeveleriyle doğa bilimlerinde yer alanlar arasındaki paralelliklerden söz eder. Sözüünü ettiğimiz benzerliği bilseydi muhtemelen kullanırdı. Sermayenin evrimsel yasaları fiziksel yasaların madde ve karşı-madde arasındaki ilişkiye dayanmasına çok benzer biçimde değer ve karşı-değer arasında oluşan ilişkiye dayanır. Bu karşılıklı mübadele işleminde bile vardır, çünkü meta, alıcısı için kullanım değeri içermeli ama satıcısı için kullanım değeri içermemelidir. Ya da, Marx’ın *Grundrisse*’de daha felsefi bir tarzda ortaya koyduğu üzere, “değer sermayenin temeli olduğundan, dolayısıyla değer zorunlu olarak yalnızca karşı-değer ile mübadele sayesinde var olduğundan, değer kaçınılmaz olarak kendini kendinden kovar. (...) Sermayeler arasındaki karşılıklı nefret gerçekleşmiş mübadele değeri olarak sermayede zaten vardır.”⁵

Değerin gerçekleşme noktasında olumsuzlaması gizemli ya da karanlık bir şey değil. Tüm kapitalistler girişimlerinin başarısının başlangıçta ücretler ve üretim araçları için harcadıklarından daha fazla bir parasal değer karşılığında metaları satmalarına bağlı olduğunu bilir. Bunu beceremezlerse artık kapitalist değildirler. Meta üretmek üzere ücretli emekçileri işe koşarak elde etmeyi düşündükleri değer maddileşmez. Fakat karşı-değer kavramının rolü bundan çok daha geniş kapsamlıdır. Marx’ın dünyasında bu kavram talihsiz bir arıza, yanlış hesap değil, sermayenin anlamının derin ve değişmez bir vechesidir. “Sermaye üretim sürecinde değer ve kullanım değeri olarak yeniden üretilirken aynı zamanda değer-olmayan bir şey, öncelikle mübadele yoluyla değer olarak gerçekleşmek zorunda bir şey olarak da konumlanır.”⁶ Karşı-değer hem beklenti hem de gerçeklik olarak her zaman oradadır. Değer üretiminin dolaşımın sancılarına dayanabilmesi için karşı-değer mağlup edilmelidir – deyim yerindeyse hesabı görülmelidir.

Sermaye hareket halindeki değerdir ve bu harekette ne sebeple olursa olsun herhangi bir duraklama hatta yavaşlama değer kaybı demektir. Sermayenin hareketi ancak yeniden başladığında bu kayıp kısmen ya da tamamen telafi edilebilir. Sermaye belli bir form aldığında –bir üretim süreci olarak, satılmayı bekleyen bir ürün olarak, tüccar kapitalistin elinde dolaşan bir meta olarak, transfer edilmeyi ya da yeniden yatırılmayı bekleyen para olarak– işte o zaman “fiilen devalüe olmuş”tur. Bu durumlardan birinde “istirahata çekilen” sermaye “olumsuzlanmış” “nadasa bırakılmış” “uykuda” ya da “bağlanmış” gibi çeşitli terimlerle nitelenir.”⁷ Ya da şöyle düşünelim: “Sermaye mamul ürün şeklinde donmuş halde kaldıkça sermaye olarak aktif davranamaz, *olumsuzlanmış* sermayedir.” Sermaye hareketine yeniden başlar başlamaz bu “fiili devalüasyon” giderilir ya da “geçici olarak durdurulur.” Marx’ın terimleriyle oluşturduğumuz bu kolajdan açıkça anlaşıldığı gibi, Marx karşı-değeri hareket halindeki değerın üzerinde “sallanıp duran” bir dış tehdit olarak değil, bizzatıhi sermayenin bünyesinde durmaksızın rahatsızlık veren bir baskı olarak görmüştü.

Devalüasyonu “gerçekleşme sürecinde” zorunlu bir “durum” olarak görmenin avantajı bize sermayenin genel devalüasyonu –kriz–olasılığını hemen görme imkânı sunmasıdır. Üretimin, gerçekleşmenin ve bölüşümün çeşitli evreleri boyunca sermaye dolaşımının belli bir hızda sürdürülmesindeki başarısızlık sıkıntı ve aksamalar yaratacaktır. Dolaşımın sürekliliğinin ve hızının korunmasının önemini kavramak zorunda bırakılırız. Değerin hareketinde herhangi bir yavaşlama değer kaybını da beraberinde getirir. Diğer taraftan, sermayenin devir hızının artırılması ise değer üretimini artırmanın hayati bir unsurudur. Bu, *Kapital*’in 2. cildinin başlıca örtük sonuçlarından biridir. Ancak, bu hususlar *Kapital*’in 1. cildindeki her şeyin kendi değeri üzerinde mübadele edildiği varsayımında dikkate alınmaz. Mal mevcudu yığılırsa, para tam olarak gerekenden daha uzun süre atıl kalırsa, üretim sırasında daha fazla stok daha uzun dönem boyunca tutulursa vb. krizler doğacaktır. “Kriz, yalnızca meta satılamadığı için değil, belli bir sürede satılamadığı için de doğar.”⁸ Aynı ilke üretimde harcanan emek zamanı için de eşit ölçüde geçerlidir: Kore fabrikaları bir arabayı Detroit’te bu üretim için gerekenin yarısı kadar

zamanda üretebiliyorsa Detroit'te harcanan fazla zaman hiçbir önem taşımaz. "(Sermaye) üretim sürecinde kaldığı sürece dolaşamaz; ve fiilen devalüe olur. Dolaşımda kaldığı sürece üretemez. (...) Piyasaya getirilemediği sürece ürün olarak bağlı halde kalır. Piyasada kalmak zorunda olduğu müddetçe meta olarak bağlanmıştır. Üretim koşulları için mübadele edilemedikçe para olarak bağlanır."⁹

Dolayısıyla kapitalistler yalnızca değer üretmeyi değil, değerın potansiyel olumsuzlanmasına karşı mücadeleyi de içeren bitmez tükenmez bir muharebede kısıp kalmışlardır. Üretimden gerçekleşmeye giden yol ise, genel sermaye dolaşımı dahilinde, bu kavgaın en asaletle yürütüldüğü kilit noktasıdır.

Piyasadaki hangi koşullar değerin gerçekleşmesini imkânsız hale getirebilir? Öncelikle belli bir yerde ve zamanda sunulan belli bir kullanım değeri kimse istemez, ona ihtiyaç ya da özlem duymazsa o ürün hiçbir değer taşımaz.¹⁰ Böyle bir ürün bir meta olarak adlandırılmaya bile değmez. Potansiyel alıcılar aynı zamanda kullanım değeri satın almak için yeterli paraya da sahip olmalıdır. Bu iki koşuldan biri ya da diğeri yerine getirilmezse sonuçta hiçbir değer doğmaz. Daha ileride bu iki koşulun neden gerçekleşmeyebileceğini araştıracağız. Ama açıkçası yeni isteklerin, ihtiyaçların ve özelemlerin üretimi ve yönetilmesi insan doğası demekten hoşlandığımız şeyi sabit ve verili değil zorunlu olarak değişken ve şekil verilebilen bir şeye dönüştürerek kapitalizmin tarihinde müthiş bir etki yaratmıştır. Sermaye aklımızla olduğu kadar arzularımızla da oynar.

Fakat gerçekleşme evresinde çok önemli bir özellik vardır. Gerçekleşmede yer alan temel toplumsal ilişki satıcılar ve alıcılar arasındadır. En düşük ücretli işçi bile piyasaya kutsal tüketici seçim hakkıyla donanmış olarak girer.¹¹ Bu durum değeri değerlendirme sürecine hükmeden sermaye-emek ilişkisinden çok farklıdır. Kesin konuşmak gerekirse, sermaye ve emeğin piyasada karşılaşması piyasa mübadelesinin kurallarının formel olarak uygulandığı bir karşılaşmadır (gerçi teknolojik değişiklikler ve yedek sanayi ordusunun yaratılması sayesinde sermaye hem emek talebi hem de emek arzı koşulları üzerinde egemenlik kurmuştur). Ama değerlendirme evresinde gerçekten önemli olan üretimin gizli mahallinde olup bitenlerdir – sermaye ve emek

arasında emek sürecinde yaşanan sınıfsal ilişkidir. Gerçekleşme sürecinde bu ilişkinin eşdeğeri yoktur. Bu süreçte (hangi sınıftan olursa olsun) metaların alıcıları, bir dereceye kadar (bireysel ya da kolektif olarak) tüketici tercihi haklarını kullanırlar. Alıcıların isteklerinin, ihtiyaçlarının ve özelemlerinin zaman içinde dolaysız ya da dolaylı araçlarla manipüle edilerek sermayenin “rasyonel tüketim” dediği kalıplara döküldüğü genelde doğru olmakla birlikte, böyle manipülasyonlara karşı her zaman bazı direniş kovukları ve zaman zaman da topyekûn toplumsal direniş hareketleri oluşur. Kolektif tüketici tercihleri çeşitli yollardan hayata geçebilir. Mesela bu yollardan biri uzun süreli politik hareketlerin ısrarlı talepleri üzerine yapılan yasaların zorunlu kıldığı sosyal ücreti dikkate alan devlet politikaları olabilir. Direnişler ahlaki, politik, kültürel, estetik, dinsel ve hatta felsefi nedenlerle doğar. Bazı durumlarda direniş tam olarak metalaştırmaya ve temel mal ve hizmetlere (eğitim, sağlık ve temiz su gibi) erişiminin piyasa mantığıyla ayarlanmasına karşıdır. Pek çok kişi böyle malları alınıp satılacak metalar değil, temel insan hakları olarak görür. Teknik güçlüklerden ve sermaye dolaşımındaki tıkanıklıklardan doğan karşı-değer biçim değiştirerek metalaştırmaya ve özelleştirmeye karşı politik direnişin aktif karşı-değeri halini alır.

Böylece karşı-değer antikapitalist mücadelenin aktif bir alanını tanımlar. Tüketici boykotları nadiren başarılı olsalar da bu tür siyasetin işaretlerinden biridir, ama gösteriş amaçlı tüketimciliğe, hatta telafi tüketimciliğine karşı hareketler de artı değerın gerçekleşmesine yönelik politik bir tehdittir. Kapitalistler bu tehdide karşı örgütlenmek zorundadır. Ne var ki, gerçekleşme politikasının etrafında sürüp giden pek çok kavganın varlığı da inkâr edilemez. Gündelik hayatın meseleleri üzerinde yürütülen örgütlü mücadeleler, direnişler ve kargaşalar kapitalizme açıkça karşı olsun olmasın, olağan hale gelmiş durumdadır. Marx bu tür sorunları incelemedi. Bunlara sadece ara sıra değindi. Fakat burada onun sermaye dolaşımını temsilen oluşturduğu genel çerçevenin fazileti daha da belirginleşir.

Gerçekleşen değerın sermaye olarak kalabilmesi için mutlaka emeğin yeniden-üretimde kullanılmasıyla “değerlenmek” üzere üretime geri dönmesi gerekir. Sermayenin yabancılaşmış ve itaatsiz emekçi-

nin şahsında kendisine yöneltilen en inatçı tehditle, etkin olumsuzlama ile karşı karşıya kaldığı nokta değerlendirme noktasıdır – paranın emek sürecini yeniden finanse etmek üzere geri döndüğü noktadır. İşçi sınıfı (nasıl tanımlanırsa tanımlansın) karşı-değerin canlı temsili-dir. Tronti, Negri ve İtalyan otonomcular üretim noktasındaki emek direnişi ve sınıf mücadelesi teorisini bu yabancılaşmış emek kavramı üzerine oturturlar.¹² Çalışmayı reddetme eylemi karşı-değerin canlı temsildir. Bu sınıf mücadelesi üretimin gizli mahallinde yaşanır. Gerçekleşme evresinde alıcılarla satıcılar arasında yürütülen başat siyasetten çok farklı bir siyaset gerekir. Emekçi artı değer üretmekle sermayeyi üretir ve kapitalisti yeniden üretir. Çalışmayı reddetmek her ikisini de reddetmek demektir.

Marx kesintisiz sermaye birikimi açısından üretim ile gerçekleşme arasındaki çelişkili birlik fikrini ortaya atmıştı, buna paralel olarak kapitalizm karşıtı hareketlerin de üretim üzerinden yürütülen mücadeleler ile gerçekleşme üzerinde yürütülen mücadelelerin çelişkili birliğini kavraması gerekir. Görünüşte, gerçekleşmenin siyaseti değerlendirilmenin siyasetine kıyasla çok farklı bir toplumsal yapıya ve organizasyon tarzına sahiptir. O yüzden bunlar sol kesimde tümüyle ayrı mücadeleler gibi muamele görür ve daha önemli olduğu düşüncesiyle değerlendirilmeye öncelik tanınır. Ne var ki her iki tip mücadele de bir bütün olarak görülen sermaye dolaşımının genel mantığı ve dinamizmi altında kapsamıştır. Bunların çelişkili birliği antikapitalist hareketler tarafından neden anlaşılmaz ve ele alınmaz?

Bu çelişkili birliğin incelenmesi toplumsal emeğin –başkaları için harcadığımız emek– merkezi bir unsur olarak kalacağı neredeyse kesin olan kapitalizm-sonrası herhangi bir düzende sona erecek ilişkiler hakkında çok şey ifşa eder. Kapitalizm karşıtı bir toplumsal düzen çağdaş kapitalizmin rahminden, Marx'ın sözleriyle her şeyin “karşısına gebe” olduğu bir dünyadan doğup evrilmek zorundadır.¹³ “Tüm ekonominin nihai olarak zaman ekonomisine indirgenmesi” ölçüsünde, “toplumsal üretim devam etmekle birlikte kapitalist üretim tarzı ortadan kalktıktan sonra da emek-zamanının düzenlenmesi, toplumsal emeğin çeşitli üretim grupları arasında bölüştürülmesi ve buna dayalı hesapların tutulması anlamında değer belirlenmesi her

zamankinden daha da hayati önem kazanır.”¹⁴ Mesela birlikte çalışan emekçiler kendi emek süreçlerinin ve üretim araçlarının yönetimine hâkim olarak, kapasitelerini başkalarınıninkiyle koordine etmeye koyulurken, kendi isteklerini, ihtiyaçlarını ve özlemlerini diğerlerinin istek, ihtiyaç ve özlemleri aracılığıyla tatmin etselerdi durum böyle olabilirdi. Marx’ın metinlerinde, değer pratikte ne olduğu ile kapitalist olmayan bir dünyada ne olabileceği arasında sürekli bir düello vardır.¹⁵ Öyle görünüyor ki bunun hedefi değeri ortadan kaldırmak değil (gerçi böyle olduğunu savunanlar da vardır), fakat anlamını ve içeriğini değiştirmektir. Ayrıca bu düelloda sürekli olarak karşı-değere başvurulur. Bu bakımdan karşı-değer antikapitalizmin hem teoride hem de pratikte yeşermesini sağlayacak yeralındaki toprağı oluşturur.

Marx üretimin gizli mahallinde sermayeye karşı mücadeleyi, piyasada yürütülen mücadeleden farklı ve dolayısıyla daha derin politik anlam taşıyan bir tür olarak görmekte kesinlikle haklıdır, ama bugün artık üretimin karşı-değerin önem taşıdığı tek yer olmadığını açıkça görüyoruz. Değer ve karşı-değer sermaye dolaşımı dahilinde çeşitli şekillerde yer alır. Karşı-değer her zaman muhalif rol oynamaz. Sermayenin geleceğinin belirlenmesinde ve korunmasında da kilit rol oynar. Karşı-değerle mücadelesi, deyim yerindeyse, sermayeyi tehlikeye karşı tetikte tutar. Karşı-değeri kurtarma ihtiyacı değer üretimi üzerinde baskı uygular.

Borç Ekonomisi

Böylece hayati bir karşı-değer formu olarak borcun incelenmesi me-selesine geçiyoruz. Marx şu soruyu sorar: Borç nasıl ortaya çıkar ve kusursuz işleyen bir kapitalist üretim tarzında nasıl bir rol oynayabilir? Uzun dönemli sabit sermaye yatırımlarını ele alalım. Sermaye görece uzun ömürlü bir makinenin satın alımına yatırılmıştır. Makinenin ömrü boyunca her yıl geri kazanılan değeri biriktirilmelidir (tasarruf edilmelidir) ki ömrünü doldurduğunda yeni bir makine alınabilsin. Ne var ki, biriktirilen para ölü ve değer yitirmiş sermayedir. Olumsuzlanan sermaye halindeki karşı-değer zamanı geldiğinde yeni

bir makine almak üzere yeterli para tasarruf edilinceye kadar birikir.¹⁶ Araba ve ev gibi çok pahalı şeyler almak için tüketicilerin yaptığı tasarruflar da benzer şekilde yapılandırılır. Devasa miktarlarda ölü sermaye (tüketicilerin yastık altına saklayarak nadasa bıraktığı tasarruflar) yığılır. Parasal tasarruf yığını artan makineleşmeyle ve dayanıklı tüketim mallarının artmasıyla büyür. Bu noktada kredi sistemi imdadına yetişir. Hangi amaçla olursa olsun biriktirilmiş para bir bankaya yatırılabilir ya da faiz getirisi için başka kapitalistlere borç verilebilir. Aslında endüstriyel kapitalist bir seçimle karşı karşıyadır: ya makineyi satın almak için borçlanıp makinenin ömrü boyunca borcu taksitle geri ödemek ya da makineyi peşin parayla alıp makinenin yenilenmesi gerekene kadar yıllık amortisman payını para piyasasına yatırarak faiz kazanmak.

Her iki durumda da borç verilen para –oluşan borç yükü– kredi sistemi dahilinde faiz getiren sermaye şeklinde dolaşan bir karşı-değer formuna dönüşür. Borç ticareti finansal sistem içinde etkin bir unsur olur. Bu durum daha fazla likidite yaratır ve sermayelerin devir sürelerindeki büyük farklılıkların dolaşımın önüne çıkardığı engellerin aşılmasına yardım eder. Meta üretimi çok hantal olsa ve sık sık kesintiye uğrasa bile para pürüzsüz biçimde dolaşımını sürdürebilir. Kapitalist üretim tarzında kredi sistemini böylesine özel kılan ve daha önceki tüm tarzlardan ayıran olgu budur. “Üretim zamanı ile dolaşım zamanının çelişmesi kredi fikrini bütünüyle izah eder” diye belirtir Marx. “Emeğin gelecekteki meyvelerinin beklentisi (...) kredi sisteminin icadı değildir. Bu beklentinin kökleri sabit sermayenin özgül gerçekleşme tarzında, devir tarzında, yeniden-üretimi tarzında bulunur.”¹⁷ Kredi sistemi sermaye dolaşımı dahilinde şekillenir. Dışarıdan ilave edilmez.

Kredi müdahalelerinin en öncelikli rolü saklanmış ve dolayısıyla “ölü durumdaki” para-sermayeyi yeniden canlandırmak ve tekrar harekete geçirmektir. Fakat borç gelecekteki değer üretimi üzerinde bir hak talebidir ve ancak değer üretimi aracılığıyla ödenebilir. Gelecekteki değer üretimi borcun ödenmesine yetecek düzeyde olmazsa kriz doğar. Değer ile karşı-değer arasındaki çarpışmalar periyodik parasal ve finansal krizleri tetikler. Sermaye uzun dönemde, borç ekonomisi

ve kredi sistemindeki karşı-değer yığılmasını gidermek için, gelecekteki değerler üzerinde durmadan yükselen hak talepleriyle baş etmek zorundadır. Sermaye değer ve zenginlik birikimi üretmek yerine, ödenmesi gereken borç birikimi üretir. Değer üretiminin geleceğine set çekilmiştir.

Borcun karşı-değeri daha fazla değer ve artı değer üretiminin başlıca teşviklerinden ve araçlarından biri olur. Sermaye dolaşımının itici gücünün nereden kaynaklandığı sorusuna verilen geleneksel ve üzerinde uzlaşılmış cevap daima bireysel kapitalistlerin kâr arayışı (kâr hırsı) olmuştur. Kuşkusuz küçük işletme sahibi ve devletin düzenlemeleriyle kısıtlanmış atılcı iş insanı figürü kapitalizmi böylesine dinamik kıldığı düşünülen kahraman olarak boy gösterir. Bu tasavvur gerçeklikten ziyade muhtemelen retorik bir maskedir. Ne var ki kâr maksimizasyonu hırsı artı değer üretiminin maksimizasyonu ile sonuçlanmaz. Kâr sinyalleri tamamen yanlış değilse de yanıltıcı sinyallerdir. Marx'ın ortaya koyduğu gibi, bu sinyallerin rehber alınması kârlarda düşmeye ve krizlere yol açabilir. Burada iki çözüm belirir: rekabetin gücünün azaltılması için sermayenin büyük şirketlerde toplanması ve/veya efektif talep yaratma ve gerçekleşmenin koşullarını manipüle etme yoluyla birikimin kamçılanması için devlet müdahalesi. Devlet ve özel borç finansmanı değer üretiminin sürdürülmesi için önemli bir araç haline gelir. Kapitalist dünyanın büyük kısmında 1945'ten 1980 yılına kadar bu durum geçerliydi. Rekabetçi kapitalizm meydanı tekelci kapitalizme bırakmış, bu arada Keynesyen devlet politikaları piyasa teşviklerini çok farklı çizgilerde, borçla finanse edilen toplam efektif talep odaklı düzenlemişti. Bu sistem iki güçlülük karşı karşıya kaldı. Birincisi, karşı-değere ve antikapitalizme dair duyarlılıkları 1960'lı yıllar ilerledikçe iyice açığa çıkan emekçi sınıfın epeyce geniş kesimleri güçlendi. İkincisi, borçla finansmana giderek daha fazla ağırlık verilmesi, faiz getiren sermaye akımlarının daha büyük ölçekte sermaye dolaşımı sürecine yönlenmesi nedeniyle karşı-değerin gücünün artması anlamını taşıyordu. Bunun sonucunda, değer üretiminin geleceğine uzanan yol kilitlendi ve böyle yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin yolunu açacak muazzam bir kargaşa doğmadıkça alternatifler engellendi. 1970'lerin ortalarından itibaren büyümeye başlayan borç krizleri böyle

patlak verdi (1975'te New York City'nin teknik iflasıyla ortaya çıkan ve 1982 Meksika kriziyle başlayarak gelişmekte olan dünyadaki borç krizleriyle dallanıp budaklanan krizler).

Değerlenme, gerçekleşme ve bölüşüm daima sermaye dolaşımının bütünlüğü çerçevesinde bağımsız ama birbiriyle ilişkili (Marx'ın hoşlandığı deyişle) “momentler” oldu. Fakat bunların görelî önemi değişen koşullarla birlikte farklılaştı. Finansal sistem dahilinde karşı-değerin gelecekteki değer üretimini sağlamak üzere devasa boyutlarda kullanılması görece yeni bir durumdur. Ayrıca coğrafi değişiklikler de gerçekleşmiştir. Çok yakın zamanlara kadar Çin'de sermaye birikimi, üretken tüketime (fiziksel altyapı) yapılan devlet yatırımlarının hâkimiyetindeydi, ama finansal sistemin liberalizasyonu yönünde köklü bir değişim gerçekleşmesi ihtimal dahilinde. Bu tür değişiklikler antikapitalist muhalefet açısından sorunlar yaratır. Sınıfsal düşmanla yüzleşmek giderek zorlaşır, bu arada borçluluğun dokunaçları cebinde en azından bir kredi kartı taşıyan herkesi saracak kadar geniş bir alana uzanır.

Sermaye başlangıçta karşı-değer olarak borcu, farklı sektörlerdeki sermayenin farklı devir süreleri nedeniyle aşırı para saklamanın yarattığı tehlikeler gibi sorunları çözmek için yarattı. Karşı-değerin gücü uyku halindeki tüm değeri açığa çıkarmak ve mümkün olduğunca sürekliliği sağlamak için kullanılmıştı. “Sınırsız zenginleşme dürtüsü (...) kapitalist ve pinti biri için normal olabilir; ama pinti yalnızca çıldırmış bir kapitalist iken, kapitalist akli başında bir pintidir. Parasını dolaşımdan çıkararak değeri durmadan büyütme bir pintinin ulaşmak istediği hedefken daha açığöz kapitalist parasını tekrar tekrar dolaşıma sokarak bu hedefe ulaşır.”¹⁸ Ve bunu yalnızca etkin bir kredi sistemi ve açık bir para sisteminin varlığı durumunda yapabilir. Marx bu soruna *Kapital*'in 1. cildinde geçerken değinir. “Alacaklının ya da borçlunun rolü (...) metaların basit dolaşımından kaynaklanır.” Bu ilişki piyasa mübadelesinde örtük olarak yer alır. Ancak Marx devam ederek bu rolün “daha derinlerde, varoluşun ekonomik koşullarında yatan bir uzlaşmaz çelişkinin yansımasından ibaret olduğuna” ilişkin ipuçlarını belli belirsiz verir.¹⁹ Metinden bu daha derindeki uzlaşmaz çelişkinin neyle ilgili olduğunu açıkça çıkarmak mümkün değildir.

Acaba Marx değer ile karşı-değer ilişkisindeki gizli diyalektiğe mi atıfta bulunmaktadır? Ben böyle olduğunu düşünmekten yanayım.

Borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkiler basat bir üretim tarzı olarak sermayenin doğuşundan çok öncelere dayanır. Marx için de bizler için de problem, tüccar sermayesinin sağladığı rant ve kârda olduğu gibi, borç-kredi ilişkisinin varlığını nasıl koruduğu, hareket halindeki değer in temel itici gücüne nasıl dönüştüğü ve sermaye nin tarihi boyunca bunun ne gibi sonuçlara yol açtığıdır. Örneğin Hindistan'da mikrofinansmanın ortaya çıkması sonucunda, şu anda yaklaşık on iki milyon kişi güçleri yettiğince çok değer üreterek borç larını ödemeye mahkûm edilmiş durumdadır. Bunu yapamadıkları ya da siyasi iradeleri doğrultusunda aktif olarak ödemeyi reddettikleri takdirde, sahip oldukları varlıklar (çoğu kez toprak ve gayrimenkul) haczedilecektir (eşik altı ipotekli kredi piyasalarındaki tuzak da bu dur).²⁰ Kısacası, kırılğan ve marjinalleştirilmiş kitleleri borca batırmak borçluları üretici emekçiler (sermaye tarafından fahiş faiz oranıyla el koyulabilecek değer in üreticisi anlamında üretici) haline getirip hiza ya sokmanın bir yoludur. Bizleri çok daha yakından ilgilendiren bir durum olarak, borca batmış öğrencilerin ve borca boğulmuş konut sahiplerinin gelecekteki özgürlüğü ciddi biçimde kısıtlanmıştır. Sermaye değer üretimini geleneksel yollardan organize etmekte zorlandıkça değer üretimini bu yoldan gerçekleştirmenin öne çıkması hiç şaşırtıcı değil. Sonuç bölümünde bu meseleyi yeniden ele alacağız.

Borç-alacak hesabının diğer taraf ında ise benim emekli birikimim borcun ödeneceği beklentisiyle borca yatırılır.²¹ Fakat bu beklenti gerçekleşmezse benim emekli birikimimin (hayali) değeri karşı-değer in kara deliğinde kaybolup gider. Bugün dünyadaki emeklilik fonlarının durumu hakkında yazılanları okuyun, durmadan geleceğe sarkan, kaynaktan yoksun yükümlülüklerin yol açacağı bir krizin doğmakta olduğunu fark edeceksiniz. Devlet borçları daha da tehditkâr durumda. Bireyler nasıl borçlarının denetimi altındaysa, devletler de aynı şekilde tahvil sahiplerinin ustalıkla kullandığı karşı-değer in baskısı altındadır. Ekonominin karşı-değer in ağırlığıyla çökmesi tehlikesi vardır. Yunanistan'da 2011'den sonra olup bitenler bu durumun küçük çaplı bir örneğidir. Borçlar böylesine muazzam boyutlara varıp gele-

cekteki değer üretiminin borçları ödemesine ilişkin hiçbir umut kalmayınca borç köleliği ve borçların çalışarak ödenmesi dönemi başlar. Geçmişin Atina'sı demokrasinin beşiği olarak yüceltiyoruz. Bugünün Atina'sı ise antidemokratik borç köleliğinin kusursuz bir örneğidir.

Faiz getiren sermayenin oluşumu ve dolaşımı aslında karşı-değerin dolaşımıdır. Londra, Wall Street, Frankfurt, Şanghay gibi küresel kapitalizmin başlıca finans merkezlerinin karşı-değer oluşumunun merkezleri olduğunu düşünmek tuhaf gelebilir, ama bu küresel kentlerin silüetlerine hükmeden bütün o borç yutan binaların gerçekten simgelediği şey budur. Marx'ın bankacılık, finans ve hayali sermaye oluşumu hakkındaki yazılarında ipucunu verdiği tehlike sermayenin devasa bir saadet zincirine dönüşmesi ve geçen yılın borçlarının bugün daha da fazla para borçlanılarak ödenebilir hale gelmesidir. Merkez Bankaları oligarşinin anlık çıkarı için hisse senedi piyasasını ve varlık değerlerini desteklemek amacıyla halen yeteri kadar yeni para yaratıyor. Bu durumda Merkez Bankası, bilançosunda yığılan borçların nasıl ödeneceği sorunuyla karşı karşıya kalıyor. Marx'ın *Kapital*'in 1. cildinin sonuç bölümünde tasvir ettiği, tırmanan toplumsal eşitsizlik senaryosu, bu kez farklı finansal manipülasyon düzenekleri ve istisnalarla gerçekleşmiş olmakla beraber, daha da vahim hale gelecektir. Zenginler finansal manipülasyonlar aracılığıyla daha da zenginleşirken, yoksullar onların borçlarını (hem bireysel hem de devlet borçlanmalarında olduğu gibi kolektif borçlarını) ödeme zorunluluğu nedeniyle iyice yoksullaşırlar. Bu arada değerlenme gezegenimizin en yoksun ülkelerinin mücadele edeceği neredeyse sonradan tasarlanmış bir şey gibi görünür.

Karşı-değer kavramı vahim krizler esnasında oluşan devasa devallüasyonlarda doruk noktasına ulaşır. *Kapital*'in 1. cildinde Marx bu olayın nasıl meydana geldiğini açıklayan somut bir örnek sunar. Her arz kendi talebini yaratır, öyleyse satışlar ve satın almalar daima dengede olmak zorundadır düşüncesini savunan (Ricardo'nun da kabul ettiği) Say Yasası'nı tartışır. Bu sözde "yasanın" kabulü yaygın krizlerin imkânsız olduğunu ima eder.²² Bu durum saf takas ekonomisinde geçerli olabilirdi. Ne var ki parasallaşmış bir ekonomide basit dolaşım meta-para-meta ve bunun yinelenmesi şeklinde gerçekleşir. Para

karşılığında satış yapmış birini o parayı hemen başka bir meta satın almak için kullanmaya zorlayan hiçbir şey yoktur. Tüm ekonomik aktörlerin (mesela sisteme güvenin kaybolması gibi) herhangi bir nedenle para tutmaya ve tasarruf etmeye karar vermesi durumunda dolaşım durur ve değer olumsuzlandığı için ekonomi çöker. Keynes'in sonradan "likidite tuzağı" adını verdiği durum budur. Karşı-değer değere egemen olur, çünkü değer ancak kesintisiz hareket sayesinde değer olarak varlığını koruyabilir. Mesela ABD'de 2007-2008 krizinde varlık değerlerinin kümülatif değer kaybı (devalüasyonu) 15 trilyon dolar civarındaydı (bir yıllık toplam mal ve hizmet üretiminin piyasa değerine yakın).

Marx'ın düşüncesinde değer ve karşı-değer ikilisinin önemi ya göz ardı edilir ya da konunun sunumunda kısaca değinilir. Ne var ki, değer olumsuzlanmasına dayalı diyalektik bir formülasyon (pozitivist eğilimleri nedeniyle klasik ve neoklasik iktisatçıların asla kavrayamadığı bir formülasyon) sermayenin krize yatkınlığının anlaşılmasında temel unsurdur. Marx bu durumun tüm olası sonuçlarını kavramış mıdır sorusu ilginç bir sorudur. 3. ciltte Britanya finansal sistemi hakkındaki uzun ve genellikle kafa karıştırıcı araştırması şu hususu çok iyi kavradığını gösteriyor: "para-sermayenin birikimi büyük ölçüde (...) üretim üzerindeki hak taleplerinden başka bir şey değildir."²³ Bankacılık ve kredi "kapitalist üretimi kendi duvarlarının ötesine taşıyan en güçlü itici güç" haline geliyordu. Aynı zamanda bunlar "krizler ve dolandırıcılık için en etkili araçlar" oluyordu. Haya- li sermayenin dizginsiz birikimi "sermayenin fiili değerlenme süreci ile tüm bağlantının en son halkasına varana kadar koptuğu" anlamına gelebilir. Bunun sonucu "sermaye kendi imkânlarıyla otomatik olarak değerlendirir" yanılsamasının doğrulanması olabilir.²⁴ Bir mevduat hesabına para yatırırım ve zaman boyunca bileşik oran üzerinden faiz kazanır. Sihirli bir işlem gibi görünüyor. Hiçbir şey yapmıyorum ve para artıyor!! Fakat şimdi tüm ekonominin bu yolla büyümesi bekleniyor. Marx'ın finans sistemini kapitalizmin fetiş eğilimlerinin zirvesi olarak görmesinde şaşılacak bir yön yok.

Kredi sistemi "kapitalist üretim tarzının içkin formudur" ve sınırsız sermaye birikimini dayatan kilit güçlerden biridir.

Kapitalist üretimin antitezine dayalı sermaye değeri lenmesi ancak belli bir noktaya kadar özgür gelişime izin verir, bu nokta kredi sistemi aracılığıyla sürekli aşılar. Böylece kredi sistemi üretici güçlerin maddi gelişimini ve dünya piyasasının oluşumunu hızlandırır. Kredi aynı zamanda bu çelişkinin şiddetli patlamalarını yani krizleri ve bunlarla birlikte eski üretim tarzının dağılmasını yönetir. Kredi sistemi ikili karakterdedir: bir yandan başkalarının emeğini sömürerek zenginleşmek olan kapitalist üretim dürtüsünü geliştirerek, kumarın ve dolandırıcılığın en saf ve en görkemli sistemini üretir, toplumsal servetin zaten az sayıdaki sömürücüsünün sayısını daha da sınırlar; ama diğer yandan yeni bir üretim tarzına geçişin formunu oluşturur. Kredinin en önemli sözcüklerinin karakterine ... dolandırıcı ve peygamberin kurnazca karışımını kazandıran bu durumdur.²⁵

Ne yazık ki, sıklıkla “kainatın efendileri” olarak anılan Wall Street sakinleri dolandırıcılıklarını meşrulaştırmak için sahte kâhinlik sanatını geliştirmiş olsalar bile, dolandırıcı olarak çok daha iyi performans gösterdiler. Yine ne yazık ki, gerek kredi sisteminin gelişiminin, gerekse faiz getiren sermayedeki açıkça artan geleceği dayatma gücünün, yeni bir üretim tarzının doğuşuna geçiş basamağı oluşturduğuna ilişkin çok az işaret var. Aslında karşı karşıya bırakıldığımız tahayyül, hemen her ciddi muhalefeti satın almaya yetecek kadar cepleri dolu, dünyanın geri kalanını hazmedilemeyen kredi parası ile zorla besleyen doymak bilmez aç gözlü yatırımcı kalabalığıdır.

Peki ama finansörler neden şiddetli kriz patlamalarından keyif duyarlar? İlk bakışta bunu anlamak zor. Fakat değer üretimine ve gerçekleşmesine katılmış herkes için umutsuzluk getirse dahi, karşı-değer dolaşımı açısından kriz karşı-değer güçleri için gerçek bir zaffer anıdır. Bankacı Andrew Mellon, 1920’lerde, “bir krizde” demişti, “varlıklar meşru sahiplerine geri döner”, yani kendisine.²⁶ Krizler çoğunlukla arkalarında nakit para sahibi (ya da ayrıcalıklı ilişkileri) olanlar tarafından yok pahasına kapılan değer yitirmiş varlıklar yığını bırakır. 1997-8’de Doğu ve Güneydoğu Asya’da yaşanan budur. Gayet başarılı oldukları halde likidite yokluğu nedeniyle iflas eden

firmalar yabancı bankalar tarafından satın alındı, birkaç yıl sonra da muazzam bir kârla geri satıldı.

Marx krizlerde genellikle (1) kullanım değerlerinin fiziksel *imhası* ve bozunması (2) mübadele değerlerinin zoraki *aşınması* ve (3) aşırı birikimin irrasyonelitenin üstesinden gelmek için tek “akılcı” yol olarak ilk iki olasılıkla birlikte değerlerin *devalüasyonu* ihtimallerinden söz eder.²⁷ Burada kullanılan dile dikkat edelim. Burada bahsedilen her bir form –kullanım değeri, mübadele değeri ve değer– kendine özgü bir tarzda olumsuzlanmıştır ve bir form otomatik olarak diğeri-ne yol açmaz. Mübadele değerlerindeki devalüasyon ve aşınma mutlaka kullanım değerlerinin fiziksel imhası demek değildir. Kullanım değerleri kapitalist birikimin yeniden canlanması için bedava meta işlevini görebilir. Karşı-değerin değer üretiminin koşullarını yeniden oluşturmak için işlettiği yollardan biri budur. İflas etmiş bir metro sistemi (metronun devalüasyonuna ve yatırımcının sermayesinin değerinin düşmesine yol açarak) Londra metrosunda bugün seyahat ederken hâlâ kullanmakta olduğumuz tünellerin kullanım değerini bırakmıştı geride. ABD’de 2007-8’de konut değerlerinin aşınması geride, özel sermaye şirketlerinin ve serbest yatırım fonlarının yok pahasına satın aldıktan sonra kârlı kullanıma sundukları kullanım değerleri olarak büyük bir konut stoku bıraktı. Marx bu olasılıkların tamamen farkındaydı. Sermayenin “getiri sağlamayan ya da ancak bir ölçüde değer kaybedince getiri sağlamaya başlayan *yatırımları* nasıl üstlendiğinden [ve] ilk *yatırımın* batırılıp kaybedildiği, ilk girişimcilerin iflas ettiği ve ancak yatırım sermayesinin *devalüasyon* nedeniyle küçüldüğü ikinci veya üçüncü elde getiri elde etmeye başladıkları pek çok girişimden” söz eder.²⁸ Aynı şekilde, mübadele değerlerindeki hızlı erime (örneğin toprak ve gayrimenkul piyasalarında) mutlaka değerlerde artış demek değildir ve kullanım değerlerinde önemli bir iyileşme anlamını da taşıyabilir.

Üretken Olmayan Emeğin Ezici Ağırlığı

Sermayenin işleyişi açısından hayati ve kaçınılmaz olsalar da değer üretmeyen çok çeşitli etkinlikler karşı-değer teorisinde kapsanmak zorundadır. Bu bizi sıkıntılı bir mesele olan ve Adam Smith tarafından uzun uzadıya tartışılan üretken olmayan emek konusuna getiriyor.

Marx dolaşımında (mesela pazarlamada) çalıştırılan emekçilerin değer üretmediğini kabul eder (aksi halde piyasa mübadelesi aracılığıyla değer üretilebileceğini kabullenmek zorunda kalırdı). Ancak bu emekçiler bir artı değer kaynağı olabilir. Bu tür emekçiler değer üretemeyen ama kullanıldıklarında ücret mallarının maliyetlerini düşüren ve emek gücünün değerini azaltan, dolayısıyla kapitalist için daha fazla artı değer üreterek görece artı değeri büyüten makinelere benzer. Marx'a göre dolaşım ve devlet yönetimiyle ilgili maliyetler, değer ve artı değer üretiminden yapılan kesintiler olarak görülmelidir.²⁹ Piyasadaki dolaşımın maliyetleri (nakliye maliyeti dışındakiler) ister sanayi kapitalisti ister tüccar kapitalist tarafından yüklenilsin daha önce üretilmiş hareketsiz haldeki değerden zorunlu kesintiler şeklinde değerlendirilir. Marx'a göre, bu dolaşım maliyetlerinde yapılan tasarruflar ve dolaşım sürelerinde yapılan kısaltmalar "yaratılan değerlerin olumsuzlanmasının azalmasına" yol açar. Ne var ki, üretken olmayan emeğin sömürü oranının yükseltilmesi daha az kesinti yapılmasını gerektiriyorsa, kapitaliste daha fazla artı değer kalır. Muhasebecilik, perakendecilik, isabetli devlet düzenlemeleri ve kanun uygulaması gibi üretken olmayan ama toplumsal olarak gerekli etkinlikler öz itibarıyla antikapitalist değildir.

Gelgelelim herkes bu yollardan geçimini sağlamaya kalkar ve üretimde kimse çalışmazsa sermaye tükenir. Karşı-değer egemen olur. Bunun sonucu bellidir: toplumsal olarak gerekli olanın tersine aşırı emek gücünün dolaşımında emilmesi (ki bu değer üretmez) ve yanı sıra (şirketlerde ve devlet sektöründe) yine emek üretmeyen aşırı bürokratikleşme, şekil ve niyet olarak kapitalizm karşıtı olmasa da sermayenin yeniden-üretimini tehdit eder. Hareket halindeki değeri sekteye uğratan arızalardan biri budur. Şişirilmiş maliyetler ve dolaşımın, düzenlemelerin ve bürokratik desteklerin (emniyet hizmetleri dahil)

işleyişindeki aksamaların artması devasa miktarlarda değeri üreten olmayan biçimde massedebilir. Bazı geleneksel iktisatçıların savunduğu gibi, ABD ekonomisi halen aşırı ölçüde “yoğun ama yararsız” faaliyetlere yönelmiş durumdaysa, bu durum değer ve artı değer üretimi ve dolaşım için ayak bağı olur. Buna dayanarak bazıları çağdaş kapitalizmin “büyük durgunluğu” tezini ortaya atıyorlar. Aşırı kuralcılığın ve bürokratikleşmenin piyasa özgürlüklerine ve herkesin yararına işlediği varsayılan mükemmel kapitalist gelişmeye düşman olduğu görüşü sağ cenahtaki devlete yönelik eleştirilerin neredeyse tümünde harcıâlem bir malzemedir. Kuşkusuz hiçbir düzenlemeye tabi olmayan serbest piyasa kapitalizminin herkese fayda sağlamayacağını, sadece en üstteki %1’lik dilimde sürekli olarak daha fazla zenginlik ve güç yoğunlaştıracağını göstermek Marx’ın *Kapital*’ın 1. cildindeki en büyük başarılarından biriydi. Ne var ki, sağ cenahın eleştirisinin üreten olmayan emeğin aşırı kullanımının değer üretimi ve dolaşımı üzerindeki zararlı etkilerini vurgulamasında gerçeklik payı var.

Nitekim Marx üreten olmayan emeğin önemli ama gayriiradi bir karşı-değer zemini olmaması için zorunlu dolaşım maliyetlerinde tasarruf yapılması ve verimliliklerin artırılması hayatidir, diyordu. Bu üretici olmayan faaliyetlerde canlı emeğin sömürülme koşullarının üretimdeki kadar (bazı durumlarda ondan da fazla) zalimce olabilmesi şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Üreten olmayan emeğin toplumsal olarak gerekli ve aşırı miktarları arasındaki dengeyi belirlemek zordur. Yasal düzenlemeler hakkındaki politik tartışma büyük ölçüde tatminkâr normlar belirleme çabasında kısıp kalmıştır. Bu hususta Marx’ın işgününün uzunluğunun düzenlenmesi üzerindeki tartışması ilginç bir şablon sunar. Kapitalistler arasında mutlak artı değer için yürütülen şiddetli rekabet işgününün uzunluğunda ve iş yoğunluğunda öylesine artışlara yol açar ki, emekçinin hayatı, sağlığı ve çalışma yeteneği tehlikeye girer. Dolaşısıyla sermayenin bakış açısından bakıldığında dahi, bazı kolektif kural koyma biçimleri tesis etmek, rekabeti deyim yerindeyse bir zemine oturtmak, böylece sermayeyi yıkıcı rekabetin emek gücü üzerindeki mahvedici sonuçlarından korumak zorunluydu. Ama emeğin diğer çıkar gruplarıyla ittifak halindeki örgütlü gücü işgününün uzunluğu-

nu çarpıcı biçimde daha da sınırlandıracak kadar güçlenseydi bu durum diğer yünden kapitalizme karşı bir tehdit oluşturunurdu. Çalışma saatleri üzerinde emeğin hakları ile sermayenin hakları arasındaki hakemlik sınıfsal güç dengesine bağlıdır: “eşit haklar arasında kalındığında, kuvvet karar verir.”³⁰ Herhangi bir kapitalist düzende üretken ve üretken olmayan emek arasındaki denge benzer şekilde toplumsal ve politik süreçlerin ve mücadelelerin izlediği seyre göre belirlenir.

Doğrudan Karşı-değer Politikası

Meta üretimi ve mübadelesi dışında alternatif yaşam yollarını geliştirmeye dayalı antikapitalist faaliyetler ve politikalar genelde küçük çaplı olmakla birlikte çok yaygınlaşmış durumdadır. Ollman’ın ısrarla savunduğu üzere, değer yabancılaşmış emek olduğuna göre yabancılaşmamış varoluş için sürdürülen politik arayış bireysel ve kolektif hayatlardaki kapitalist değer yasasının aktif ve bilinçli olarak reddedilmesini gerektirir. Karşı-değer politikasının çeşitli biçimleri vardır. Mesela dayanışmacı ekonomiler ve amaçlı topluluklar [*intentional communities*]* kendi yeniden-üretimlerini değer üretiminin dışında gerçekleştirmeye çalışabilirler.³¹ Bunların kendi aralarındaki ve başkalarıyla olan mübadele ilişkileri ille de piyasa düzeneklerine dayalı olmayacaktır. Anarşist komünler, dine dayalı topluluklar ve yerli toplumsal düzenler kapitalist sistem dahilinde ama değer yasası dışında kalan yarıklarda heterotopik alanlar oluşturur. Bu tür değer üretmeyen etkinliklere değer üretimine zemin oluşturmak üzere sermaye tarafından el konulması (temellükle ya da insan doğasının bir armağanı diye nitelenerek) veya giderek daha gereksiz ve kullanıp atılabilir hale gelen emekçilerin oluşturduğu bir tür yedek sanayi ordusu olarak işlev görmesi tehlikesi her zaman mevcuttur.

Sermaye, dolaşımını ve büyümesini sürdürürken, muhalif siyaset için fırsatlar yaratır. Sermaye sanatsal, bilimsel ve teknolojik güçleri

* Ortak bir amaçla bir arada yaşamayı seçerek kendi temel değerlerini yansıtan bir hayat tarzı yaratmak üzere işbirliği halinde çalışan topluluk. (ç.n.)

harekete geçirerek bir yanda toplumsal olarak gerekli emek zamanı olarak değer yasası ile diğer yanda vazgeçilebilir emek zamanı ya da “gayri emek zamanı” arasında kendine rağmen karşıtlık yaratır. “Bir taraftan serbest zaman yaratırken” diğer tarafta bunu artık emek zamanına dönüştürür. Birincisinde çok başarılı olursa bu sefer üretim fazlasından sıkıntı çeker, bu durumda gerekli emek engellenir çünkü sermaye artık emeği gerçekleştiremez.”³² Değeri gerçekleştirmenin imkânsız hale gelmesi aşılma bir engel olur. “Bu çelişki ne kadar gelişirse üretim güçlerinin gelişmesinin artık başkasının emeğinin temellüküne bağlı olamayacağı, emekçi kitlesinin kendi artık emeğine el koymasının zorunlu hale geldiği o ölçüde netleşir.” Bu durum “toplumsal üretimin gücünü öylesine artıracaktır ki (...) herkes için serbest zaman artacaktır. Çünkü gerçek zenginlik tüm bireyler için gelişmiş üretici güçtür. Artık zenginliğin ölçüsü hiçbir şekilde emek zamanı olmayacak aksine serbest zaman olacaktır.”³³ İşçiler tek hedefi sermayenin değerlendirilmesi olan yabancılaşmış bir varoluşa kendilerini mahkûm eden en baştaki (hayali) sermaye-ücretli emek sözleşmesinde yitirdikleri bu ölçülemeyen değer algısını geri kazabilirler.

Bu noktada bazı ilginç politik paradokslarla karşılaşırız. Yakın geçmişteki eleştirel yorumların büyük bölümü bilgi ve bilimin, karşılık ödenmeyen ev işlerinin ve insan doğasına bahşedilmiş “bedava nimetlerin” değer hesaplamalarına dahil edilmesi meselesini kapsadı. Eninde sonunda bunlar da değer kaynağı değil mi? Marx bunların makinelere benzediğini söyleyerek cevap verir: emek gücünün üretkenliğine katkıda bulundukları ölçüde kapitalist sınıf için görece artı değer kaynağı olsalar bile bunlar sermayenin tanımladığı şekliyle değer kaynağı olamazlar. Şimdilerde daha önce “değerlenmemiş” olanları kapitalist değer üretimi ve dolaşımı rejimine dahil etme yönünde yaygın bir arzu var. Bu strateji makuldür (kısmen değer gibi bir terimin olumlu çağrışımları ve kısmen de hep göz ardı edilen şeylerin itibar görmesi için anlaşılır talep nedeniyle). Ne var ki bütün meseleyi politik anlamda yanlış şekilde ele alır. Değer olmayanın veya karşı-değerin (ve yabancılaşmamış emeğin ve serbest zamanın) muhalif politikadaki diyalektik rolünü kavrayamaz. Kapitalist üretim tarzının, onun ayırt edici değer formunun ve yol açtığı yabancılaşmaların yaygın ve derinlikli popü-

ler eleştirisi değer olmayan ve yabancılaşmamış emek mekânlarından yükselir. Kapitalizm sonrası ekonominin ana hatları da en iyi bu alanlardan belirlenebilir. Kapitalist üretim tarzında değer ve artı değer üreticisi olmak, diyor Marx, bir talih değil “talihsizliktir.”³⁴

Bilgi, enformasyon, kültürel etkinlikler vb. metalaştırılabilir ve kapitalizmin bünyesinde sindirilebilir. Aynı zamanda bu tür etkinliklerin yabancılaşmamış emek ve serbest faaliyetler için taşıdığı potansiyel, antikapitalist siyasetin en güçlü unsurunu oluşturur. Her türden kültür üreticileri bu çelişkili durumdan radikal politik eylem için önemli bir potansiyel blok yaratır. Ürünlerine asalak bir rantıye sınıf tarafından el koyulması karşısında kültür üreticilerinin yabancılaşmamış hayat arayışı güçlenmekte olan bir gerilim noktasıdır. Ne var ki, kapitalistlerin çekişme alanı üretim koşulları olmasına rağmen, bu kesimin politikası çoğu kez gerçekleşme koşulları etrafında dolanır.

Benzer şekilde ev işi emeğinin değer hesaplarına dahil edilmemesi, antikapitalist politikanın oluşturulması için potansiyel bir alan olarak düşünülmesine yol açar (toplumsal cinsiyet, ataerkillik, cinsellik ve çocuk yetiştirmeye ilişkin iç çelişkilerinin ve yabancılaşmalarının halledilebileceği varsayımıyla). Giderek daha fazla ev işinin metalaşmasına ve piyasaya dahil olmasına (paket yemek hizmetinden tırnak ve saç kesimine kadar) ve emek tasarruflu ev işi teknolojilerinin (çamaşır makinesi ve elektrikli süpürge gibi) keşfine rağmen (hatta bazıları bunlar nedeniyle diyebilir) evlerde harcanan emek zamanı artıyor. Ama evlerde ve kolektif varlıkların üretimi ve korunması için örgütlenmiş sosyal dayanışma biçimlerinde başkaları için çalışmak kapitalist meta üretiminin ve buna dayalı toplumsal ilişkilerin egemenliğine karşı güçlü bir panzehir olabilir. Ev işini ücretlendirmek (neyse ki gerçekçi değildir) ev işi emekçilerinin prensip olarak kapitalist üretim tarzına entegre edilebileceğine (ve yabancılaşmış emek statüsüne yerleştirilebileceğine) ikna olmamızı sağlar. 1970’lerde feministler tarafından başlatılan “ev işine ücret” kampanyası Marksist gelenekte toplumsal cinsiyet sorunları konusundaki vahim ilgisizliğe dikkat çekmek için harika bir buluş olmuştu, ama önerdiği politik çözümler açısından tamamen yanlış yönlendirilmişti (bazı yandaşları da daha sonra bunu samimiyetle kabullenmişti).³⁵ Şunu görmek gerekir

ki, eğer kapitalist üretim tarzında değer ile karşı-değer arasındaki ilişki tam olarak anlaşılabilseydi bu gelişmelerin hiçbiri gerçekleşmezdi.

Bazı yapay değer biçme düzeneklerini kullanarak doğanın bahsettiği armağanları değer üretimi akışına dahil etmek için paralel bazı atılımlar da gerçekleştirilmiştir (örneğin çevreci iktisatçılarda önerilenler). Bu girişimler sofistike bir yeşil göz boyamacılıktan [*green-washing*] ve kapitalist üretim tarzının hegemonyasına ve onun (ve bizim) doğayla olan ve metalaştırılma sonucunda yabancılaşmış ilişkisine (ilişkimize) karşı güçlü bir saldırının gerçekleştirilebileceği bir alanın metalaştırılmasından başka hiçbir yere varmaz. Bunların hepsi antikapitalist eleştirinin geliştirilebileceği tipik alanlardır. Ne var ki, son zamanlardaki başat politik hareket bu alanların değer teorisi çerçevesine entegre edilmesine yöneliktir! Eğer kapitalist sistemde değer yabancılaşmış emek ve yabancılaşmış emekçi üretmek demekse, ilericiler neden böyle bir rejim tarafından kapsanmak için kampanya yürütsün ki?

Son olarak devalüasyon da emek gücü metasının sahibi olarak emekçiye darbe vurabilir. Emekçiler becerilerini ve çalışma kapasitelerini korusalar bile ücretler kısıtlanır, emekçinin sağlığı ve refahı tehlide maruz bırakılır. Örneğin 2008’de General Motors’un başarıyla devletleştirilmesi sırasında ikili bir istihdam yapısı ortaya çıkmış, eski işçiler ücret ve yan ödemelerini korurken yeni işçiler çok daha düşük ücretler ve yan ödemeler karşılığında işe alınmıştı. Sermaye aşikâr nedenlerle genellikle işleri o noktaya vardırmasa bile, emek gücünün devalüasyonu ve değerlerinin aşınması uzun süreli olur ya da derinleşirse, çalışan nüfusun fiziksel yıkımına yol açabilir. Fakat bu gelişmelerin hiçbiri emekçilerden herhangi türde bir politik tepkiye (hem bireysel hem de kolektif tepkiye) yol açmadan geçip gitmez.

Karşı-değerin gücü değer teorisiyle bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Tahmin ettiğim gibi eğer bu, hareket halindeki değer olarak dolaşan sermayenin bünyesine nakşedilmiş “derin çelişki” ise o zaman bu çelişkiyi görünür kılmak yalnızca günümüzdeki toplumsal ilişkilerimiz ve refahımız üzerinde değil, aynı zamanda gelecekteki hayatımıza ilişkin umutlarımız üzerinde de gitgide daha fazla tahakküm kuran borç köleliğine karşı çıkma yönünde önemli bir adımdır. Pek çok kişinin kapitalizmin sonunu hayal etmeyi dünyanın sonunu

hayal etmekten daha zor bulması, sermaye birikiminin geleceğinin karşı-değer olarak olağanüstü yükselmiş olan borçlarla kapatılmış olmasının sonucudur. Pek çok insan için görünürdeki biricik umut bir tür dış müdahalenin –kıyamet benzeri herhangi bir olay– bizleri kurtarmasıdır. Ama böyle bir şey olmayacak. Bizleri selamete kavuşturabilecek tek şey geleceğimizi dikte eden borç yığınına imha etmek ya da azaltmaktır.

Karşı-değer sermaye dolaşımının sürekliliğinde bir kesinti yaratma potansiyelinin işaretini verir. Sermayenin krizlerinin nasıl farklı biçimler alabildiği ve bir evreden (mesela üretimden) bir diğer evreye (mesela gerçekleşmeye) ilerlediği konusunda ön fikir verir.³⁶ Bu içgörü de hayatidir. Ne yazık ki çoğu kez görmezden gelinir. Marx bize krizlerin (yaygın pek çok görüşün aksine) ille de kapitalizmin sonu demek olmadığını, fakat onun yenilenmesi için sahneyi hazırladığını anlatır. Karşı-değerin sermayenin yeniden-üretimindeki diyalektik rolünü en bariz şekilde gördüğümüz nokta burasıdır. “Krizler mevcut çelişkilerin geçici, şiddetli çözümlerinden, bozulan dengeyi şimdilik yeniden kuran vahşi patlamalardan ibarettir.”³⁷ Fakat sermayenin yeniden oluşumu güvensizdir ve sınırları vardır. Borç yığını (gelecekteki değer üretimi üzerinde hak talepleri) değerlerin ve artı değerlerin gelecekteki üretim ve gerçekleşme kapasitesini aşabilir. Borçlar başarıyla geri ödense bile bunları ödeme yükümlülüğü alternatif gelecekleri engeller. Borç köleliği kişilerin olduğu kadar bir bütün olarak ekonomilerin geleceğini de prangaya vurur.³⁸ Bu temayı en sonda yeniden ele alacağız.

5. BÖLÜM

Değerden Yoksun Fiyatlar

Değer ile fiyat arasındaki niteliksel uyumsuzluk rahatsız edicidir ve Marx'ın düşündüğünden daha da önemli olabilir. Bunlar arasındaki çelişki zaman boyunca artmış olabilir. Eğer yatırımcılar değer ve artı değer üretimine yatırım yapmak yerine fiyatların belirlendiği piyasalarda spekülasyonla kazanç arayışıyla hiçbir değer taşımayan varlıkların (sanat nesneleri veya para ve karbon için vadeli sözleşmeler gibi) peşinde koşarsa, bu durum değer, hiçbir doğrudan değer üretiminin (el koymanın aksine) gerçekleşmediği hayali piyasalarda dolaşmak üzere para olarak genel sermaye dolaşımından çekilebildiğini gösterir. Fiyat göstergeleri temsil etmeleri beklenen değerlere ihanet ettiğinde yatırımcılar yanlış kararlar almaya mahkûm olur. Parasal kâr oranı en yüksek düzeyine emlak piyasalarında ya da varlık spekülasyonunun diğer formlarında ulaşıyorsa, rasyonel bir kapitalist parasını üretim faaliyeti cephesine değil bu yüksek kârlı alanlara yatıracaktır. Rasyonel kapitalist, evrilen bir bütün olarak sermayenin yeniden üretimi açısından irrasyonel davranırlar. Bunun sonucunda ekonomi genelinde uzun süreli ısrarcı duraklama yönünde derinleşen bir eğilim doğabilir.

Bu olgu bazı kullanım değerlerinin kapitalist üretime “bedava nimetler” şeklinde girmeleriyle frenlenebilir. Böyle bir şey de, “metaller, mineraller, kömür, taş vb. örneklerinde olduğu gibi, emeğin nesnesi (...) doğa tarafından bedava sunulduğunda” meydana gelir.¹ Sermaye maddi yönden doğayla olan metabolik ilişkisine dayanır, ama bu durum doğanın kendisinin değer taşıdığı anlamına gelmez. Doğa, sermayenin hiçbir karşılık ödemediği kullanılabileceği bahsedilmiş ar-
mağanlar deposudur. Ama böyle kullanım değerleri çitlenir ve başkasının özel mülkiyeti olursa, o zaman bir fiyatı da olur. Bu durumda

bunların sahibi hiçbir değer içermeseler de bu kaynaklardan parasal rant elde etme konumuna gelir. Aynı durum yapılı çevreler, temizlenmiş ve işlenmiş peyzajlar, uzun süre önceden miras alınmış kültürel yapıtlar için de geçerlidir. Bazen “ikinci doğa” diye adlandırılan şey aynı zamanda üretimde kullanım değerleri olarak işlev görecektir bedava armağanlar hazinesidir.² Sermayeye “bahşedilmiş” benzeri “bedava malzemeler” hanehalkının işlerinden, kendine yeterli köylünün ürünlerinden ve meta formu dışında üretim yapan toplulukların ürünlerinden de sağlanabilir. Marx’a göre, “işçi sınıfının idamesi ve yeniden-üretimi sermayenin yeniden-üretimi için zorunlu koşul olarak kalır (...) ama kapitalist bu koşulun yerine getirilmesini işçilerin kendilerini koruma ve üreme güdülerine bırakabilir rahatlıkla.”³ Emekçinin kendi kendine edindiği becerilere bile sermaye bedavadan el koyabilir. Bu durum özellikle iş sırasında edinilen beceriler ve bu bilginin işçinin beyninde depolanmasında geçerli olur. “İşçiler belli koşullara yerleştirildiğinde emeğin toplumsal üretici gücü sermaye için bağışlanmış bedava bir nimet olur; onları bu koşullara yerleştiren de kapitalisttir. Bu gücün sermayeye hiçbir maliyeti olmadığından, ama emek sermayenin malı olmadıkça işçi bu kabiliyeti geliştirmede için, söz konusu güç sermayenin kendi doğası gereği sahip olduğu bir şey olarak görünür.”⁴ Fakat sahip oldukları yeteneklerin yeniden-üretimi kolay değilse deneyimli emekçiler bu yetenekler için tekel rantı sağlayabilirler. Sonuç olarak sermaye emek gücünün tekel niteliği kazanabilecek yeteneklerinin yeniden-üretimine karşı savaşıyor. Son zamanlarda bilgisayar programcılarının yetenekli uzmanlardan hızla sıradan işçilere dönüşmesi bu durumun bir örneğidir.

Bunlar uzun zaman öncesinden devralınmış pratikler değildir. İşçilerin iş sırasında öğrendikleri şey sermayenin siyasal iktisadının giderek güçlenen bir vechesidir. Ama bu öğrenilenler emeğin gücüdür, bedava malzeme olarak görülür ve bunlara sermayenin gücü olarak el konulur. Günümüzün dijital emeğinin düşündürücü durumuna bakalım. P2P Vakfı’nın kurucu üyesi Michel Bauwens şunları yazıyor: “Bilişsel kapitalizm rejiminde kullanım değerinin yaratımı geometrik olarak büyürken, mübadele değeri yalnızca aritmetik olarak artıyor, neredeyse sadece sermaye tarafından gerçekleştiriliyor ve olağanüstü yüksek

sömürü formları yaratıyor. (...) Klasik neoliberalizmde emeğin geliri durgun bir seyir izlerken, hiper-neoliberalizmde toplum proletarya olmaktan çıkarıldı, yani ücretli emek gitgide izole edilmiş durumdaki ve büyük ölçüde güvenceden yoksun bağımsız çalışanlar [*precarious freelancer*] üzerinden ikame ediliyor; giderek daha fazla kullanım değeri emek formundan sıyrılıyor” ve “kullanım değerinin yaratıcıları hiçbir şekilde mübadele değeri bakımından ödüllendirilmiyor, çünkü mübadele değeri yalnızca mülkiyet sahiplerinin bulunduğu platformlarda gerçekleşiyor.”⁵ Asıl işi yapanların kazandığı ortalama saat ücreti “iki doları geçmez, bu da ABD asgari ücretinin çok aşağısındadır.” Burada oluşan fiyat formu, Bauwens’e göre, geleneksel kapitalizmden de kötü olan yeni “neo-feodal” değer rejimindeki “hiper-sömürüyü” gizler. Bu rejim “hiçbir ödeme yapılmayan ‘angaryaya’ [*corvée*] giderek daha fazla dayanıyor ve yaygın borç köleliği yaratıyor.” Bunlar, müşterekler temelli eşdüzey üretiminde* gönüllü emeğin kullanılmasına dayalı bir siyasal iktisat sistemi anlamını taşıyor. Başlangıçta açık erişilebilecek müştereklerin, işbirliği esasına dayalı üretildiği özgürleşme rejimi olarak tasarlanan şey, sermayeyi bedavadan besleyen bir hiper-sömürü rejimine dönüştürülmüş durumda. Amazon ve Google gibi büyük şirketlerin, kendi kendine beceri edinmiş emek gücü tarafından üretilen serbest metalleri dizginsizce yağmalaması zamanımızın başlıca özelliklerinden birini oluşturuyor. Bu durum kültür endüstrileri denen alanlara da yayılıyor. Yenilikçi ve yaratıcı emek ajanslar ve kültür girişimcileri tarafından insafsızca alınıp satılıyor, soyguna maruz bırakılıyor ve kârlı ticarete dönüştürülüyor. Bu tür emeğin durumuna değerin ve artı değerin üretimi ve temellükü açısından daha yakından bakmamız gerekir. Bu da bizi temeline yaratıcı etkinliğin ve bilgi üretiminin değer üreticiliği sorununun yattığı “bilişsel kapitalizmin” rolüne ilişkin günümüzdeki tartışmalara taşır.⁶

Zihinsel kavramların, bilginin ve tahayyülün sermaye dolaşımını nasıl etkilediği ve onunla nasıl ilgili olduğu meselesini ele alalım. Bunlarla değer ve artı değer üretimi arasında nasıl ilişki kurulur? Bi-

* *Commons-based peer production*: Çok sayıda insanın işbirliği halinde genellikle internet üzerinden yürüttüğü bir sosyoekonomik üretim modeli. Her zaman değilse de çoğu kez katkıda bulunanlara mali bir karşılık ödenmez. (ç.n.)

lişsel kapitalizmin teorisyenleri bilginin sermaye gibi dolaşan bir değer formuna büründüğü fikrini çok kullanırlar. Ekonomi metaya dayanıyordu ama artık temeli bilgidir, derler. Fikri mülkiyet haklarının günümüz kapitalizminin hayati bir yönü olarak ortaya çıktığı dikkate alındığında, artık üretilen bilginin büyük kısmının kesinlikle bir fiyatı vardır. Ne var ki, bu fiyatın gerekçesi olarak sunulan, bilginin değer olarak dolaştığı iddiası çok zorlama ve temelsizdir. Bilhassa bilimsel ve teknik bilgi fiyatı olabilen ama hiçbir değer taşımayan kalemlerden biridir. Bilgi nesiller boyunca damla damla birikir ve Marx'a göre onun bedava bir zenginlik olması, insan doğasının kültürel geçmişi-nin armağanı ve kullanmak isteyen herkesin bedava erişebileceği bir nimet olması gerekir. Kolektif bilginin gitgide kapatılmış, özelleşmiş ve metaya dönüştürülmüş olması kapitalizmin günümüzde izlediği rota hakkında bazı şeyler anlatır.

Gelgelelim bilişsel kapitalistler Marx'ın *Grundrisse*'de bu yönü işaret ettiğinde ısrar ederler. Çok alıntılanan bir pasajda Marx "genel aklın" ürünlerinin birikim dinamiklerini nasıl etkilediğini inceler. Marx bir değer formu olarak bilgiye değil bilginin ve zihinsel kapasitelerin –insan doğasına bahşedilmiş armağanlar– değer üretiminin sabit sermayesine nasıl dahil olduğu ve böylece değer üretmenin aktörü olan emeği gereksizleştirecek kadar emeğin üretkenliğini artırdığı meselesi üzerine odaklanır (günümüzde yapay zekâya yönelme bunun bir örneğidir). Marx bunun emek değer teorisini gereksiz hale getireceğini ileri sürer. Marx'ın araştırmasının konusu bizzatıhi bilgi değil, sabit sermayedir.⁷ Sabit sermayeye nakşedilmesi mümkün olmayan tüm bilgiler konu dışıdır. Marx yalnızca emeğin üretkenliğini artıran bilgi formlarıyla ilgilenmektedir. İşletmecilik bilimi bu bakımdan genetik mühendisliği ve jet motorlarının nasıl yapıldığını bilmek kadar önemlidir.

Ancak, insanın hayal gücünün ve yaratıcılığının –insan doğasına bahşedilmiş armağanlardır bunlar– piyasada satılacak bir meta olarak teknoloji veya bir organizasyon formu üretmek üzere nasıl harekete geçirileceğine ilişkin hayati bir soru gündeme geliyor. "En kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey mimarın peteği balmumundan inşa etmeden önce zihninde tasarlamasıdır."⁸ Fikirler, bilgiler ve hayal gücü

insan doğasına bahşedilmiş armağanlar sıfatıyla üretim teknolojilerinin kilit kullanım değeri girdileri olarak işlev görebilir. İnsanın hayal gücünün emek sürecindeki konumlanışı önemlidir. Ne kadar verimli veya coşkulu olursa olsun, insanın hayal gücü bir boşlukta doğmaz. Her yeni bilgi inşasının çerçevesi daima mevcut deneyimlerden ve dil, kavramlar, anlatılar ve önceden var olan öyküler aracılığıyla bu deneyimleri anlamamanın ve yorumlamanın farklı yollarından oluşur. İnsan doğasına bahşedilmiş armağanlar neyin üretileceğinin ve kârlı üretimin nasıl gerçekleştirileceğinin belirlenmesi konusunda sürekli ve hayati rol oynar. Bir sistem olarak sermayeye uzun süredir yöneltile eleştiri kısmen şu olguya odaklanır: sermaye yalnızca neyin üretildiğine değil nasıl üretileceğine de karar vermekle yetinmeyip, başkalarının entelektüel ve kültürel ürünlerine sanki kendine aitmiş gibi el koymaya devam ettiğinden, nüfusun büyük çoğunluğunun yaratıcı potansiyelleri kösteklenmektedir. Mimarların en kötüsü, kapitalist yapsatçılara plan ve tasarımlar satan bir mimarlık firmasında istihdam edildiğinde veya araştırmacı bir biyolog bitkileri yetiştirmek için patent hakları uğrunda bitkilerdeki binlerce yıl boyunca gelişmiş DNA zincirlerinin izolasyonu üzerinde Monsanto’da çalıştırıldığında, insanın hayal gücü ele geçirilmiş ve artı değer üretimi ve temellüküne yönelik hedefinin hizmetine verilmiştir. Marx bu görüşü kültür üretimi alanına genişletir:

“*Kayıp Cennet*’in yazarı Milton, üretken olmayan bir işçiydi. Diğer yandan yayıncısı için fabrika tarzında çalışan yazar üretken bir işçidir. Milton *Kayıp Cennet*’i ipek böceğinin ipek üretmesi gibi, *kendi* doğasının etkinliği olarak üretti. Daha sonra bu ürünü 5 pound’a sattı ve böylece bir tüccara dönüştü. Fakat yayıncısı adına siyasal iktisat üzerine derleme kitaplar üreten Leipzig edebiyatproletaryası neredeyse tam bir üretken işçidir, çünkü yaptığı üretim sermaye tarafından ele geçirilmekte ve yalnızca sermayeyi büyütme üzere gerçekleşmektedir. Bir kuş gibi şarkı söyleyen bir şarkıcı üretken olmayan işçidir. Şarkısını para karşılığında satar, sattığı ölçüde ücretli emekçi ya da tüccar olur. Ama aynı şarkıcı para kazanmak için ona şarkı söyleten bir girişimci tarafından çalıştırılırsa bu şarkıcı üretken bir işçiye dönüşür, çünkü sermayeyi

doğrudan üretmektedir. Başkalarına talimat veren okul müdürü üretken işçi değildir. Ama bir kurumda, başkalarıyla birlikte, bilgi ticareti yapan kurumun sahibi olan girişimcinin parasını artırmak üzere kendi emeği ile ücretli olarak çalışan okul müdürü üretken bir işçidir.”⁹

Buradaki “üretken” tanımında kastedilen artı değer üretimidir. Milton *Kayıp Cennet*’i yazdığında herhangi bir değer üretmiş olmadı. İçeriğini kullanmanın münhasır hakkını 5 pound karşılığında başkasına sattığında, değer üretimine katkı yapmaksızın para dolaşımı sahasını genişletti. Kitabın içeriğini kullanma hakkının bir fiyatı vardır ama değeri yoktur. Böyle bir metanın satışı o metanın içeriğine ilişkin kişiye özel fıkri mülkiyet haklarını kutsayan bir hukuk sisteminin varlığını gerektirir. Kapitalist girişimci olarak örgütlenmiş bir yayıncı *Kayıp Cennet*’i kitap-meta formunda bastığı zaman, değer ve artı değer üretme ve gerçekleştirme imkânı tabloya dahil olur. Fakat meta olarak kitapta bir araya gelen değer ve artı değer gerçekleşmesi bir yerlerde böyle bir kitap için istek, ihtiyaç veya özlem duyan ve ödeme gücüne sahip olan birinin varlığını gerektirir. Ama burada söz konusu olan şey herhangi bir eski kitap değil, yalnızca *Kayıp Cennet*’in benzersiz ve özel içeriğine sahip kitap metasıdır. Bu eserin içeriğinin benzersizliği çoğu kez bir tekel fiyatı yüklenmesi ve maddi nesne olarak kitabın emek içeriğinin gerektirdiğinin çok üzerinde tekel rantı sağlanması imkânı verir. Bunun da ötesinde eğer kitabın ilk baskısı söz konusuysa koleksiyon nesnesi olarak astronomik bir fiyatla da satılabilir.

İşte bilişsel kapitalistlerin kafasını karıştıran bu husustur; çünkü yaratıcı entelektüel ve kültürel emekte ürünlerini istisnai ve benzersiz kılan bir şey varmış gibi görünür, oysa fiyat emek içeriğiyle hiçbir ilgisi olmayan “prestij değeri” denen şeyin ilavesi yoluyla artmaktadır.¹⁰ Öte yandan, kitap bir depoda tozlanıp duruyorsa hiçbir değer ya da artı değer söz konusu olamaz. Dolayısıyla Milton *Kayıp Cennet*’i yazarak değer üretimi ve tekel rantının mümkün olmasının koşulunu yaratmış ama bu koşulun sermaye dolaşımı aracılığıyla gerçekleşmesi için birkaç adım daha gerekmiştir.

Dünya yayıncısını bekleyen metinlerle dolup taşıyor. Bunlara fiyat biçmek ve fikri mülkiyet piyasalarında dolaşıma sokmak için sınırsız potansiyel vardır. Ancak bu, değer ve artı değer üretimine katkı yapmaz. Sadece değer ile değerın parasal ifadesi arasındaki çelişkiyi artırır. Ayrıca süreç içinde sermayenin dolaşım sürecinden değer çeker. Fikri mülkiyet haklarına ve koleksiyon nesnelere yönelik piyasa değer üretimi ve birikimi üzerinde olumsuz etkiler yaratarak hızla büyüyebilir. Ultra zenginlerin üzerindeki vergi yükünü azaltmak yatırıma aktarılacak parasal gücü yoğunlaştırabilir. Ama zenginler (çoğu kez olduğu gibi) sanat piyasasına yatırım yapmayı tercih ederse değer üretimine hiçbir yararı olmaz. Gelir ve servet eşitsizliklerinin artması gerçekte değer üretimindeki uzun süreli durgunlukla ve Picasso tablolarının durmadan artan fiyatlarıyla ilişkilidir.

Gayri-değerler (eşdüzey bilgisayarlıkta* yaratılanlar gibi) kuşatma, metalaştırma ve el koyma şeklindeki basit bir eylemle sermaye için bedava kullanım değerlerine dönüştürülür. Değer üretiminin böyle bedava hediyeyle dayanma ölçüsü değişir, ama ileri kapitalizmde her zaman her yerde vardır.¹¹ Söz konusu olan yalnızca doğanın bahsettiği armağanlar değildir. Tarih, kültür, bilgi, sanatsal yapımlar, beceriler ve pratiklerin hepsi kuşatılabilir, içeriklerine (Milton'ın *Kayıp Cennet*'i gibi) el koyulur, metalaştırılır ve nihai olarak yaratabilecekleri herhangi bir değerden bağımsız olarak belli bir fiyattan alınıp satılır. Toplumda serbest ve yabancılaşmamış "ipek böceği" türünden emek vardır, ama içerik olduğu anda kuşatma, el koyma, parasallaştırma ve ticaret başlar.

Bilimsel ve teknik bilgi söz konusu olduğunda insani yaratıcılığın ve "ipek böceği emeğinin" bedava nimetleri sermaye dolaşımına farklı bir yoldan girer. Ama Marx yalnızca sabit sermaye oluşumu aracılığıyla emeğin üretkenliğini etkiledikleri ölçüde, kendi deyişle "genel aklın" yarattıklarıyla ilgilidir.¹² Özellikle ilgilendiği husus, teknolojik

* *Peer-to-peer network* ya da P2P: İki veya daha fazla makina arasında veri kopyası oluşturmak için kullanılan bir network program protokolüdür. Bu bağlantı türünde tüm makinalar eşit durumdadır. Kendi kaynaklarını kullanıma açtığı durumda ağdaki diğer makinalar da, verilen erişim haklarına göre o makinanın kaynaklarına erişebilir ve kullanabilir. (ç.n.)

ve bilimsel bilgilerin otomasyon yoluyla (ve günümüzde robotlar ve yapay zekâ aracılığıyla) emeği söküp atacak ve güçsüzleştirecek ölçüde sabit üretim sermayesine nasıl girdiğidir. Marx bilimsel bilginin kendi başına bir serbest meta olduğunu düşünür.¹³ Diğer her şey aynı kalırsa, teknolojik değişiklikler nedeniyle emeğin üretimden sökülmesi ve güçsüzleştirilmesiyle birlikte değer üretiminin aktif aktörü olan emeğin katkısı azalmaya başlar. Öyleyse, artan üretkenliğe bağlı olarak dolaşıma arz edilen fiziki meta hacmi artmakta olduğu halde değer ve artı değer azalırsa, hatta dolaşımdan bütünüyle silinirse, neler olabileceği sorusuna yanıt aramamız gerekir. Artan fiziki meta üretimi ve bunların fiyatlandırmaları ile azalan toplumsal değer üretimi ve artı değer üretimi arasındaki uçurum felaket boyutlarında genişler ve pek çok Marksiste göre kapitalizmin nihai çöküşüne doğru kaçınılmaz gidişi ilan eder.

Bu görüşü en güçlü dile getirenler Robert Kurz'un eserlerinden esinlenen Alman eleştirel değer teorisyenleri ekolü oldu. Ama bunlar böyle bir çöküşün hemen gerçekleşeceğini iddia etmiyorlar.¹⁴ Bu teoriye yakın duranlar (bazı bakımlardan Marx da dahil olmak üzere) bu çelişkinin durgunluğa, kârların düşmesine ve kapitalist sistemde emek tasarruflu yenilikler yönünde ısrarlı tercihe bağlı olarak değer ve artı değer üretiminde daralmaya doğru uzun dönemli bir eğilimi barındırdığını düşünürler.

Apaçık ortada olan bir panzehir imalat sanayisindeki ve daha geleneksel değer üretimi sektörlerindeki iş kayıplarını telafi etmek için emek yoğun yeni üretim faaliyeti alanları açmaktır. Mesela son zamanlarda lojistik, ulaştırma ve (turizmdeki artışa bağlı) yeme-içme gibi emek yoğun sektörler önemli büyüme gösterdi. Uzun dönemli altyapı tedarikinden (neredeyse anında tüketilen ve böylece kapitalist ideal sıfır dolaşım süresi koşulunu yerine getiren) gösteri sahnelemeye kadar her şeyde emek giderek daha fazla massedilmektedir. Sanayi sektöründeki robotlaşma ve otomasyon sonucu serbest kalan emeğin bir kısmı bu şekilde emilmiştir. İşlerdeki niteliksel bozulmanın işgücünde gittikçe yaygın yabancılaştırma yarattığı konusunda kabaca uzlaşma olmasına karşın iş kayıpları ile iş artışları arasındaki denge bıçak sırtında gibi görünüyor.

Diğer seçenek bedava zenginliklerin [*free goods*] kapitalist üretime girdi olarak akışını artırmak ve bu akışlara el koyulmasını ve bunlardan tekel rantı sağlanmasını önlemektir. Marx'ın rantlardaki ve vergilerdeki azalmanın kârlardaki düşüşü frenlemede bir yol olacağını düşünmüş olması ilginçtir.¹⁵ Şu da ilginçtir ki, zamanımızın en dinamik bazı sektörleri –Google ve Facebook ve diğer dijital emek sektörleri– özgür emeğin sırtından çok hızlı büyüme kaydettiler. Ayrıca büyük ölçüde “ipek böceği” türü yabancılaşmamış, yaratıcı emeğe dayalı “kültür endüstrileri” denen sektörlerin son yıllarda kapitalist organizasyon ve girişim alanları olarak hızla genişlemesi de anlamlıdır.

Kapitalist sistemde olup bitenlerin çoğu, artı değer üretimini sağlayan kullanım değerlerinin yaratılması dışında, değer üretimiyle doğrudan ilgisi olmayan fiyat belirleyici piyasalardaki faaliyetlerle yürütülür. Bu durum değer üretimi ve dolaşımı alanı ile ilgili olmasına karşın, pek çok faaliyetin ve mücadelenin bu alanın dışında kalmasına neden olur. Hiçbir değer içermeyen bedava girdiler olarak doğanın, tarihin, kültürün ve doğal güzelliklerin bedava nimetlerinin ticaretine dayalı turizm kapitalist tarzda organize edilir ve böylece değer ve artı değer üretir. Burada bir muğlaklık doğar çünkü metalaştırılmış tarihe, kültüre ve hatta doğal güzelliklere erişim ve bunların korunması, niteliklerinin idamesi ve erişimin sağlanması emek gerektirir. Bir turizm paketinde bedava nimetlerle meta değerlerinin bir araya getirilmesi bir manevradır. Bu tür emek aynı zamanda kapitalist tarzda organize edilebilir ve böylece değer ve artı değer üretimine katkıda bulunabilir. Bu durum turizm sektöründe üretim sürecine giren pek çok temel girdinin bedava zenginlik olması gerçeğini ortadan kaldırmaz (mesela güneşli plajlar ve kültür mirası); bu girdiler hiçbir değer taşımasa bile (tarihin, geleneğin ve kültürün icadı sürecinde Disney modeli çerçevesinde sonradan üretilmemişlerse) parasal bir fiyat edinebilir. Tarihsel ve kültürel yapıtlar önceden mevcut bir fiyatı taşıyorsa bu genellikle tekel rantı formundadır.¹⁶ Bunlar ancak kolektif varlık olarak kalmaları, kuşatmaya ve özel mülk olarak temellüğe maruz kalmamaları halinde bedava zenginlik olmayı sürdürürler. Çitleme tarihin, kültürün ve doğanın bedava zenginlikleri olarak bunlara erişime izin vermeden önce, mülk sahibinin rant temellükünü sağlar. Bir

katedrale girmek ya da tarihi bir anıtı izlemek için giriş ücreti ödemek gerektiğinde de aynı deneyimi yaşarız. Ücret idame masrafı ve erişim maliyeti olarak haklı çıkarılabilir ,ama mülk sahibi için parasal rant sağlamanın temelini oluşturmak üzere çok daha yüksek de olabilir. Bütün bu sektörlerde neyin müşterek olacağı neyin tekel rantı sağlamak üzere kuşatılabileceği konusunda aktif ve ilgi çekici mücadeleler sürüp gitmektedir.

Bilgiyi üretimle bütünleşmiş olarak değerlendirmek özünde turizm sektörünün tarihi, kültürü ve fanteziyi temellükünden hiç farklı değildir. Marx'ın da tespit ettiği üzere, bilim ve teknolojik bilgi ilke bir bedava zenginlik olması gereken tarih, kültür ve toprak gibi küresel kolektif varlıkların parçası olsa bile, bilim ve teknolojik yenilik kendi başına kapitalist tarzda organize edilmiş bir işkolu olabiliyor. Ama pratikte bilim ve teknolojik bilgiye erişmek için patentler, lisanslar, fikri mülkiyet hakları aracılığıyla bir fiyat dayatılır.

Bu noktada emeğin sermaye tarafından formel olarak mı yoksa gerçekten mi kapsandığı arasındaki fark önem taşır.¹⁷ Marx'ın bu ayrımı getirmesindeki amaç emekçinin yönetiminde kalan emek süreçleri ile sermaye tarafından tasarlanan ve yönetilen emek süreçleri arasındaki geçişi göstermektir. Büyük çaplı imalat döneminde, kapitalizm genel olarak geleneksel zanaatçı becerilerini kullandı ve işbirliği ve işbölümü aracılığıyla bunları üretim sürecinde, mesela posta arabası üretiminde bir araya getirdi. Bu tür bir sistemde başlıca artı değer kaynağı mutlak artı değerdir; emek zamanını emek gücünün yeniden-üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının çok ötesine uzatmaktır. Sermaye emek sürecini değil, ürünü ve onun değerini yönetir. Bu durum sermayenin emek sürecini emekçinin faaliyetlerini sermayenin emri altında bir dış güç kaynağına tabi kılacak noktaya kadar kontrol altında tuttuğu fabrika sistemi ile karışıklık oluşturur. Ücret mallarının (emek gücünün yeniden-üretimi için gereken mallar) üretiminde artan üretkenlikten türetilen görelî artı değer burada başat hale gelir. Mutlak artı değer temel konumunu sürdürürken, çoğu kez bilim ve teknolojiden türetilen imtiyazlı bilgiye dayalı görelî artı değer üretimi sermayenin evriminde itici güç haline gelir. Ama her zaman böyle olmaz. Dijital emek açısından mesela, Britanya'da on sekizinci yüzyıl sonlarında

tekstil imalatı sisteminin sona erdirilmesiyle tuhaf bir benzerlik taşıyan emek pratikleri ortaya çıktı. Sistemlerin sona erdirilmesi on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde Paris'teki endüstriyel yapılara da damga vurdu. Zola'nın *Meyhane'si* on dokuzuncu yüzyıl Paris'inde bu türden bir emek sisteminin çarpıcı örneğini sunar. Uzun yıllar boyunca Japon otomotiv sanayisinin başarısı birçok parçanın üretiminin küçük atölyelere taşeronluk sistemiyle yaptırılmasına dayanmıştı. Formel-gerçek ayrımı mutlak-görelî ayrımı gibi uygulama bakımından teleolojik olmaktan çok diyalektiktir.

Değer ile parasal temsilcisi arasında böylesine esnek ve sürekli genişleyen fark karşısında parasal temsili sermayenin anlamının özü olarak görmek ve sermayeyi hareket halindeki değer olarak değil hareket halindeki para olarak yeniden tanımlamak cazip görünüyor. Böyle bir yeniden tanımlama, kültür ve bilgi üzerindeki mülkiyet hakları ve girişimcilik faaliyetleriyle ilgili çalkantılı spekülasyon piyasasında ve günümüz kapitalizminin ayırt edici formu olan varlık piyasalarında yürütülen spekülasyon pratikleri üzerinde yoğunlaşmayı sağlar. Bilginin egemenliğinde kapitalizmin yeni bir aşamasına girmekte olduğumuz, bu bilgiye ve bütün emek tasarruflu yeniliklere (otomasyon ve yapay zekâ gibi) dayalı muhteşem bir tekno-ütopyanın bir adım ötemizde olduğu ya da Paul Mason gibilerinin iddia ettiği gibi zaten bu ütopyanın gerçekleştiği iddiaları buna dayanıyor.¹⁸ Böyle bir yeniden tanımlama Silikon Vadisi'nden baktığımızda doğru görünebilir,¹⁹ ama Bangladeş'in çöken fabrikalarında ve endüstriyel Şenzen'de, Hindistan'ın kırsal alanlarında iş intiharlarının doludizgin sürüp gittiği, mikrofinansmanın her türlü eşik-altı riskli kredi krizinin kaynağını beslemek üzere ağınlı ördüğü bölgelerde fena halde çuvallar. Yakın geçmişte (özellikle konut, toprak ve gayrimenkul ile ilgili olarak) pek çok varlık piyasasına damgasını vuran hileli ve spekülatif kârlılık kuşkusuz değerleri yeniden bölüştürdü. Ne var ki ister parasal kazançların hiç değilsen bir kısmını yeniden değer üretme peşindeki sermayeye dönüştürsün, isterse gerçekleşme için yeterli efektif talep yaratsın, kendi başına değer üretiminde herhangi bir artışa katkı sağlayamaz.

Bu noktada sermayenin uğraşmak zorunda kaldığı ikinci bir “Büyük Çelişki” ile karşılaşırız. Birincisi başarılı olduklarında kendisinden değer ve artı değer elde edilecek emek gücünü daraltan emek tasarruflu teknolojik değişikliklerle göreceli artı değer sağlama çabasından kaynaklanmıştı. İkincisi ise sermayenin hiçbir değer ya da artı değer üretmeyen alanlara yatırmak üzere parasal kârını maksimize etmeye çalışma eğilimidir. Aşırı uçlara vardıklarında bu eğilimlerin her biri sermayenin yeniden-üretimi açısından ölümcül olabilir. Çağdaş olguların gösterdiği üzere, her iki eğilim de hissedilir durumdadır ve bir araya geldiklerinde felakete yol açabilirler.

Bütün bunlara tipik neo-klasik tepki (aynı zamanda Marksist gelenekte çalışma yapan bazılarının da tepkisi) şöyledir: bütün bu olup bitenlerin parasal yönü ve fiyatlandırma politikası hegemonik olmaya başlamışsa neden değerleri dert edelim (ki bu neoklasik tavidir) ya da (bazı Marksistlerin halen önerdiği gibi) karşı karşıya olduğumuz teorik ikileme mümkün tek cevap olarak neden parasal bir değer teorisi geliştirmeyelim?²⁰ Böyle yaparak çağımızın küresel kapitalizminin başat hali olduğu görülen uzun süreli durgunluğu açıklamanın her türlü imkânını ortadan kaldırıyorlar ve karşı-değerin değer dolaşımı açısından önemini görmeleri imkânsızlaşıyor. Böyle bir adım hem revizyonist Marksistlere hem de neoklasik iktisatçılara, kusursuz işleyen ve doğru düzenlenmiş fiyat belirleyici piyasaların dikte ettiği denge koşullarına geri dönerse küresel kapitalizm açısından her şeyin yoluna gireceği gibi teselli edici ve rahatlatıcı bir tavır alma imkânı verir. Aynı durum ya açıkça (sermayenin “hareket halindeki değer” olarak değil, “hareket halindeki para” şeklinde tanımlandığı) sermayenin para teorisine sarılan veya daha da kabalaştırarak, sermayenin mümkün olan her yoldan daha çok para yapmak için kullanılan para olduğunu iddia eden Marksistler için de geçerlidir. Para-değer çelişmesini tümüyle göz ardı etmek çağdaş sermaye birikiminin ikilemelerini anlamamanın çetrefil olmakla beraber önemli bir yolunu tıkamak demektir. Büyük veri setlerinin gelişkin incelemesine giderek daha fazla yaslanan, ampirik verilerin büyük kısmının, temsil etmeleri beklenen gayrimaddi sosyal ilişkiden tümüyle kopmasalar bile ondan kesinlikle sapan parasal önlemler olduğunu kavrayamayan analizlere

yönelik eleştiri yalnızca bu ikinci perspektife dayanılarak yöneltilebilir. Bölüşüm kanallarında değerın ilerlemesi sırasında paranın nasıl yaratıldığına ve ele geçirildiğine ilişkin problemler işin içine dahil edilmese bile bu tespit geçerlidir. Amerikan Merkez Bankası ve Avrupa Merkez Bankası gevşek para politikası uyguladığında değer var olmadığı halde para yaratırlar. Bu para faiz getiren sermaye olarak dolaşıma girdiğinde karşı-değer olarak işlev görecektir ve karşılığının gelecekteki değer ve artı değer üretimiyle ödeneceği umulacaktır. Ne var ki piyasaya sürülen para gayrimenkul, menkul kıymetler piyasası ve sanat piyasası gibi varlık piyasalarında dolaşıma girdiğinde, ultra zenginler spekülasyonlarıyla daha da zenginleşmeler bile karşı-değerin karşılığı ödenmiş olmaz. Bu durumda daha önce yaratılan karşı-değerin karşılığının ödenmesi için daha da çok karşı-değer yaratma yönünde güçlü bir saik doğar. Bunun sonucu yalnızca değer üretiminde uzun süreli ve ısrarlı durgunluk değil, son zamanlarda yaşadığımız sınırsız parasal genişlemeye doğru tehlikeli bir yol olan saadet zinciri kapitalizminin de yaratılmasıdır. Katıksız bir parasal sermaye teorisini benimsersek çağdaş kapitalizme yönelik Kurz ve meslektaşlarının geliştirdiği keskin eleştirileri formüle etmek çok daha zorlaşır. İstekleri, ihtiyaçları ve özlemleri ödeme gücüyle desteklenmeyen insanlığın geri kalanının zararına, servetin gederek daha çok yoğunlaşmasındaki çelişkiyi çözme gücünü yitiririz. Zenginler Picasso konusundaki beğenilerini genişletirken, nüfusun büyük çoğunluğunun istek, ihtiyaç ve özlemleri tatmin edilemeyecektir.

6. BÖLÜM

Teknoloji Sorunu

Hareket halindeki sermayenin dinamiklerinin anlaşılması bakımından teknoloji sorunu birinci derecede önemlidir. Marx bu mesele üzerinde en isabetli ve öngörülü yorumları yapanlardan biridir. Bu, onun analizlerinin eksiksiz ve itiraz edilemez türden olduğunu söylemek değildir. *Kapital*'in birinci cildi boyunca bilimle birlikte teknoloji başlıca odak noktasıdır, ama ikinci ciltte teknoloji sabit varsayılır. Üçüncü ciltte, Marx finansal aracılığın ve para dolaşımının bazı teknolojik ve organizasyonel yönleri üzerine ara sıra yaptığı yorumların yanı sıra teknolojik değişikliğin kârlar ve rantlar açısından doğurduğu bazı sonuçlarla uğraşır. *Kapital*'de esas olarak sermayenin değerlendirilmesi ve meta üretimi açısından teknolojinin ve bilimin oynadığı rol üzerinde odaklanmıştır. *Grundrisse*'de daha kapsayıcı bir bakış benimser ve teknoloji meseleleri üzerine yoğun, bazen de spekülatif ve öngörülü yorumlar geliştirir. Ama eserlerinde gerçekleşme ve (ulaştırma dışında) dolaşım teknolojileri ya da toplumsal yeniden üretim teknolojileri hakkında esaslı hiçbir şey yoktur ve bölüşüm teknolojileri de sistemli bir biçimde incelenmiş değildir. Sonuçta ortaya çıkan şey oldukça tek yanlı bir teknolojik ve organizasyonel değişim görüşüdür.

Fakat bu pozisyonu almak için Marx'ın iyi bir nedeni vardı. İnsan toplumlarının tarihinde teknik ve organizasyonel değişiklikler her yerde ve her türden nedenle meydana gelir ve her türlü faaliyeti etkiler. Bazen insanların teknik ve organizasyonel yaratıcılığı sınırsızmış gibi görünür. Bazı yeni teknikler ve organizasyon formları kalıcı olur, bazılarıysa olmaz. Eski Çin'in tarihinde hiçbirini benimsenmeyen ya da kalıcı olmayan dikkat çekici teknik ve organizasyonel yenilikler

vardır. Sürdürülebilir ve etkileri biriken teknolojik ve organizasyonel dinamizm için sistemli ve etkili bir gücü ise yalnızca kapitalizmde bulabiliriz. Marx'ın inanışına göre bu güç çok özel nedenlerle değerlendirilme evresinde yoğunlaşır. Kapitalist sistemde bu güç görece artı değer peşindeki sürekli çaba ile oluşturulur.¹

Birbiriyle rekabet halindeki kapitalistler metalarını ortalama sosyal fiyat üzerinden satarlar. Üretimde daha ileri teknoloji ya da organizasyon formuyla faaliyet gösterenlerse fazla kâr sağlar (görece artı değerler), çünkü düşük bireysel üretim maliyetleriyle üretim yaparlar ama sosyal ortalamadan satarlar. Diğer taraftan, geri teknoloji ya da organizasyon formuyla faaliyet gösterenler daha az kâr sağlar ya da zarar eder veya iş hayatının dışına itilir ya da yeni yöntemleri benimsemek zorunda kalırlar. Avantajlı konumdaki üreticilerin pazar paylarını ve fazla kârlarını sürdürmek için daha da iyi yöntemler edinmeye teşvik olurlar. Rekabet ne kadar şiddetli olursa yenilikler de o kadar radikal olacaktır; bir firma öne sıçrayınca diğerleri onu yakalar ve hatta sosyal ortalamayı yansıtan teknoloji demetinin ve organizasyon formunun ötesine geçer. Değerlendirme evresinde emek gücünü şekillendiren kuvvetler durmaksızın emek gücünün üretkenliğini artırma yönünde baskı yapar. Emelin üretkenliği yükselirken metanın değeri düşer. Ücret malları ucuzlarsa emek gücünün değeri (maddi yaşama standardının değişmediği varsayımıyla) azalır ve sermayeye daha fazla artı değer kalır. Tüm kapitalistler ücret mallarının üretimindeki emek üretkenliğinin yükselişinden doğacak daha yüksek kârlar (daha fazla görece artı değer) sağlamak konumundadır. Artmakta olan görece artı değer bazen emelin maddi yaşam standardının yükselişiyle el ele gider. Her şey üretkenlikten sağlanan kazançların sağlamlığına ve artan üretkenliğin getirisinin sermaye ve emek arasında nasıl paylaşıldığına bağlıdır. Görece artı değer büyük bölümü sermayeye giderken, küçük bir parçası emele geri döner, böylece işçiler daha fazla kullanım değeri edinebilirler. Bu, sınıf mücadelesinin durumuna bağlıdır (sendikalar genellikle sözleşmelerde üretkenliği paylaşma maddeleri üzerinde pazarlık yaparlar). Görece artı değer üretme dürtüsü üretimde teknolojik ve organizasyonel değişikliklerin uygulanması yönündeki sürekli baskının dayanağını oluşturur.

Kapitalistler açısından makineler gerçekte neyseler öyle görünürler: ekstra artı değer kaynağı. Kapitalistler bundan makinelerin değer kaynağı olduğu sonucunu çıkarırlar. Marx bunun kesinlikle imkânsız olduğunu savunur. Makineler cansız ya da sabit sermayedir ve bu haliyle kendi başlarına herhangi bir şey üretemezler. Makinenin değerinin bir kısmı metanın değerine aktarılır ama değişmez sermaye olarak aktarılır (yani kullanımı sonucunda değeri değişmeyen sermaye). Canlı emek (ölü emek değil) biricik artı değer kaynağıdır. Makineler yalnızca emek gücünün üretkenliğinin yükselmesine yardımcı olur, öyle ki tek tek metaların değeri düşerken toplam değer aynı kalır. Bunun sonucu paradokstur. Makineler emekle bir araya getirildiğinde kapitalistler için daha fazla artı değer üretir, oysa üretilen değer aynı kalır. Çoğu kapitalist (yaygın görüş paralelinde) makinelerin değer ürettiğine inanır ve bu inanca göre davranır. Marx bunu fetiş bir bakış açısı olarak değerlendirir. Teknoloji fetişizmi çok yaygındır ve bunun önemli sonuçları vardır. Mesela her türlü toplumsal ya da ekonomik problemin teknolojik bir çözümü olmalıdır şeklinde yaygın bir inanca yol açar.

Bu argüman rekabetin kökleştiği ve şiddetli olduğu varsayımına dayanır. İyi ama ya durum böyle değilse? Kapitalistler eninde sonunda tekeli ya da oligopolü sık sık “yıkıcı” diye niteledikleri rekabete tercih ederler. Teknolojik dinamizmin gerisindeki itici güç tekel gücü tarafından zayıflatılır. Fakat imha edilmekten ziyade yerinden edilir. Ücret mallarının değerinin azalması yoluyla emek gücünün değerindeki azalmadan kaynaklanan göreceli artı değer toplumsal formu ise varlığını korur. Bu zaman zaman politik araçlarla sağlanır.

Marx bu sürecin nasıl işlediğini bir örnekle açıklar. On dokuzuncu yüzyılda Britanyalı sanayiciler ücret seviyelerinin ekmek fiyatına bağlı olduğunu gördüler. Ekmeğin fiyatını aşağı çekmek için ithal buğday üzerindeki gümrük vergilerini kaldırmak amacıyla (işçilerle ittifak halinde) toprak aristokrasisinin tarımsal çıkarlarına karşı mücadele yürüttüler. Sanayicilerin amacı emeğin yaşama standardını yükseltmek değildi (gerçi emekçilerin desteğini almak için sık sık bunu amaçladıklarını söylüyorlardı); onlar ücretleri düşürmeyi

ve elde ettikleri görelî artı değeri (parasal kârlarını) artırmayı hedefliyorlardı. İşlerine geldiği müddetçe serbest ticaretin erdemlerini yaymaya devam ettiler.² ABD’de bugün de buna benzer bir durum vardır. Emek gücünün değeri, diyelim, Nike ayakkabıları ya da Gap gömlekleri cinsinden belirleniyorsa bu malların serbest ticareti genel olarak sermaye ile tartışmasız bağdaşan bir durumdur. Walmart’ın ithal mallara uyguladığı ucuz fiyatlar emek gücü değerinin azalmasını sağlar ve ABD’deki tüm kapitalistler için kâr oranının yükselmesine imkân verir. Buradaki sorun şudur ki, ABD’de gömlek ve ayakkabı üretmek isteyen imalatçı ve işçi sınıflarının çıkarları, ucuz ithal mallarla giyinen, beslenen ve eğlenen, ucuz emeğin keyfini çıkaran diğer tüm sermaye sektörleri karşısında kaybedecektir.

Fakat yeni teknolojileri benimsemek için “yıkıcı” rekabet dışında başka saikler de vardır. Pek çok yenilik hem pazar yerinde hem de emek sürecinde emekçiyi güçsüzleştirmek için tasarlanır. Vasıflı emeği ve bazı becerilerin vasıfsız iş yapılanmalarına (kadın ve çocukların ya da zaman ve hareket analizi uzmanı Frederick Winslow Taylor’ın deyişiyle “eğitilmiş bir gorilin” yapabileceği işler gibi) kazandırdığı tekel gücünü ortadan kaldıran teknolojiler sınıf mücadelesinde hayati bir silahtır. “Ancak, makine her zaman işçiyi lüzumsuz kılma eşiğine gelecek şekilde ondan daha üstün bir rakip olarak çalışmakla kalmaz. Makine emekçiye düşman bir güçtür ve sermaye bu olgudan yararlanırken bir yandan da bunu yüksek sesle ve kasıtlı olarak duyurur. Makine grevlerin, sermayenin istibdadına karşı yükselen bu periyodik işçi sınıfı isyanlarının bastırılmasında en etkili silahtır.”³ Teknolojik işsizlik aracılığıyla işsiz emekçilerden bir yedek sanayi ordusu yaratılmasıyla birlikte, emek tasarruflu teknolojik adaptasyonlar önem kazanır. Hem üretimde hem de dolaşımda verimliliği ve eşgüdümü güçlendiren ya da devir sürelerini kısaltan yenilikler sermayeye daha çok artı değer sağlar. Sınırsız sermaye birikimiyle uyum sağlamak üzere üretimin artırılması zorunluluğu, mevcut mallar için pazarın genişletilmesi veya tümüyle yeni üretim alanları ve sanayi sektörleri (son birkaç on yıl boyunca oluşturulan elektronik sektörü gibi) oluşturulması için güçlü bir itki yaratır. Ürün yeniliği ve yeni teknolojiler el ele ilerler. Bu teşvikler tekel ve oligopol koşullarında bile var olur. Fakat çoğunlukla

değerlenme noktasında yoğunlaşırlar. Toptan sonuç, rekabet ve tekel gücü arasındaki denge ne olursa olsun, kapitalist sistemdeki teknolojik ve organizasyonel devrimci değişim dinamiğinin kesintisiz ve sınırsız ilerleyişinin sağlanmasıdır. Rekabetin zayıflaması durgunluğa yol açtığına, devlet politikası için bile rekabeti yeniden canlandırmak öncelikli hedef haline gelir. 1970’lerde kapitalizmin merkez bölgelerindeki “stagflasyon” problemleri kısmen dünya ticaretinin küreselleşmiş bir rekabet düzenine açılmasıyla giderilmeye çalışılmıştı.

Marx teknolojik değişim analizinde değerlendirme sürecindeki emek gücü üretkenliğini etkileyen kuvvetleri sınırlı biçimde ele almış olabilir, ama kullanılan araçlar sorununa geniş bir yaklaşım benimser. Mesela makinelerin madeni aksamının yanı sıra bunların işleyişini yöneten program ve organizasyon formunun önemini tespit eder. Bilgisayarlar ve cep telefonları başarıyla çalışmak için iletişim ağlarının yanında programlara ve uygulamalara ihtiyaç duyarlar. Sinyal alamayan bir yerdeseniz cep telefonunuzdaki tüm gelişmiş uygulamalar anlamsız kalır. Organizasyon formlarının gelişmesi (modern kapitalist şirket, iletişim ağları, araştırma kurumları ve üniversiteler), bilgisayar teçhizatının (bilgisayarın ve planlı üretim hattının) ve yazılımın (programlı tasarım, hızlandırıcı uygulamalar, optimal zamanlama ve sıfır stoklu işletmecilik sistemlerinin) geliştirilmesi kadar önemlidir. Teçhizat-yazılım-organizasyon formları arasındaki ayrımlar faydalı ve önemli olmakla birlikte, bunların her birini diğerinin dahili ilişkisi şeklinde kabul etmeyi öğrenmek zorundayız. Kuşkusuz otomobil tasarımının evrimini yazmak mümkündür, ama Henry Ford’un üretim hattına ilişkin yenilikleri bu sektörün daha sonraki gelişmesinde hiç rol oynamamış gibi davranmak düpedüz hikâyedeki hayati bir noktayı gözden kaçırmak demektir. Bu, Microsoft’tan ve internetin sosyal ve politik sonuçlarından bahsetmeden bilgisayarın öyküsünü anlatmaya benzer.

Sınırlı bir odağı olsa da Marx’ın teknoloji analizi sermayenin gelişimi yolunda teknolojinin rolüne geniş çaplı bir yaklaşımla örülmüştür. “Teknoloji,” der Marx *Kapital*’in kilit niteliğindeki bir dipnotunda, “insanın Doğa ile uğraşma tarzını ve yaşamını sürdürmesini sağlayan üretim sürecini açığa çıkarır, böylece aynı zamanda onun

toplumsal ilişkilerinin ve bunlardan yayılan zihinsel kavramlarının oluşum tarzını apaçık ortaya koyar.”⁴ “Açığa çıkarır” ve “apaçık ortaya koyar” demek “belirler” anlamına gelmez.

Marx “teknolojik determinist/belirlenimci” değildi. Marx’ın yandaşları kadar karşıtlarının büyük bölümü de onun üretici güçlerdeki değişimleri tarihsel değişimin motoru saydığını düşünür ama bu doğru değildir. Teknolojik dinamizm ile kapitalizmin sosyal ilişkileri arasındaki çelişkili ilişki tabii ki sermayenin tarihinde önemli ve çoğu kez istikrarı bozucu bir rol oynamıştır ama bu tarihte faal olan biricik çelişki değildir.⁵ Benzer şekilde, tarih tümüyle sınıf mücadelesinin tarihi olabilir ama yalnızca ondan ibaret olmaktan çok uzaktır. Marx’ın bu türden kısa, özlü cümleleri yanıltıcıdır. Anlam ifade etmeleri ya da ne anlama geldiklerinin belirlenmesi için bunların her zaman onun esas çalışması temelinde sağlaması yapılmalıdır. Mesela *Kapital*’in ikinci cildini neden sıfır teknolojik değişim varsayımıyla yazdı ve sınıf mücadelesinden hiçbir şekilde söz etmedi? İkinci cildin içeriğinin sermayenin evrimiyle alakalı olduğundan emin miyiz? Kapitalist gelişmenin ana devindiricisi [*prime mover*] olarak üretici güçlerin mi yoksa toplumsal ilişkilerin mi kabul edileceği konusundaki büyük münakaşa meselenin özünü gözden kaçırır ve Marx’ın teknoloji araştırmasını kapitalist toplumsal formasyonu oluşturan ilişkiler bütünü çerçevesine yerleştirmeyi beceremez. Ayrıca hiçbir sağlam nedene dayanmaksızın, bir ana devindiricinin varlığının zorunlu olduğu varsayımını yapar.

Kapital’in birinci cildinde Marx yukarıda listelediğimiz tüm farklı “momentlerin” (ben de tamamlayıcı olarak *Kapital*’in birinci cildinin ikinci bölümünde anlatılan türden kurumsal düzenlemeleri ekledim) birbiriyle nasıl etkileştikleri ve ilişki kurdukları üzerinde düşünme çağrısı yapar. Zihinsel kavramlarımız görme, ölçme vb. yeteneklerimize dayanır; şimdi evrenin ve insan vücudunun nasıl çalıştığını anlamak için teleskoplarımız ve mikroskoplarımız, röntgen cihazlarımız ve bilgisayarlı tomografi cihazlarımız vb. var. Ama öyleyse bir yerlerde birinin teleskop ya da mikroskop gibi bir şeyi neden hayal ettiğini ve kendilerinin ve patronların kullanması için bunları yapmak üzere mercek yontma ustalarını ve metal işçilerini kimin bulduğunu (çoğu kez aralarında uzlaşmaz çelişki ve zıtlık varken) düşünelim. Bu-

nun sonucu bu yeni aletlerin yardımıyla yeni bakış açılarının, doğal dünya ve bizim oradaki yerimize ilişkin yeni kavramların gelişmesi oldu. Şair William Blake'in bir zamanlar söylediği gibi "şimdi ispatlanmış olan, bir zamanlar sadece hayal ediliyordu."

Yedi önemli momentin hepsi de –teknolojiler, doğa ile ilişki, toplumsal ilişkiler, maddi üretim tarzı, gündelik hayat, zihinsel kavrayışlar ve kurumsal çerçeveler– kapitalizmin bütünlüğü içinde, gücünü, deyim yerindeyse, bütünlüğün motoru olarak işleyen kesintisiz sermaye birikiminden alan kesintisiz evrim süreci dahilinde birbiriyle ilişki kurar. Her biri özerk ve bağımsız ama birbiriyle kesişen ve diğerleriyle ister istemez ilişkili yedi momentin tamamı boyunca oluşan gelişmeler, bütünü şu veya bu yönde hareket ettirebilir. Aynı şekilde, herhangi bir momentteki direnç ya da hareket yeteneğinin yokluğu başka yerlerde meydana gelen süreçlerdeki değişimleri engelleyebilir. Daha önce gösterdiğimiz üzere, para formundaki teknolojik yenilikler toplumsal ilişkilerde, zihinsel kavrayışlarda ve kurumsal düzenlemelerde en azından paralel değişimler olmaksızın hiçbir yere varamaz. Yeni teknolojiler (internet ve sosyal medya gibi) ütöpik bir sosyalist gelecek umudu verir, ama başka eylem biçimlerinin yokluğunda sermaye tarafından yeni sömürü ve birikim tarzlarının hizmetine sokulurlar. Aynı şekilde bir momentteki özerk değişiklikler diğer her yerde köklü değişiklikleri harekete geçirebilir. HIV/AIDS, Ebola ya da ZIKA gibi hastalık üreten organizmaların aniden ortaya çıkması bunların denetim altına alınabilmesi için yedi momentin tümünde hızlı uyarlamalar gerektirir. İklim değişikliğiyle savaşımın organize edilmesinin güçlüğü yedi momentin tümünde de köklü değişiklikler gerektirmesidir. Bazılarının sorunu yadsıması (zihinsel kavrayışlar) ya da naif biçimde başka hiçbir şeyi (baskın toplumsal ilişkileri ve gündelik hayatı) değiştirmeksizin tek atımlık teknolojik çözümün mevcut olduğuna inanması (yeşil kapitalizm) inisiyatifleri başarısızlığa mahkûm eder.

Sosyal bilimlerdeki çoğu çalışma toplumsal değişim için bir tür "tek hamle" teorisini destekler. Kurumcular kurumsal yenilikleri, ekonomik belirlenimciler yeni üretim teknolojilerini, sosyalistler ve anarşistler sınıf mücadelesini savunur, idealistler zihinsel kavramların değişmesini öne çıkarır, kültür teorisyenleri gündelik hayatta de-

ğişimleri vurgular vb. Eserlerinin temsilciliğini üstlenmiş pek çok kişi arasında onu öyle görenler olsa da, Marx tek hamle teorisyeni olarak yorumlanamaz ve yorumlanmamalıdır. Özellikle *Kapital*'in birinci cildinde teknolojik uyarlamalar ve dinamizmin sonuçları çok güçlü vurgulanmış olmasına karşın bu şekilde çözümlenemez. Marx'ın eserlerinin özünde hiçbir ana devindirici yer almaz; bunun yerine farklı momentler arasında açığa çıkarılması ve çözümlenmesi gereken, genellikle çelişkili bir hareketler kargaşası vardır.

Bu durum, belli yer ve zamanlarda bu yedi momentten herhangi birinin yürürlükteki düzenlemelerin ya da değişime inatla direnen yapılanmaların bozulmasında öncü rol almayacağı anlamına gelmez. Dolayısıyla teknolojik devrimlerden, kültür devrimlerinden, politik devrimlerden, enformasyon devriminden veya zihinsel kavrayışlardaki devrimlerden ve bunların yanı sıra bu alanların birinde ya da tümündeki karşı-devrimlerden söz ettiğimizde bir bütün olarak sermayenin tarihinin farklı momentler boyunca olumsal bir yoldan gerçekleştiğini doğruluyoruz demektir. Kuşkusuz Marx bir tür sosyalist ya da komünist devrimi umut etmişti (ve yer yer komünizme doğru kaçınılmaz ilerleme şeklinde teleolojik bir görüş benimsemişti). Ama böyle değişikliklerin gerçekleşmesi için bu yedi momentin nasıl düzenlenmesi gerektiğini hiçbir zaman belirleyemedi. Sovyet komünizminin başarısızlığı büyük ölçüde üretici güçlerdeki devrimler sayesinde tek hamlede komünizme varış teorisi uğruna yedi moment arasındaki karşılıklı etkileşimin göz ardı edilmesine bağlanabilir.

Marx *Kapital*'in yanı sıra daha ayrıntılı çalışmalarında da hepsinin olumsuzluğunu gösterir. Bir devrimi oluşturan şey politik bir eylem ya da Kışlık Saray'ın bombalanması gibi bir imha olayı değildir. Devrim farklı momentler boyunca devam etmekte olan hareketler sürecidir. Marx'a göre sermaye doğası gereği devrimcidir, çünkü sermaye sürekli gelişme ve teknolojik yenilik koşullarındaki hareket halinde değerdir. Değer üretme teknolojisindeki kalıcı değişimler her tarafta yankılanır. Ne var ki, neoliberal devrim kurumsal ve teknolojik olduğu kadar popüler zihinsel kavrayışlarda da bir devrimdi.⁶ Diğer taraftan bilinçli devrimci değişim tüm momentlerdeki mevcut hareketlerin yeniden belirlenmesini ve yeniden yönlendirilmesini gerek-

tirir. İnsanlar zihinsel kavrayışlarını değiştirebilirler, ama toplumsal ilişkilerini, gündelik hayatlarını, doğayla ilişkilerini, üretim tarzlarını ve kurumsal yapılarını değiştirmeye hazır değillerse bu değişiklik hiçbir anlam taşımaz.

Fakat organizasyonel işleyiş formları ve yöntemleri bilgisayar donanımı ve yazılımı kadar önem taşıyorsa, ayrıca sosyal ilişkilerin ve bilginin, becerilerin ve zihniyetlerin bilgisayar donanım formlarına kazınması kaçınılmazsa, teknolojinin toplumsal yaşam ve toplumsal ilişkilerimizin yanı sıra doğayla ilişkimiz üzerindeki etkisi ve anlamı sorunu çok daha karmaşık ve derin hale gelir. Bana öyle geliyor ki, Marx'ın 1. cildin 15. bölümündeki en önemli dipnotunda getirdiği yorumun anlamı tam olarak budur. Ne var ki, dar bir indirgemeciliğe (bu durumda teçhizat anlamında teknolojik indirgemeciliğe) yamamış kesinlikleri saf dışı etmede, her şeyin birbirine bağlı olduğu bir dünya ile karşı karşıya kalmak gibi bir dezavantajı vardır. İşte direnme gerektiren bir ana devindirici saptama özleminin nedeni budur. Yalnızca ana devindirici olarak değil, her hastalığın çaresi olarak teknolojiyi fetişleştirme eğilimi de buradan doğar.

Bütün bunlar Marx'ın eserindeki bakış açısının Marksistler ve Marx'ı eleştirenler tarafından yaygın biçimde tanıtılan şekinden biraz farklı olduğu için, kısaca kanıt gösterme ihtiyacı duyuyorum. Bu en iyi biçimde *Kapital*'in 1. cildinin yapısı ve argümanı aracılığıyla yansıtılır. Sermaye önceden varolan bazı koşullar olmaksızın ortaya çıkamazdı. Meta mübadelesi, uygun bir para sistemi, işleyen bir emek piyasası, asgari kurumsal düzenlemeler (tüzel kişiler, hukuk ve özel mülkiyet gibi) ve üretilen metaları massedecek bir tüketici piyasası asgari önkoşullardı (bkz. Şekil 2). Ayrıca emeğin üretkenliğinin ve vasıflarının belli bir düzeye ulaşmış olması ve bazı temel üretim araçlarının varlığı (toprak, aletler ve emeğin diğer araçlarının yanı sıra ulaştırma gibi fiziksel altyapılar) da gerekiyordu. Marx başlangıçta emeğin üretkenliğinin doğal koşullara (doğanın verimliliği ve şelaleler, maden kaynakları, biyolojik artış süreçleri ve bitkilerin ve hayvanların yeniden-üretimi vb. bedava doğal nimetler) ve farklı halkların kültürel geçmişlerine ve icraatına (becerilerin, bilgilerin, zihinsel mülahazaların, geleneksel toplumsal ilişkilerin birikimi, zaman

disiplini vb.) bağlı olduğunu kabul ediyordu. Doğanın ve insan doğasının kültürel tarihinin bedava nimetleri sermaye birikiminin ciddi anlamda başlamasının temelini oluşturur. Sermaye gittikçe daha fazla el koysa, özelleştirse ve bunlardan rant elde etse bile (mesela hiçbir değer taşımayan bilgiye fiyat koymak yoluyla) bu tür bedava nimetler büyük önem taşımaya devam ederler.

Kapital'in 1. cildini dikkatle okursanız Marx'ın bu hususlara ne kadar sık değindiğini görürsünüz. 8. kısımda Marx bu önkoşulların ne kadarının ilksel birikim süreçlerinde oluştuğunu anlatır. Ne var ki, sermayenin kendisinin şifresi, (bir kısmı pazarda mübadele edilebilen) ürünlerin yapımından pazar için sistemli meta üretimi üzerinden artı değer üretimine geçişte yatar. Artık pazar için üretim doğrudan üreticilerin biricik hedefidir. Bu tür üreticiler kapitalistler olarak tanımlanır.

Sermaye mevcut koşulları ve süreçleri bulduğu haliyle devralır ve bunları özel olarak kapitalist üretim tarzının gereklerine uygun şekilde biçimlendirilmiş bir şeye dönüştürür. Teknikler için de geçerlidir bu. Eski işbirliği becerilerini Mısır piramitlerinin inşasında sergilenen türden devralır ve gerek işbirliğinin gerekse artan ölçek ekonomilerinin tüm üretkenlik meyvelerini kendisi için toplamaya çabalayan bir kapitalist sınıfın yeniden-üretimi için bunları elverişli bir organizasyon formunda bir araya getirir. Bunu yaparken sermaye ve emek arasındaki toplumsal ilişkileri (arada da ustabaşı ve idare amirleri yer alır) emek sürecinde bir araya getirir (bkz. 1. cildin 13. bölümü). Benzer şekilde önceden var olan işbölümlerini devralır ve bunları bir yanda kapitalist form dahilindeki planlı işbölümleri, diğer yanda piyasa sinyalleri aracılığıyla eşgüdümelenen toplumdaki işbölümleri şeklinde ayırır. Sermaye emek süreci dahilinde yeni hiyerarşiler yaratır ve hem sermayeyi hem de emeği sermayenin üretimdeki disiplinine ve anarşik piyasa süreçlerindeki disiplinsizliğe maruz bırakır (bkz. 1. cildin 14. bölümü). Eski teknikleri büyük ölçüde üretim ölçeğindeki değişiklikler ve sermayenin kumandası altında bir araya getirilen farklı mesleklerin giriftliği aracılığıyla kökten değiştirir. Mevcut işbölümlerini çok daha büyük bir bütünün parçalarını oluşturan daracık uzmanlık bölümleri şeklinde alt kısımlara ayırır. En sonunda öyle bir noktaya ulaşır ki bu noktada sermaye fabrika sistemini yaratarak bizatihi emek sürecini

kontrol etme ihtiyacını duyar. Marx bu gelişmeyi emeğin sermaye tarafından formel olarak kapsanmasından (piyasa mekanizmaları aracılığıyla yürütülen koordinasyonlar) gerçekten kapsanmasına (sermayenin doğrudan gözetimi) atılan adım olarak görür.⁷ Emekçinin kol gücünün dışına ve ötesine bir enerji kaynağı yerleştirilmesi sayesinde teknoloji tamamen kapitalist bir temel üzerinde organize edilir. En yüksek noktasına da makinelerin makineler aracılığıyla üretilmesiyle ulaşılır (bu Marx adına olağanüstü bir öngörüdür ve ancak şimdilerde yapay zekânın icadıyla birlikte tam olarak gerçekleşmektedir). Burada şu noktaya dikkatinizi çekmek isterim: kapitalist üretim tarzına uygun üretici güçlerin inşası bu gelişmeler dizisinin sonunda ortaya çıkar, bu nedenle Marx'ın kurguladığı öykü dikkate alındığında üretici güçlerin tarihsel dönüşümün nasıl itici gücü olduğunu anlamak çok zordur.⁸ Aslında üretici güçler tarihsel sonuç olarak ortaya çıkar. Bu aşamada sonuç olan şeyin daha sonraki bir noktada birincil itici fail olabileceğini savunmak (ki herhalde teknolojik ve organizasyonel form bakımından bu durum on sekizinci yüzyıla nazaran bugün daha geçerlidir) bu durumda Marx için tipik bir durum olurdu.

Fakat bu geçişleri inceleme sürecinde, Marx bu devrimci gidişin başarıyla tamamlanabilmesi için gerçekleşmesi zorunlu diğer değişiklikleri de özenle anlatır. Onun iddiasına göre, bir zamanlar çıraklık yoluyla öğrenilen sırlarla dolu bir sanat olan üretim, emek sürecinin kapitalist yönetimiyle birleştirildiğinde, teknolojiyi sermayeye özgü ayrı bir faaliyet alanı olarak tanımlayan bir bilim dalı haline gelmelidir.⁹ Kapitalizm-öncesi toplumlarda zanaatkârlık vardır ama kapitalizm gizemlere tahammül edemeyen, doğayı denetimine almak için bilimsel olarak en küçük ayrıntısına kadar inceleyen bir teknolojiye sahiptir. Bu olgu yalnızca üretimin kendisiyle değil, insanın tahakkümüne ve manipülasyonuna açık (doğurgan ve canlı değil) ölü bir nesne olarak düşünülmesi gereken doğayla ilgili düşünce ve tavırların da değişmesini gerektirdi (Marx bu noktada Descartes'tan söz eder).¹⁰ Bu arada emekçi kendi emek sürecini yöneten tam birey değil, makinenin tahakkümü altında işbölümü çerçevesinde belli bir işleve kilitlenmiş bir "parça-insan"a dönüşür.¹¹ Yukarıda gördüğümüz gibi fabrikanın ve fabrika sisteminin organizasyonel formu zanaatkârlık

üretiminden radikal bir kopuştur. Zanaatkârlık üretiminin yok edilmesi ve fabrika emeğine dönüştürülmesi, kadınların ve çocukların istihdam edilmesi, çalışan sınıflar dahilinde aile hayatının ve emeğin yeniden düzenlenmesi toplumsal ilişkilerin doğasını değiştirir. Yeni ve daha üst bir aile biçimi doğar.¹² Emekçi için talep edilen esneklik ve akışkanlık şunu dayatır: “kapitalist sömürünün değişmekte olan gerekleri için rezervde sefil vaziyette tutulan emekçilerden oluşan, kullanılıp vazgeçilebilen ucube kitlenin yerine, kendisinden beklenen farklı tür çalışma için mutlak surette müsait olan bireysel insanın getirilmesi zorunludur: tek bir sosyal işlevin taşıyıcısından ibaret olan kısmen gelişmiş bireyin yerini tam olarak gelişkin birey almalıdır, böyle bir birey için farklı toplumsal işlevler sırayla üstleneceği farklı faaliyet türleridir.”¹³ Devletin düzenlemeleri işgünü ve fabrika yasaları açısından önem taşır, ayrıca devlet işgücünün eğitilmiş olması ve sermayenin evrilmekte olan emek süreçlerinin değişen ihtiyaçlarına kolayca uyum sağlaması için zorunlu eğitimi getirir. Bütün bu değişiklikler 1. cildin 15. bölümünde yer alır.

Marx aynı zamanda şundan da söz eder:

“bir sektördeki üretim tarzının değiştirilmesi diğer sektörlerde de benzer değişiklikleri gerektirir. (...) Makineyle iplik eğirme makineyle dokumayı gerekli kıldı ve bu ikisi birlikte ağartmada, baskıda ve boyamada mekanik ve kimyasal devrimi zorunlu kıldı. Diğer tarafta pamuk eğirmedeki devrim cırcır makinesinin icadına yol açtı. (...) Halen gerekli olan devasa ölçekli pamuk üretimi ancak bu icat sayesinde mümkün oldu. Fakat bunun kadar, sanayi ve tarımdaki üretim tarzlarında gerçekleşen devrim toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında yani iletişim ve ulaştırmanın koşullarında da aynı ölçüde devrim yarattı (...) (ki bunlar) buharlı nehir gemileri, demiryolları, buharlı okyanus gemileri ve telgraf aracılığıyla kendilerini adım adım büyük ölçekli sanayi üretim tarzına uyarladılar.”¹⁴

Ne var ki belli bir noktada büyük ölçekli sanayi “makinenin kendisinin, kendi karakteristik üretim aletinin yönetimini almak ve makineleri makine kullanarak üretmek zorundaydı. Kendine yeterli bir

teknik temel hazırlaması ve kendi ayakları üstünde durması bunu gerçekleştirmeden mümkün olmadı.”¹⁵ *Kapital*’de Marx’ın, kendi deyişle, “sanayi devriminin” gerçekleşmesini ve tamamlanmasını sağlayan dışsal etkilerin izini sürdüğü nokta burasıdır.

Nihayet ve belki hepsinden önemlisi, bizatihi teknoloji bir işkolu haline gelir.¹⁶ Buhar makinesinin icadıyla birlikte ulaştırma, madencilik, çiftçilik, öğütme alanlarında ve kuşkusuz dokuma tezgâhı bulunan fabrikalarda uygulanması mümkün olan bir yenilik devreye girdi. Zamanımızda çok çeşitli alanlarda kullandığımız bilgisayarlarla olan benzeşme açık. Teknoloji bir kez iş alanı haline gelince, yeni bir pazar bulmak, hatta yaratmak zorunda olan bir metayı –yani yeni teknolojiler veya organizasyonel formları– üretir.

Artık kendi üretim tesisinde icat ya da yenilik yaparak üretkenliği artırmaya çabalayan bireysel girişimciler söz konusu değil, onun yerine yeniliklerde uzmanlaşan ve herkese (hem üreticiler hem de tüketiciler olarak) yenilik satmaya adanmış devasa bir sanayi sektörüyle karşı karşıyayız. Köşedeki bakkal ya da nalbur envanterini ve satışlarını, alışlarını ve vergilerini izleyebilmek için gelişkin bir cihaz satın almaya kandırılır, ikna edilir ve en sonunda (vergi otoritelerince) zorlanır. Bu tür bir teknolojinin mali yükü süpermarketlerin ve indirimli satış merkezlerinin lehine küçük dükkânları iş hayatının dışına itebilir ve böylece sermaye yoğunlaşmasını teşvik eder. Bu tür pek çok yeniliğin benimsenmesi bunların emeği hizaya sokma ve güçsüzleştirme, emeğin üretkenliğini ve verimliliğini yükseltme, üretimde ve dolaşımda sermayenin devir hızını artırma kapasitelerine bağlıdır. Sonuç olarak, bir bütün halinde kapitalizm teknolojik değişim ve ekonomik ilerlemenin kaçınılmazlığına kapılarak kendinden geçer. Tüm problemlerin çözümü olarak teknolojik çarelere ve yeniliklere olan fetişist inanç daha da kökleşir, tıpkı bunların ana itici güç olması gerektiği şeklindeki yanlış fikir gibi. Bu fetişist inanç daha iyi işletmecilik için organizasyonel biçimleri pazarlama reçetesi danışmanları, var olmayan hastalıklara tedaviler geliştiren ilaç firmaları ve birkaç uzman dışında kimsenin anlayamayacağı otomasyon sistemlerinde ısrar eden bilgisayar uzmanları aracılığıyla teknolojiyi ve yenilikleri büyük bir işkoluna dönüştüren sermaye kesimleri tarafından besle-

nir. Kapitalist girişimciler ve şirketler yenilikleri istedikleri için değil, piyasada pay kapmak için, paylarını korumak ve böylece kapitalist olarak kendi yeniden-üretimlerini gerçekleştirmek için, ikna edildikleri ya da mecbur kaldıkları için kabullenirler.

Marx'ın teknolojik fetişizmin kökenlerine ilişkin savlarının ikna gücünü görmek için onun kavramsal sistemini kabul etmek gerekmez. Fetişizm hayalden ibaret değildir ve hakiki bir temele dayanır. Sanki üretkenlik kapitalist gelişmenin en önemli etmeniymiş ve kâr oranı esas olarak onun tarafından belirlenirmiş gibi görünür. Alan Greenspan üretkenlik artışları sorununun ABD kapitalizminin dinamiklerinin merkezine yerleştiğine ilişkin kanıt sunarken hayali saçmalıklardan söz etmez. Şimdilerde sermaye piyasalarındaki kaosta gördüğümüz üzere, tehlikenin temelinde üretkenlik artışlarına kesinlikle yerine getiremeyecekleri bir rol yüklemek yatıyor. Üretkenlikteki artışlar halen yaşadığımız istikrarsızlık ve dalgalanma hastalığının gelişmesinde rol oynadı. Benzer şekilde üretkenlikteki yavaşlamalar da sınırsız birikim sarmalı için ciddi problemler yaratır.¹⁷ Dolayısıyla halen yaşadığımız ekonomik istikrarsızlık ikilemleri için teknolojik çare aramak tümüyle yanlış (ve fetişist) olacaktır. Çözümün toplumsal ve politik ilişkilerde, zihinsel tasarımlarda, üretim sistemlerinde ve evrimsel sürecin diğer tüm evrelerindeki dönüşümlerde, hakeza bunların belli toplumsal hedefler için elverişli teknolojik ve organizasyonel değişikliklerle bir araya gelmesinde yattığı neredeyse kesindir.

Bu durum, teknolojik evrimin itici gücünün gelişigüzel ve yön­süz olduğu anlamına gelmez. Teknolojik çözümlere yönelik fetişist inanç teknolojik ilerlemenin hem kaçınılmaz hem de iyi olduğunu, bu ilerlemeyi kolektif olarak sınırlamak şöyle dursun, kontrol etmenin, yeniden yönlendirmenin bile asla mümkün olmadığını ve böyle girişimlere de niyetlenmememiz gerektiğini savunan doğalcı görüşü destekler. Ne var ki, toplumsal eylemi mitsel inançlara açmak tam da fetiş uydurmaların karakteridir. Bu inançlar maddi bir temele dayanabilir ama bir kez uygulandıklarında belirgin maddi sonuçlar doğurmak üzere maddi sınırlamalardan hızla kurtulurlar.

Örneğin değerlendirilmede daima birincil önem taşıyan emek süreci üzerindeki kontrolü düşünelim. İşçinin sermaye dolaşımının bir

eklentisi haline getirilebileceği fantezisi bu süreçte kök salar. Birçok endüstriyel yenilikçi bunu ana hedef olarak belirler. Makine takımları sanayisinde yaptığı yeniliklerle ünlü bir Fransız sanayici amacının kesinliği artırmak, üretkenliği artırmak ve işçiyi güçsüzleştirmek olduğunu açıkça ilan etmişti.¹⁸ Fabrika sistemi, Taylorizm, otomasyon, robotlaşma ve sonunda canlı emeğin yapay zekâ sayesinde tümüyle sökülüp atılması bu arzuya hitap eder. Robotlar (bilim kurgu öyküleri haricinde) şikâyet etmez, cevap vermez, yalvarmaz, hastalanmaz, yavaşlamaz, dikkatleri dağılmaz, grev yapmaz, ücret artışı istemez, iş koşullarından yakınmaz, çay molası talep etmez ve kesinlikle işe gelmemelik etmez.¹⁹ Emekçiyi tam kontrol altına alma ve en sonunda teknoloji aracılığıyla tümüyle ortadan kaldırma şeklindeki fetiş fantezi mümkün olan her türlü yoldan üretkenliği artırma zorunluluğundan kaynaklanır.

Emek piyasasında teknolojiden kaynaklanan işsizlik emeğin pazarlık gücünü zayıflatır. Vasıfsızlaştırma ve emek süreçlerinin birörnekleştirilmesi ikame edilemeyen emek vasıflarının sağladığı tekel gücünü ortadan kaldırır. John Stuart Mill “şimdiye kadar yapılan bütün bu mekanik icatların herhangi bir insanın günlük zahmetini hafifletip hafifletmediği şüphelidir” diye yazmıştı. Bunun böyle olduğu çok açıktır, demişti Marx, çünkü makinenin amacı emekçiden daha çok kâr çıkarmaktır, emeğin yükünü hafifletmek değil.²⁰ Makine teknolojisi sayesinde emek gücü üzerinde tam kontrol kurulabileceği fantezisinin ciddi biçimde kusurlu olduğu zaman zaman fark edilir ve kapitalistler organizasyonel işbirliği, ortaklaşa çalışma, sorumlu özerklik, kalite döngüleri, esnek uzmanlaşma vb. yöntemlerine başvururlar. Sermaye emekçilerin kendilerinin önerebileceği herhangi bir organizasyonel formu benimseyebilir ve kendi amacına, yani artı değer üretimine göre biçimlendirebilir. Rüya kâbusa dönüşür. Frankenstein zincirlerinden kurtulur, 2001’deki HAL adlı bilgisayar kendi başına irade sahibi olur, *Blade Runner* [Bıçak Sırtı] filmindeki *android replicant*’lar kendi başlarına güç ve ebedileşme arayışına girer. Karşı-değer güçleri emeğin üzerindeki denetimlere meydan okumak üzere karanlıklardan yükselirler.

Canlı emek değer ve kârın kaynağı olduğuna göre, onun yerine cansız emeği ya da robot emeğini geçirmek politik veya ekonomik

olarak hiçbir anlam taşımaz. Marx'a göre bu, kapitalizmin temel çelişkilerinden biriydi. Bu çelişki kapitalizmin dengeli bir gelişme çizgisi sürdürme kapasitesini yok etti. Ama bu çelişki aynı zamanda Marx'ın *Grundrisse*'de dile getirdiği amaçlanmamış sonuçlar da üretir:

Büyük sanayi geliştikçe gerçek zenginliğin yaratılması, emek zamanı ve istihdam edilen emeğin miktarından çok, emek zamanı sırasında harekete geçirilen failerin gücüne bağlı olmaya başlar; bunların "başarısı" üretimleri için harcanan dolaysız emek zamanıyla tamamen nisbetsizdir, ve daha çok bilimin ve teknolojik ilerlemenin genel durumuna veya bilimin üretime uygulanma düzeyine bağlıdır. (Bu bilimin, özellikle de doğa bilimlerinin gelişmesi maddi üretimin gelişmesiyle ilişki içindedir.) (...) (İşçi) endüstriyel bir sürece dönüştürülmüş olan doğa sürecini kendisiyle inorganik doğa arasına bir araç olarak yerleştirir, onu denetimi altına alır. Üretim sürecinin baş aktörü olmak yerine bu sürecin kıyasına çekilir. Bu dönüşümde üretimin ve zenginliğin en mühim temel taşı olarak ortaya çıkan unsur emekçinin kendisinin icra ettiği dolaysız insan emeği ve çalıştığı süre değil, bir toplumsal insan olarak varoluşu sayesinde kendi genel üretici gücünü ele geçirmesi, doğayı kavrayışı ve doğa üzerinde kurduğu efendiliktir – tek kelimeyle toplumsal bireyin ortaya çıkmasıdır. Mevcut zenginliğin dayanağı olan başkasına ait emek zamanının çalınması, bizatihi büyük ölçekli sanayinin yarattığı bu yeni hırsızlık karşısında zavallı bir temel olarak görünür. Dolaysız emek formu zenginliğin kaynağı olmaktan çıktığı anda emek zamanı da onun ölçüsü olmaktan çıkar, ve çıkmak zorundadır, dolayısıyla mübadele değeri de kullanım değerinin ölçüsü olamaz artık. Kitlenin artı değeri artık genel refahın artmasının koşulu değildir, tıpkı küçük bir azınlığın çalışmamasının insan aklının genel kapasitesinin gelişimi için koşul olmaktan çıkması gibi. Böylece mübadele değerine dayalı üretim çöker. (...) Sermayenin kendisi hareketli çelişkidir; şu anlamda ki, emek zamanını asgari düzeye çekmek için baskı yaparken bir taraftan da emek zamanını zenginliğin biricik ölçüsü ve kaynağı haline getirir. (...) Yani bir yandan zenginlik üretimini bu üretimde kullanılan emek zamanından (görece) bağımsız kılmak için bilimin ve tabiatın tüm güçlerini toplumsal birlik ve toplumsal ilişki açısından

devreye sokar. Diğer yandan da emek zamanını onun sayesinde yaratılan devasa sosyal güçlerin ölçü çubuğu olarak kullanmak ve bu muazzam sosyal güçleri değer olarak yaratılmış değeri sürdürmenin gerektirdiği limitlere hapsetmek ister...²¹

Bu, sermayenin evriminde çok kapsamlı sonuçları olan bir temel çelişki olarak vurgulanmıştır.

Teknoloji bir işkolu haline gelince genel işbölümü çerçevesinde değer ve artı değer üretiminin başarılı bir alanı olarak konumunu desteklemek ve güçlendirmek için her ekonomik faaliyet dalı gibi çapını büyütme, yeni piyasalar oluşturmak ve faiz getiren sermaye yatırımlarını çekmek için çabaladı. Marx'ın eserlerini yazdığı sırada bu işkolu henüz başlangıç, oluşum aşamasındaydı. Ama Marx şunu açıkça gördü ki, kapsamlı teknolojilerin üretilmesiyle (başlıca ürünü buhar makinesi olan) makine donanımı ve makine mühendisliği sektörlerinin teknoloji sektöründe güçlü rol oynaması kaçınılmazdı. Ancak Marx *Kapital*'in birinci cildinde değerlendirme sürecine yoğunlaşmış olduğundan, gerek gerçekleşme ve tüketim alanında, gerekse (emek gücünün yeniden-üretimi dahil) toplumsal yeniden-üretim alanında gelişmekte olan yeni teknolojileri ve organizasyonel formları derinlemesine araştırmadı. Günümüz ABD'sinde ortalama bir ailenin kullandığı teknolojiler Marx'ın hayal edebileceğinin çok ötesindeydi. Üstelik Marx (anonim şirket gibi endüstriyel organizasyon formlarının ve kredi sisteminde gelişip serpilmeekte olan karşı-değer üretiminin yanı sıra bankacılık ve finans dünyasındaki yeniliklerin önemini kesinlikle kavramış olmakla birlikte) bölüşümün girift alanlarını da ayrıntılı olarak incelememişti. Kanallar, buharlı gemiler, demiryolları, telgraf ve gazla aydınlatma, su tedarik ve lağım boşaltma tesislerinden bahsetse de, Marx'ın fiziksel altyapılar alanında yaşamakta olan hızlı değişimler hakkında söyleyecek çok az sözü vardı. Devlet yönetimi, kamu sağlığı, eğitim teknolojileri ve askeri yeniliklerden nadiren söz etmiştir. Sonuncu unsur yeni ürünlerin ve yeni organizasyon tarzlarının, yazılım ve donanımların tasarımı bakımından uzun süredir hayati bir yenilik merkezi haline gelmiştir. Askeri izleme ve denetleme yöntemleri, emniyet hizmetleri ve düzenlemeleri

yaygınlaşıyor. Bir işkolu olarak teknoloji Marx'ın gidemediği noktalara gitmekte kesinlikle hiçbir engellemeyle karşılaşmadı. Saydığımız bütün alanları büyük bir iştahla kolonize etti.

Marx'ı okuyarak edindiğimiz izlenim durmadan değişen teknoloji demetiyle birlikte üretim noktasında sermayenin sık sık çok büyük aksamalar yaşayarak dolaştığı, bu arada gerçekleşme, bölüşüm ve yeniden yatırım evrelerinden oluşan dolaşım sürecinin geri kalanına hiç dokunulmadığıdır. Kuşkusuz gerçek şudur ki, dolaşım teknolojileri de köklü değişimlerden geçmektedir. Bu hakikatin doğurduğu soru, aleni kör noktaları dikkate alındığında, Marx'ın içgörülerinin ve ileri görüşlü yorumlarının günümüzde yapılacak bir irdelemeye ne kadar hazır olduğu sorusudur.

Bence hiç kimse değerlendirme cephesindeki teknolojik değişikliklerin anlamsız olduğunu iddia edemez. Marx sermayeye dair araştırmaları yoluyla sermayenin her durumda teknolojik açıdan dinamik olmak zorunda olduğunu gösterdiği ölçüde, bu, sermayenin doğası hakkında Marx'ın zamanından günümüze ulaşan evrensel bir beyan olur. Teknolojik ve organizasyonel değişim (başka açıklamalarda çoğu kez belirtildiği gibi) dışsal ve tesadüfi değil, içsel ve doğal bir şeydir.

Marx aynı kökten gelen birkaç olgu belirler. Birincisi, bir cephe-deki yenilikler diğer her yerde dışsal etkiler yaratır ve bu etkiler öyle dallanıp budaklanır ki, teknolojik ve organizasyonel etkiler neticede kapitalist sistemin her yanına yayılır. İkincisi, teknoloji bağımsız bir ekonomik faaliyet haline gelince artık esas olarak ihtiyaçlara cevap vermez olur, yeni pazarlar bulmak ve bunların sınırlarını belirlemek zorunda olan yenilikler yaratır. Yalnızca (üretici tüketim aracılığıyla) üreticiler cephesinde değil ama aynı zamanda gündelik hayatımızın her yanında gördüğümüz gibi nihai tüketiciler cephesinde de yeni istekler, ihtiyaçlar ve özelemler yaratmak zorundadır. Bu işkolu teknolojik çözümlerin tüm sorunlara çare olacağı şeklindeki fetişist inancıtan beslenir ve dahası bu inancı teşvik eder.

Üçüncüsü, Marx'ın bu teknolojik değişiklikleri zihinsel tasarımlarla, toplumsal ilişkilerle, doğa ve gündelik yaşamla kurulan ilişkilerle, meta üretiminin maddiliğiyle, devletin ve sivil toplumun kurumsal düzenlemeleriyle bağlantılı olarak ele alış biçimi bir düşünce

tarzı olarak acilen daha fazla açıklama gerektiriyor. Bu bana kendi eleştirel düşüncemizi düzenlemek için harika bir yol gibi görünüyor; durmaksızın Marx'ın boynuna dolandırılan da dahil olmak üzere, tüm tek hamleli toplumsal değişim teorilerine darbe vurmak ancak bu perspektifle mümkün olur.

Son olarak, Marx'ın teknolojik fetişizmden kaynaklanan yanlış düşüncelere ve politikaya ilişkin verdiği muğlak ipuçları da dikkat gerektiriyor. Mesela muazzam miktarda verinin değerlendirilmesiyle yönetilen akıllı şehirler inşa etmenin yoksulluk, eşitsizlik, sınıfsal ve ırksal ayrımcılık gibi kentsel sorunlara, tahliyeler ve mülksüzleştirme yoluyla birikim formları üzerinden zenginlik yaratılmasına çare olacağı görüşü düpedüz saçmadır. Karşı-devrimci değilse bile zarar vericidir. Uğraşılması gereken kent gerçeklikleri, gündelik hayatın keyifleri ve sıkıntıları ile siyasi eylemcilik arasında bir fetiş bulutu – devasa bir sapma– yaratır.

Uzun süredir teknolojik ve organizasyonel ilerlemenin kaçınılmazlığı inancıyla yaşıyoruz. Bu inanç son zamanlarda şiddetli darbeler aldı ve günümüz popüler kültürüne inanacak olursak distopyacı hayal gücünün itirazlarına gittikçe daha çok maruz kalıyor. Marx ütöpik-distöpik ikiliğinden kurtulmak ve yaşadığımız keşmekeşten çıkmak için gereken yeni toplumsal ilişkilere, yeni zihinsel tasarımlara, doğayla yeni ilişkilere ve diğer dönüşümlere duyulan şiddetli ihtiyacı gideren pratik teknolojik yöntemler aramak için bize bir yol göstermektedir. Teknolojiyi fetişleştirme eğilimi ortadan kaldırılması gereken bir engeldir ve bu konuda Marx herkes kadar iyi bir eleştirmendir. Ancak şu da bir gerçek ki, şimdi etrafımızı saran teknolojinin kapsamı ve sağladığı imkânlar insanlık tarihinde daha önce rastlanmamış ölçüdedir. Bu noktada temel Marksist görüş ayaktadır: özgürleştirici siyaset için problem muazzam üretici güçleri toplumsal ve politik sınırlamalardan, kısacası sermayenin tahakkümünden ve bilhassa emperyal zihniyetli ve giderek otoriterleşen kötücül devlet aygıtından kurtarmaktır. Bu görev daha berrak olamazdı.

7. BÖLÜM

Değerin Mekânı ve Zamanı

Marx *Kapital*'in birinci cildinin yayınlanmasından kısa süre sonra Kugelman'a şunları yazmıştı: "Bilim değer yasasının kendini nasıl ortaya koyduğunu göstermek üzere işin içine girer."¹ Önce maddi koşullardan (piyasa mübadelesi edimleri gibi) soyutlama işlemi yoluyla bir yasayı türetip sınırlarını belirlemek, sonra bu yasayı olumsuzlayabilecek tüm olası karşı eğilimleri araştırmak Marx'ın karakteristik özelliğidir. Bunun aksi bir yol izlemek için diye yazmıştı, "bilimi bilimden önce üretmiş olmak gerekir." O halde değer yasası –şimdiye kadar hareket halindeki değer olarak soyut ve planlı biçimde araştırılmış değer yasası– mekânda ve zamanda kendini nasıl "ortaya koyar" meselesini ele alalım.

Eğer sermaye "hareket halindeki değer" olarak tanımlanıyorsa, bu hareketin içinde gerçekleştiği dünyanın zaman-mekân konfigürasyonunu hakkında bir şeyler söylemek gerekir. Hareket boşlukta gerçekleşemez. Hiçbir yere bağlanmayan hareket halindeki değer görselleştirmesini terk ederek onu kent coğrafyaları ve ulaştırma ağları yaratan –yiyecek ve hammadde üretimi için tarımsal peyzajlar oluşturan; insan, mal, enformasyon akışlarını kapsayan; toprak değerlerinin ve emek vasıflarının bölgesel düzenlemesini yapan; emek mekânlarını, yönetim ve idare yapılarını organize eden– bir hareket olarak görmemiz gerekiyor. Ayrıca işçi sınıfının belli yer ve zamanlardaki yöntem bilgisi ve gelenek birikiminin, keza vasıflarının ve toplumsal ilişkilerinin (sadece sınıfsal ilişki değil) önemini hesaba katmalı, belli yerlerde yaşayan insanların politik ve toplumsal mücadelelerinin geride anılar ve yabancılaşmamış alternatif yaşama ve var olma umutları bıraktığını idrak etmeliyiz.

Marx dünya piyasası yaratmanın sermayenin doğasından kaynaklandığını ama bunu yaratırken aynı zamanda yeni türde bir mekân yaratmak zorunda kalacağını erken fark etmişti. *Komünist Manifesto*'da bu temaya yer verilmiştir. Tüccar kapitalistler feodal toprak mülkiyetinin yerleşik güçlerini zayıflattılar. Mekân üzerindeki güçlü hakimiyetlerini, bir yerde ucuza aldıklarını başka bir yerde pahalıya satarak büyük zenginlik ve güç yaratmak için kullandılar. Sanayi kapitalizminin doğuşuyla birlikte “ürünleri için durmadan büyüyen bir pazar ihtiyacı burjuvaziyi yeryüzünün her yanında takip eder. Her yere yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerde bağlantılar oluşturmak zorundadır.” Bu durum

her ülkedeki üretim ve tüketime kozmopolit bir karakter [kazandırır]. (...) Bütün eski yerleşik ulusal sanayiler yıkılır veya günbegün yıkılmaktadır. Bunlar devreye sokulması tüm uygar uluslar için ölüm kalım meselesi haline gelen yeni sanayiler tarafından artık yerli hammaddelerle değil, en uzak bölgelerden getirilen hammaddelerle çalışan, ürünleri yalnızca ülke içinde değil dünyanın her yerinde tüketilen sanayiler tarafından yerlerinden edilir. Ülkedeki üretimle karşılanan eski isteklerin yerine, uzak ülke ve iklimlerin ürünleriyle karşılanabilen yeni isteklerle karşılaşırız. Eskinin kapalı ve kendine yeterli devletinin yerini her yönde kurulan ilişkiler, evrensel düzlemde karşılıklı bağımlı devletler alır.

Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki devrimler tüm ulusları birbirine çeker, bu arada “ucuz mallar sermayenin Çin Seddini döven ağır topıdır. (...) Tüm ulusları yok olma korkusuyla burjuva üretim tarzını benimsemeye zorlar. (...) Tek kelimeyle sermaye kendi suretinde bir dünya yaratır.”

Bu son zamanlarda “küreselleşme” dediğimiz süreçlere ilişkin şaşırtıcı bir öngördür. Ama hepsi bu kadar değil.

Burjuvazi kırsal kent düzenine tabi kıldı. Devasa şehirler yarattı. (...) Dağınık durumdaki ahaliyi, üretim araçlarını ve mülkleri gitgide ortadan kaldırıyor. Nüfusu bir araya getirip toparladı, üretim araçlarını merkezileştirdi, bu arada bağımsız ama gevşek biçimde

bağlı durumdaki farklı çıkarlara, yasalara, yönetimlere ve vergileme sistemlerine sahip olan bölgeler tek yönetim, tek mevzuat, tek milli sınıf çıkarı, tek sınır ve gümrük tarifesi ile tek bir ulusta bir araya geldi.²

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Almanya’da ve İtalya’da gerçekleşen birleşme, yirminci yüzyılda Avrupa Birliği’nin, Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) kuruluşu ve IMF’nin güçlenmesine varan süreçler o zamandan fark edilebilir durumdaydı.

Grundrisse’de de benzer duyarlılıklar dile getirilir:

Dolayısıyla sermayeye dayalı üretimin önkoşullarından biri durmadan genişleyen bir dolaşım alanının yaratılmasıdır. (...) Dünya piyasasının yaratılması eğilimi doğrudan sermaye kavramının kendisinde mevcuttur. Engel olarak beliren her sınır alaşağı edilmelidir. (...) Göreli artı değer üretimi (...) yeni tüketim yaratılmasını gerektirir. (...) Öncelikle mevcut tüketimin miktar olarak artırılması; ikinci olarak: mevcut ihtiyaçların geniş bir çevreye yayılması yoluyla yeni ihtiyaçların yaratılması; üçüncü olarak: yeni ihtiyaçların üretimi ve yeni kullanım değerlerinin keşfi ve yaratılması. (...) Sermaye doğaya tapınmayı ortadan kaldırır, ulusal sınırları ve önyargıları yıkar, aynı zamanda mevcut ihtiyaçların geleceksel, kapalı, kanaatkâr, kabuk bağlamış tatmin tarzlarını ve eski hayat tarzlarının yeniden-üretim biçimlerini de defeder. Bunların tümüne karşı yıkıcıdır, üretici güçlerin gelişmesinde, ihtiyaçların artmasında, üretimin her yönde gelişiminde, doğal ve zihinsel güçlerin sömürü ve mübadelesinde tıkanma yaratan tüm engelleri parçalayarak bunlarda aralıksız köklü değişiklikler yapar.³

Değer yasası dünya piyasasını oluşturma ve üretim ve tüketim coğrafyalarını sermayenin kendi suretinde yeniden şekillendirme yönündeki bu buyruğu içselleştirir. “Paranın dünya parası ve soyut emeğin toplumsal emek haline gelmesine yol açan şey yalnızca dış ticarettir, piyasanın dünya piyasası halinde gelişmesidir. Soyut zenginlik, değer, para ve dolayısıyla soyut emek somut emeğin dünya piyasasını saran,

farklı emek tarzları bütünü haline gelmesi ölçüsünde gelişir. (...) Bu eşanlı olarak kapitalist üretimin hem ön koşulu ve hem de sonucudur.”⁴

Bütün bunların meydana gelebilmesi için hareketin önündeki fiziksel engellerin azaltılması gerekir. Marx'ın zamanında buharlı gemiler ve demiryolları, limanlar, kanallar ve yollar ortaya çıkmış bulunuyordu. Telgrafın icadı Buenos Aires, Chicago ve Danzig'deki buğday kapanış fiyatlarının ertesi gün Liverpool ve Londra emtia borsalarının açılışında açıklanmasını mümkün kılıyordu. Bu gelişmeler pahalı ve uzun ömürlü fiziki altyapılara devasa yatırımların yapılmasına neden oldu, metaların ve para-sermayenin coğrafi akışlarını hızlandırarak dünyanın çehresini değiştirdi. Marx'ın zamanından beri bu tür yenilikler ve yatırımlar sermayenin teknolojik tarihinde şeref locasına oturdu. “Sermaye bir yandan ekonomik ilişkilerin, mesela mücadelenin önündeki her türlü mekânsal engeli yıkmaya, piyasası için tüm dünyayı fethetmeye çalışmak zorundadır, bir yandan da zamanı kullanarak bu mekânı yok etmeye çalışır. (...) Sermaye daha fazla gelişirken eşanlı olarak piyasayı her zamankinden daha fazla genişletmeye ve zamanı kullanarak mekânı daha fazla yok etmeye çalışır.”⁵ Sermayenin (şimdilerde siber-paranın hareketliliği sayesinde büyük ölçüde gerçekleşen) sürtünmesiz mekânsal bir dünyada faaliyet gösterme şeklinde ütopyik hayalleri beslemesinin nedeni budur. Bu durum coğrafi farklılıkların rolünü anlamsız hale getirmez, aksine önemlerini artırır, çünkü para-sermaye bundan böyle aşırı kâr sağlamak üzere üretim koşullarındaki küçük farklılıklardan bile yararlanmak için maliyetsiz hareket edebilir. Dünyanın her yanındaki emekçi kitleler birbiriyle rekabet eder konuma getirilir. Para-sermayenin olağanüstü hareketliliğiyle şekillendirilen dünya emek arzı piyasası sürekli olarak daha dikkat çekici bir gerçeklik oluyor. Açıktır ki uluslararası ticaretin önündeki fiziksel engellerin azaltılmasıyla toplumsal, politik ve kültürel engellerin azaltılmasının el ele gitmesi zorunlu: kamuoyunun direnişine rağmen serbest ticaret ideolojisi ve siyasetinin hegemonyasının nedeni budur.

Sermaye içinde hareket ettiği zaman ve mekânları eşanlı olarak belirler ve yeniden belirler, ama buna rağmen sermaye dolaşımı ve birikimi spesifik bir mekân ve zaman organizasyonu dahilinde gerçekleşir.

Marx bunu “kabuk bağlamış” geleneksel hayat tarzlarını sarsan bir olgu, kadim ile modern arasında bir tür geçiş olarak hararetle över. Kendisi kesinlikle modernin yanındaydı ve hatta sermayenin insan hayatı üzerindeki uygarlaştırıcı etkisi hakkında olumlu düşünceler de besliyordu. Fakat katı olan her şey onun *Komünist Manifesto*’da ileri sürdüğü gibi kolayca “buharlaşmıyordu” ve kitleler sermayenin yönetimindeki disipline edici yeni mekân aygıtına kolayca teslim olmu-yorlardı. Bunun da ötesinde insanlar kapitalist sanayileşmenin yeni koşullarına uyum sağlar sağlamaz yeni bir sarsıcı dalga her yanı sardı ve ardında terk edilmiş endüstriyel peyzajların döküntülerini ve kul-lanılıp atılmaya hazır kederli kitleler bıraktı. Kuzey Amerika’nın ve Avrupa’nın büyük bölümünde 1980’lerden başlayarak sağlam bün-yeli toplulukları yıkan ve o zamanın geleneksel nitelikli endüstriyel işçi sınıfının içini oyan sanayisizleşme süreci oldukça farklı bir öykü anlatır. Bir yerde kök salmak pek çok insan için bir avantajdır. Sı-nırsız sermaye birikiminin beraberindeki yıkıcı güçlere karşı yerinde savunma kapitalizm karşıtı mücadelenin başlıca kanallarından biri olur. Gerek yabancılaşmamış sosyal ilişkiler, gerek doğa ilişkileri öz-lemi ve arayışı daha iyi bir gündelik yaşam kurmanın bir yolu olarak yer yaratma süreçlerini görmezden gelemiz. Mekân ve yer arasındaki diyalektik ilişki sermayenin mekânda ve zamanda hareketinin yapıcı ve yıkıcı yönlerinin anlaşılması açısından birincil önem taşır.

Bu problemin çeşitli boyutları sermayenin kendi dinamiğinde yer alır. Yatırımlar bir kez belli bir yerde toprağa bağlanınca değer kaybetmemeleri için sermaye bunları o yerde kullanmak zorunda-dır. Sermaye hareketi onun hep daha büyük bir mekândaki akışkan hareketini hızlandırmak için yapılan yatırımlar tarafından mekânsal olarak sınırlanır. Zaman yoluyla mekânın imhası dünya piyasasının görelî mekân-zamanlarını yeniden biçimlendirme zorunluluğu çer-çevesinde önemli olgulardır. Ama bu zorunluluk mutlaka mekânsal dağınıklık anlamına gelmez, çünkü birtakım yerlerde toparlanma da aynı ölçüde başarılı olabilir. Dolaşım sürecinde değer kaybını sınır-layan tasarruf arayışı farklı yollarla sürdürülebilir. Ticari kuruluşlar mekânda kümelenme yoluyla dolaşım maliyetleri ve zamanlarından tasarruf sağlarlar. Yığılma ekonomileri ve ulaşım ve iletişim ağlarının

başarılı organizasyonu dolaşım sürelerinin kısaltılmasında ve sermaye için daha fazla artı değer elde edilmesinde kritik roller oynar. Ulaşım araçlarındaki ilerlemeler “mevcut piyasa doğrultusunda, yani üretimin ve insanların yoğunlaştığı büyük merkezler, ihracat limanları esas alınarak gerçekleştirilir. (...) Bu dikkat çekici büyük ulaştırma olanakları ve bunların sonucunda sermaye devir hızındaki artış (...) hem üretim merkezlerinde hem de piyasalarda daha hızla yoğunlaşmaya neden olur.”⁶

Şimdi diyebiliriz ki sermaye zamanın bir noktasında (hem üretimde hem de tüketimde) kendi ihtiyaç ve amaçlarına uygun fiziksel peyzajlar ve mekânsal ilişkiler yaratır, ama gelecekte bir noktada yarattığı şeyin kendi ihtiyaçlarıyla uzlaşmaz hale geldiğini görür. Dinamik kapitalist birikim, kısmen, “sırf gelecekte imha edip yerlerine yenilerini kurmak üzere dört dörtlük peyzajlar ve mekânsal ilişkiler inşa etme zorunluluğudur.”⁷

Marx *Kapital*’ın büyük bölümünde bu süreci bir kenara bırakır. Birinci ciltte şöyle yazar: “Araştırma konumuzu bütünlüğü içinde, tali koşullardan bağımsız incelemek için tüm iş dünyasını tek bir ülke olarak ele almalı, sermayenin her yere yerleşip tüm sanayi dallarını ele geçirdiğini varsaymalıyız.”⁸ Dünya piyasasında yeni istekler, ihtiyaçlar ve özlemler yaratma problemi tüm malların değerleri üzerinden mübadele edildiği varsayımıyla saf dışı edilir. Şu açıkça ortada ki, Marx zamansal dinamikleri ayrıca araştırmak istemişti. Bu nedenle sermayeyi içinde tüm malların değerleri karşılığında mübadele edildiği sıkı sıkıya kapatılmış bir mekândaymışçasına varsayar. Ara sıra bu sınırlamadan uzaklaşır. Mesela fabrika sisteminin doğuşunun Britanya sermayesini nasıl emperyalist fetihler (Hindistan) veya kolonyal yayılma (Avustralya) yoluyla hammaddeler ve yeni pazarlar arayışına yönelttiğini anlatır. Bunun sonucunda “başlıca sanayi devletlerinin gereksinmelerine uygun (...) yeni bir uluslararası işbölümü oluştu, (...)” öyle ki “yerkürenin bir yarısı rakipsiz bir endüstriyel alan konumunda kalan diğer yarısının hizmetinde esas olarak bir tarımsal üretim alanına” dönüştürüldü.”⁹

Birinci cildin son bölümü biraz da şaşırtıcı biçimde kolonizasyon konusunu ele alır. Marx büyük olasılıkla Hegel’in *Hukuk Felsefesi* adlı

eserindeki bir formülasyonla motive olmuştu. Söz konusu metinde Hegel sermayenin iç (sınıf) çelişkilerinin servetin sınıflar arasındaki dağılımlarında katlanılamaz ve sürdürülemez farklılıklar yarattığını düşünmüştü. Marx *Kapital*'in 1. cildinde kapitalist birikimin genel yasasını ifade ederken hemen hemen aynı dili kullanır. Büyük ihtimalle paralellikler hiç de tesadüfi değildir. Sivil toplum, diye ileri sürüyordu Hegel, "iç diyalektiği" tarafından "kendi sınırlarının ötesine itilecek ve kendisinin fazla miktarda ürettiği malların eksikliği çeken ya da sanayide genel olarak geri olan başka ülkelerde pazarlar, dolayısıyla ihtiyaç duyduğu geçim araçlarını arayacaktır." Koloniler uygar dünyanın bir kısmının halkına "yeni ülkede aile bazında bir hayata dönüş" imkânı verecek ve eşzamanlı olarak "sanayisi için yeni talep ve alan" yaratacaktır. Kısacası uygar dünya coğrafi yayılma yoluyla harici bir değişim aramaya zorlanacaktır, çünkü "kendi iç diyalektiği" hiçbir içsel çözüm kabul etmeyen çelişkiler yaratır. Sermaye iç çelişkileri için kalıcı bir "mekânsal çözüm" şart koşar.¹⁰ Hegel'in coğrafi yayılmanın meseleleri halledebileceğini düşünüp düşünmediği ise açık değildir.

Marx'ın kolonyalizm hakkında yazdığı bölüm Hegel'in tezine iki şekilde karşılık verir. Birincisi Wakefield'in Avustralya'da yerleşim için (Britanya Parlamentosu'na sunulan) kolonyalizm önerilerini ele alır. Bu öneriler emekçilerin kolonilerde bedava toprağa erişiminin engellenmesini öngörüyordu. Sermaye açısından yeterli düzeyde ücretli emek arzını sağlamak için toprakta ve toprak rantında özel mülkiyet engelleri gerekliydi. Eski Dünya'nın Yeni Dünya'ya yaklaşımında uzun zamandır saklamaya çalıştığı sırrı ifşa etmek için dayattığı siyasal iktisat işte böyleydi, der Marx gülümseyerek: sermaye temel üretim araçlarına (özellikle toprağa) emeğin erişimi engellenerek üretilir.¹¹ İkincisi, bundan şu sonuç çıkar ki, sermayenin iç çelişkileri için kalıcı nitelikte hiçbir "harici" ya da "mekânsal çözüm" mümkün değildir. Kolonyal ve emperyalist çözüm arayışları sermayenin iç çelişkilerinin (bilhassa sınıfsal ilişkilerinin) daha büyük coğrafi ölçekte, nihayetinde dünya ölçeğinde yeniden üretilmesinden başka bir sonuç vermez. Öyle görünüyor ki, Marx bu nedenle *Kapital*'de sermayenin iç çelişkileri üzerinde yoğunlaşmaya ve Hegel'in önerdiği harici gibi görünen çözümlere itibar etmemeye karar vermiştir.

Marx kendi sermaye teorisine feodal kalıntılar hakkında herhangi bir çalışmayı dahil etmeyi nasıl reddediyorsa aynı şekilde sermayenin iç çelişkileri için mekânsal ya da harici çözümleri önemsemeye de yanaşmaz. Tabii yıllar sonra Rosa Luxemburg Marx'ın teorik eserini (özellikle *Kapital*'in ikinci cildinde yazılanları) eleştirisinde sermayenin piyasa dengesizlikleri ve kaynak sınırlamaları için harici çözüm yaratılmadan ebediyen ayakta kalabileceğini şiddetle reddetti. Ona göre kolonyalizm ve emperyalizm sermayenin varlığını sürdürmesi için zorunlu ve kilit unsurdur.¹²

Marx'ın analizinde dünya piyasasının mekânsal yapısı sadece üçüncü ciltte, ticaret sermayesi ve uzak mesafe ticaretine fon sağlanmasında yoğun rol oynayan bankacılık, finans ve kredi sistemiyle ilgili bölümlerde değişken bir unsur olarak yeniden ortaya çıkar. Marx ticari, parasal ve faiz getiren sermaye dolaşımı sürecinde gerçekleşme ve bölüşüm bağlamında sermayenin dahili ve harici çelişkileri arasında bir sınırı korumayı imkânsız bulur. Sorunsuz gerçekleşme varsayımına dayanması, Marx'a sıkı sıkıya örgütlenmiş bir sermaye dolaşımı anlayışı geliştirme imkânı verdi, ama bunun maliyeti dünya piyasasını yaratan süreçler konusunda sınırlı bir gerçekçilik oldu. Böyle varsayımlar yapmakta hiç sorun yok. Ama bu tür varsayımların gevşetilmesi ya da terk edilmesi halinde ne olacağını sormaya hakkımız var.

Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da öngördüğü küreselleşme oldum olası süregelen bir durumdur ve günümüzde bile tamamlanmış olmaktan çok uzaktır. Geride kalan bir buçuk asır boyunca, dünya piyasasında hem nihai hem de üretici tüketimin arttırılması yoluyla gerçekleşme problemlerine mekânsal çözüm arayışında, devasa miktarlarda sermaye massedildi. Bunun nihai sonucu (geçtiğimiz yirmi yılda Çin, Hindistan, Meksika, Rusya gibi ülkelerdeki milyarder sayısındaki artışın kanıtladığı üzere) sermayenin iç sınıfsal çelişkilerinin giderek daha büyük ölçeklerde kopyalanmasından ibaret olabilir, ama bu süreç uzun zamandır gelişmektedir ve yıkıcı jeo-ekonomik ve jeopolitik çatışmalarla birlikte yürüyor. Gezegenimiz emperyalistler arası dünya savaşları ve devlet sisteminin bölgeselleştirilmiş yapıları dahilindeki her türlü çatışmaya saplanmış durumda. Her şeye karşın, bunların üzerinden Marx'ın "dünya piyasası yaratma

eğilimi doğrudan sermaye kavramının kendisinde verilidir” önermesinin geçerliliğini inkâr etmek zordur. Bu tür süreçlerin sermaye birikiminin genel teorisine entegre edilmesi kolonyalizm, emperyalizm ve eşitsiz coğrafi gelişim teorisyenlerine bırakılmıştı.

Marx’ın genel olarak kolonyalizm, İrlanda ve Hindistan’ın yanı sıra, özel olarak ABD’deki kölecilik üzerine yazdıkları (bir *New York Herald Tribune* yazarına yakışan biçimde) çok hacimli ve bilgilendiriciydi. Kolonilerdeki yeni yerleşim alanlarında doğmakta olan uyumsuzlukları gördü. “Orada kapitalist rejim, her yerde kendi emeğinin koşullarının sahibi olarak kapitalisti değil kendisini zenginleştirmek için bu emeği kullanan üreticinin direnişine çarpıyor. Bu taban tabana zıt ekonomik sistemlerin çelişkisi burada bunlar arasındaki mücadele pratiğinde ifşa ediliyor. Kapitalist ana vatanın desteğini arkasında hissettiğinde, üreticinin bağımsız emeğine dayalı üretim ve temellük tarzlarını zorla yıkarak yolunu açmaya çalışır.”¹³ Bunun kapitalist devletin en önemli rollerinden biri olduğunu daha sonra 1920’lerde ABD Başkanı Woodrow Wilson açıkça doğrulamıştı. “Ticaret ulusal sınırları tanımadığı ve imalatçı dünyayı bir piyasa olarak görmekte ısrarlı olduğu için, ülkesinin bayrağı onu izlemelidir ve devletlerin ona kapalı olan kapıları yerle bir edilmelidir (...).”¹⁴

Ne var ki *Kapital*’de Marx kesinlikle mekânın değil zamanın incelenmesine öncelik verir. Değer dünya piyasasında toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır, bu ise kullanım değerlerinin üretilmesindeki somut saatlerin çokluğuyla zıtlık oluşturur. Artı değer bir şeydir, işgününün zorunlu ve artı emek zamanı şeklinde bölünmesi (ve mutlak artı değeri artıran işgününün uzunluğu) ise sermayenin işyeri dahilinde ve haricinde her türlü manevrayla mümkün olduğunca ekstra emek zamanını çalması nedeniyle günlük bazda uğrunda mücadele edilen bir büyüklüktür. Sermayenin işçileri fabrika denilen o “Dehşet Yuvasına” hapsederek hedeflerine daha kolay ulaşabilmesi tamamen tesadüfi bir durumdur.

Yakın geçmişte Massimiliano Tomba ve Stavros Tombazos tarafından yayınlanan iki kitap ve Daniel Bensaid’in aydınlatıcı makalesi Marx’ın eserlerinde zaman kavramının nasıl işlediğini ayrıntılı olarak tartışır.¹⁵ Bu yazarların hemfikir olduğu husus *Kapital*’in birinci cil-

dindeki zamansallığın sürekli teknolojik değişme ve sınırsız sermaye birikimi üzerine bir çalışmayla uyumlu biçimde doğrusal ve ilerleyen nitelikte olduğudur. İkinci ciltteki zaman ise değerlendirilmeden başlayıp gerçekleşme ve bölüşüm evrelerinden geçerek yeniden değerlendirilme sürecine geri dönüş yoluyla sermayenin yeniden-üretilmesi konulu bir çalışmaya uygun olarak döngüseldir. Üçüncü cildin zamansallığının “organik” olduğu söylenir, ama evrimsel değişimin tüm akışında sermayenin bir bütün olarak anlaşılmasına elverişli bir şey olması dışında bu terimin tam olarak ne anlam taşıyabileceği açık değildir. Eğer üçüncü cilt ilk iki cildin perspektiflerinin bir sentezi olarak görülürse, bu cilde özgü zamansallığın bir sarmal şeklinde olması gerekir. Bu Marx’ın *Grundrisse*’de basit yeniden-üretim döngüsüyle karşılaştırmak üzere birçok kez kullandığı bir formdur. “İçinde hareket ettiği çemberi çizmek suretiyle (sermaye) bu çemberin öznesi olarak kendini büyütür ve böylece kendi kendine genişleyen bir çember, bir sarmal tanımlar.”¹⁶ Bu durum (sürekli artan emek üretkenliği olarak dışa vurulan) doğrusal teknolojik değişim ile Marx’ın kâr oranının düşme eğilimi teorisini şekillendiren döngüsel kesintisiz birikim hareketinin bir araya gelmesine kabaca uyum gösterir. Çemberden sarmala dönüşüm sermayenin pek çok sorununun başladığı noktadır. İşte “kontROLSÜZ sarmal hareket” ifadesinin gücü bundan kaynaklanır.

İnsani ilişkilerde mekân ve zaman hakkında fikir yürütmenin iki temel yöntemi vardır. Bunları ayrıntılı olarak incelemekle, anlaşılması zor olabilecek karmaşık bir alana giriyorum. Ama bunu denemenin hayati önem taşıdığını düşünüyorum.¹⁷

Ya şu: Evrensel ve belirlenmiş bir zamansal ve mekânsal çerçeve varsayar ve faaliyetleri yerleştirmek, düzenlemek ve derecelendirmek için bu çerçeveyi kullanırız. Bu, Öklid geometrisince desteklenen Descartes ve Newton’un saat-zamanı ve ölçülmüş mekânlarının sunduğu yoldur. Bu kapitalist devletin, bürokratik idarenin, hukuk ve özel mülkiyetin ve kapitalist hesaplamanın gözde mekânı ve zamanıdır. Bu mekân ve zamanın nasıl egemenlik kurduğu ekonomi ve kültür tarihçileri tarafından kapsamlı olarak anlatılır. Bu çerçeve dahilinde özel mülkiyet rejimi ve toprak üzerindeki egemenliğin yanı sıra (sekiz saatlik işgünü veya otuz yıllık ipotekli kredi gibi) toplumsal sözleş-

melerin (haritalarla) tanımlanması mümkündür. Sermayenin, emeğin, paranın ve metaların hareketleri koordine edilebilerek her şeyin doğru zamanda doğru yerde olması sağlanır (sıfır stoklu üretim sistemlerinde olduğu gibi). Böyle bir çerçeve olmaksızın liberal politik ve ekonomik düzen çalışmaz. “Berlin’de tüm saatler çeşitli nedenlerle sadece bir saat bile yanlış zamanı gösterse,” diye yazmıştı sosyolog Georg Simmel, “şehrin tüm ekonomik ve ticari hayatı bir süreliğine rayından çıkardı.”¹⁸

Ya da şu: Zamanın ve mekânın kavramlaştırılması ve deneyimlenmesi için birçok yolun bulunduğunu, her sürecin kendi mekân-zamansallığını içselleştirdiğini kabul eder ve farklı zaman-mekân dünyalarından doğan olguların belli durumlarda çatışmasıyla ortaya çıkan uzlaşmazlıkları, çelişkileri ve keşmekeşleri sabırla inceleriz. Bir meşe ağacı büyüdükçe belli ölçüde mekân-zamanı içselleştirir. Bunun ölçüsü büyümekte olan mısırınkinden çok farklıdır. Kuş göçlerinin zaman-mekân ölçüsü tektonik plakaların jeolojik hareketinin veya radyoaktif bozunmanın zaman-mekânından epeyce farklıdır. Fabrika emeğinin mekân-zamanı aile zamanıyla, çocuk yetiştirmenin ve emeğin yeniden-üretiminin zamanıyla uyuşmaz. Çocukların çalıştırılmasının evrensel olarak yasaklanması farklı toplumlarda çocukluğun ne zaman sonlandığı konusundaki farklı kabullerle karşı karşıya kalmak durumundadır. Marx kapitalist antropolojinin çocukluğun on yaşında sona erdiğine karar verdiğini yazar. Ücretli emek gücünün oluşumu işçilerin cebir ve şiddet kullanmaksızın kabul ettirilmesi zor zamansal ve mekânsal disiplin rejimlerini benimsemelerini gerektirir. Petrol gibi bir doğal kaynağın en uygun kullanılma oranı, jeolojik zaman perspektifinden bakıldığında, iskonto oranıyla belirlenen bir ekonomik zaman perspektifindekinden çok farklı görünür. İkinci unsura dayalı herhangi bir hesaplama küresel ısınmayla baş etmek için gerekli zaman ve mekân kavramlaştırmasına köklü biçimde aykırıdır. Kültürel ve dinsel zaman ve mekân yorumlamalarının çeşitliliği üzerinde çok çalışma yapılmış ve görüş bildirilmiştir. Sonumuzun yakın olduğunu ilan eden kıyametçi görüşler geleceğimizde komünizmin veya başka bir vaat edilmiş ülkenin kaçınılmazlığını savunan ilerlemeci teleoloji ile karşıtlık oluşturur. Yerli halkların dünyaları evrenin

zaman-mekân kökenleri hakkındaki bilimsel modernist öykülerden radikal biçimde farklıdır. Erken Hristiyanlıkta feodalizmin sonlarına kadar zaman ve mekânın kavramlaştırılması kapitalizmin doğuşuyla birlikte oluşanlardan çok farklıydı. Çağımızdaki bilimsel kavrayışlar bile istikrarsızdır. Fizikteki mekân ve zaman kavramları Newtoncu fizikten kalkıp Einstein'ın izafiyet teorisinden geçip, Neils Bohr'un kuantum mekaniğinde ifade edilen ilişkisel mekân-zamana doğru gelişti.

Bütün bu çeşitlilik dahilinde mekâna ve zamana ilişkin kavramlaştırmalardan birisi –örneğin saat zamanı ve kadastroda kullanılan Öklid mekânı– gündelik ekonomik hayatı yönetebilir. Simmel'in belirttiği gibi, eğer yönetmeseydi hiçbir şey koordine edilemez, planlanamaz ya da düzenlenemezdi. Otobüs, tren ya da uçuş tarifesi düzenlemek gibi basit bir şey mümkün olmazdı. İletişim ve mübadeleyi sağlamak üzere farklı mekânlardaki çeşitli yerel zamanların uluslararası anlaşmayla bir zaman dilimleri sistemine dönüştürülmesi zorunlu oldu.¹⁹ Sermaye dolaşımı ve birikimi de mekân ve zaman tanımlamalarını şekillendirdi ve yeniden şekillendirdi. Günümüzün finansal piyasalarının zaman-mekânı 1848'de geçerli olanlardan tamamen farklıdır. Açıkça devrimci bir güç olan sermaye günlük hayatın, bürokratik idarenin, ekonomik hesaplamanın ve finansal işlemlerin mekânsal ve zamansal yapılarını değiştirdi. Devir hızlarının artması, çalışma hayatının akışı boyunca işin güvencesizliği ve mesafenin yarattığı sürtünmenin azalması hayat tarzlarını olduğu kadar sermaye birikiminin ritimlerini de değiştirdi. Bu durumlar kârın unsurları olurken, fiilen çalışılan saatlerden ziyade emeğin yoğunluğu tümüyle farklı bir zamansallık tanımlamaya başladı. Kredinin karşı-değeri biçimindeki gelecek zaman artık daha önce hiç rastlanmayan biçimde şimdiki zamana hükmediyor. Uzun süre önce sözleşmeye bağlanmış borçlarını geri ödemek için ne kadar insan zahmetli ve genellikle sıkıcı işlerde çalışmaktadır?

Bütün bunlar dahilinde zaman ve mekâna ilişkin üç önemli ve farklı kavramı belirlemek yararlı olacaktır. Meselelerin biraz karmaşıklığı nokta da burasıdır.

1. Mutlak mekân ve zaman

Bir parsel arsa yirmi bir yıllığına kiralanır. Bu parsel özel mülkiyet yasalılarının korumasındaki bir kadastro haritasında açıkça belirlenmiştir. Alanının büyüklüğü bilinmektedir, dolayısıyla metrekaresi başına kira bedeli hesaplanabilir. Kira sözleşmesi 1 Ocak 2000’de başlayıp 31 Aralık 2020’de son bulmaktadır. Sözleşmede herhangi bir özel hüküm ya da sınırlama yoksa, kiracı bu toprak parselinde yirmi bir takvim yılı boyunca dilediğini yapmakta serbesttir. İşte mutlak mekânın ve mutlak zamanın anlamı budur. Sermayenin mutlak yasal denetimindeki bir fabrikanın kapalı mekânında hapsedilmiş bir emekçinin (saatlerle ölçülen) işgününün süresi budur. Mutlak mekân ve zaman anlayışı *Kapital*’in birinci cildinin başlangıcına, özellikle işgünü ve mutlak artı değerün üretimi hakkındaki bölümlere hâkim durumdadır. Marx’ın deyişiyle, “somut emek” mutlak mekân ve zaman dahilinde meydana gelir. “Fizikteki boş mekân ve zaman şimdi tabiata ya da ekonomiye ilişkin her türlü bilginin formel koşullarını oluştururken,” diye yazar Bensaid, “mutlak ile hakikinin ittifakının bariz ile sıradanın koalisyonuna karşı zaferini taçlandırır.”²⁰

2. Göreli mekân-zaman

Görelî mekân-zamandaki konum, kira dönemi boyunca toprak parselinin mutlak mekânında neler yapılabileceğini etkiler.

Kiracı gelirlerini maksimize etmek ister, ama taze meyve ve sebze yetiştiremez, çünkü emek kıtlığı vardır ve parsel şehir merkezindeki pazara uzaktır, üstelik pazara ancak at üstünde ya da at arabasıyla bozuk bir yoldan ulaşılabilir. On yıl sonra yakın bir yerlere bir otoyol yapılırsa yöreye daha fazla emekçi yerleşir ve soğutma sistemli bir araç kiracının tahıl üretiminden vazgeçip daha kârlı taze meyve ve sebze üretimine geçmesini mümkün kılar. Pazara ulaşmak eskiden günün en güzel bölümünü alırken şimdi bir saat yetmektedir. Ama ağacın meyve vermeye başlaması için sekiz yıl geçmesi gerekir, dolayısıyla sözleşme yeniden müzakere edilmedikçe ya da şeftali ağacının gelişme süresine uygun düşen bir başka hukuki çözüm bulunmadıkça kira sözleşmesinin koşulları nedeniyle meyve ağacı dikmek akıllıca olmayacaktır.

Bütün bu durumlar göreceli mekân-zamanın varlığını öngerektirir. *Kapital*'de göreceli artı değer göreceli zaman çerçevesinde vardır. Marx'ın anlatışında fabrikanın mutlak mekânı hâlâ üretimin mekânı farzedilse de, bu zamanın ölçüsü artık çalışılan saatler değil emeğin değişmekte olan üretkenliği ve yoğunluğudur. Yalnızca emek gücünün değerinde (ücretlerde) ülke çapındaki farklılıklarla uğraşan bölümlerde göreceli mekân olanağı ile de karşılaşırız. Ama ikinci ciltte analize çeşitli girdilerin yanı sıra farklı ulaştırma maliyetleri ve piyasaya uzaklıklar dahil olur.

3. *İlişkisel mekân-zaman*

İlişkisel mekân-zamanın kavranması daha zordur çünkü değer gibi o da gayrimaddidir, dokunmak ve ölçmek imkânsızdır, ama yine de kritik nesnel önem taşır.²¹ Bazı iyileştirmeler nedeniyle evimin parasal değeri değiştiğinde, bundan çevremdeki evlerin parasal değeri de etkilenir. Mesele arttıkça bu etkinin mekânsal erişimi hızla azalır. İpotekli konut kredisi başvurularında değer biçme işini yapanlar evin değerini bu şekilde belirler. Bir banka konut alanında bir ipotekli kredi türüne yatırım yapar. Bu yatırım bankanın hesaplarında nasıl değerlendirilir? Her gayrimenkulü mutlak mekân ve zamanda inceleyebilir ve her evin durumunu göreceli mekân-zamanda değerlendirebiliriz, ama işin sonunda değerlendirme en yüksek, en iyi kullanım fikri üzerine kurulu ilişkisel mekândaki “en iyi değerlendirme pratiklerine” dayanır. Piyasa (2008’de olduğu gibi) çöktüğü için “piyasaya göre değerlendirme” [*mark to market*] denilen en gözde yöntem uyarınca değerlendirme yapılamaz hale geldiğinde finans kurumlarının kayıtlarındaki ipotekli konut kredilerinin değerini nasıl belirleyebiliriz? Bu sorunun yanıtı bilinçli tahmindir.²² İlişkisel değerler piyasa duyarlılıkları, güven, beklentiler ve tahminlere bağlı olarak değişir. Eğer ABD Merkez Bankası aniden faiz oranlarını değiştirirse ya da Britanya Avrupa Birliği’nden çıkma kararı alırsa dünyanın pek çok noktasındaki gayrimenkul değerleri etkileyecektir. Etrafta dolaşan etki etme atomlarını belirlememiz mümkün değildir ama nesnel sonuçlar açıkça görülebilir. Aynı durum politik mücadeleler alanında da geçerlidir. Türkiye’de Gezi Parkı’nda Arap Baharı’ndan etkilenen bir protesto gerçekleşir ve bu birkaç hafta sonra Brezilya’da kentlerde durumun kötüleşmesine karşı devasa boyutlu

politik protesto hareketlerini tetikler. Şimdilerde sosyal medyadaki yü-reklendirici dalgaların yarattığı bulaşıcı etkiler her yerde apaçık ortada. Latin Amerika'da sol yönetimler birbiri ardı sıra iktidara geliyor ve on yıl kadar sonra bu dalga tümüyle tersine dönüyor.

Zaman-mekân ilişkilerinin bu üçlü sınıflandırması ilginç bağdaş-malar üretir:

Mutlak mekân ve zaman somut emeğin, işgününün, fabrikanın ve iş-günü uzunluğu üzerinden yürütülen mücadelelerle belirlenen mutlak artı değer mekânı ve zamanıdır.

Görelî mekân-zaman görelî artı değer ya da işgününün değişken boşluklarındaki emeğin değişken üretkenliğinin ve yoğunluğunun ve emek gücünün değişken değerlerinin mekânı ve zamanıdır. Görelî yer, erişim tarzı ve kolaylığı, ulaştırma maliyeti ve süresi önem kazanır.

İlişkisel mekân-zaman “somut emeğin dünya piyasasını saran farklı emek tarzlarının bütünü olması ölçüsünde” soyut emeğin oluşma-sıyla devreye girer. Soyut emek ilişkisel mekân-zamandaki somut emeklerin toplamıdır. Daha yerel düzeyde, mekândan kaynaklanan dışsal etkileri örneğin işlenmeyen toprağın değerlendirilmesinde önemli rol oynar.

Kapital mekân-zamansallığın bu üç formunu bir bütün olarak sermayenin mantığı dahilinde kavrar. Bensaid bunu şöyle açıklar:

Sermayenin içerdiği karşıtlıklar (kullanım değeri / mübadele değeri, somut emek / soyut emek) birinci ciltte yer alan metanın açık çatlaklarından kaynaklanır. Kullanım değeri / mübadele değeri-nin birliği zamansallıkların çatışmasını ifade eder. Genel / soyut emek zamanı ancak somut özel emek sayesinde var olur. Bu iki zaman arasındaki ilişkinin kurulması olarak değer toplumsal zamanın soyutlaması olarak ortaya çıkar. Karşılığında zamanın kendisi de ölçülmesi zorunlu bir ölçü olur. Toplumsal olarak ge-

rekli emek zamanının belirlenmesi bir bütün olarak sermayenin hareketiyle ilgilidir.

Bu nedenle “zaman kategorisi (Marx’ın) siyasal iktisat eleştirisinin can evine yerleşir.” Fakat Marx’ın akıl yürütmesinde iki farklı zaman yaklaşımı birlikte yer alır. “Üretimin mekanik zamanı, dolaşımın kimyasal zamanı ve yeniden-üretimin organik zamanı böylece iç içe geçmiş çemberler gibi birbirinin içine geçer ve siyasetin zamanı olan gizemli tarihsel zaman örüntülerini belirler.”²³

Kapital’in ikinci cildi döngüsel bir zaman çerçevesi benimserken mekân-zaman çerçevesinde sermaye dolaşımının gerektirdiği ölçüde derin bir araştırma yapmaz. Teknolojiyi ve organizasyonel formu sabit tutar böylece birinci cilde egemen olan ilerlemeci dinamikler analizden kaybolur. Marx çabalarının büyük bölümünü kesintisiz sermaye birikiminin sarmal formuna (kötü sonsuzluk) karşı basit yeniden-üretimin (verimli sonsuzluğun döngüsel formu) analizine harcar. Buradaki önkabuller Marx’ın farklı sermaye formlarının farklı türden ve engellenmemiş hareketlerinin belli yönlerine daha yakından bakmasını mümkün kılar. Farklı devir sürelerine –para formundan değerlendirme, gerçekleşme ve bölüşüme ve yeniden para formuna dönüş sürecini tamamlamak için farklı sermayelerin harcadığı göreceli zamanlara– odaklanmıştır bu ciltte. Marx toplam dolaşım sürecini üretim zamanı ve dolaşım zamanı olarak ikiye böler. Birincisi değer in üretimi ve ikincisi onun olumsuzlanması olarak tanımlanır. Ardından çalışma dönemi –emeğin üretimde harcadığı fiili saatler– ile bunun karşısı olan ve birçok durumda hiç emeğin kullanılmadığı zamanı da içeren üretim zamanı arasındaki ilişkiyi inceler. Mesela tarımda emek kullanılan çalışma dönemi genelde çok kısa olurken, tahılların büyük bir kısmı için üretim zamanı bir yıldır. Şarabın ve damıtılmış içkilerin olgunlaşması uzun zaman alır ve bu süreçte emek kullanılmaz. Aynı yılın üzümlerinden üretilen şaraplar önce fıçıda daha sonra şişede olgunlaşır. Bu süre toplumsal olarak gerekli emek zamanı sayılabilir mi? Marx bu soruyu hayır diye cevaplar, şarap olgunlaştıkça fiyatı artsa bile bu süre toplumsal olarak gerekli emek zamanı sayılamaz. Ama şaraplar genellikle tekel fiyatından satılır ve dolay-

sıyla toplumsal olarak gerekli emek zamanlarını belirleyen genel rekabet yasalarının dışında işlem görür. Farklı devir, üretim ve dolaşım süreleri arasındaki ilişkilerin eşgüdümünün nasıl yapılacağı meselesi bir bütün olarak sermaye dolaşımı için pek çok sorun yaratır. Ev yapmak, yolcu gemisi inşa etmek, bir mobil telefon, hamburger üretmek ya da bir konser düzenlemek içinde sermaye ve emeğin iş gördüğü tamamen farklı mekân-zamansal çerçeveler gerektirir.

Bu da bizi yakıcı bir probleme, yani sabit sermayeyi nasıl kavramamız gerektiği problemine götürüyor. Hiçbir madde transferi söz konusu olmadığı halde makinenin değeri üretilen malların değerine nasıl aktarılır? Bir sosyal muhasebe uzlaşmasının geliştirilmesi zorunlu. Sosyal uzlaşımlar daima ihtilaflıdır ve değişimlere açıktır. Daha genel olarak sabit sermayenin oluşum ve kullanım süreci boyunca değer nasıl akar? Sermayenin dolaşımı ve yeniden-üretimi için gerekli büyük ve uzun ömürlü fiziki altyapıların ve yapıları çevrelerin inşası sürecinde değer nasıl akar? Bu hususlar başlangıçta sunduğumuz sermaye görselleştirmesinde kapsamamaz. Ama bunlar önemlidir. New York'un silüetine bir bakın ve zaman boyunca bunu sürdürmek için gereken akışları düşünün. En hayati akış borç servisi (karşı-değer) ve gelirler (değer üretimi veya temellükü) halinde bütün o binalardan geçen değer akışıdır. Daha önce ileri sürdüğümüz gibi, değer akışları gayrimaddi ama nesneldir. Çıplak gözle görülmezler. Ama Detroit'e ya da Havana'ya gidin ve değer akışı durduğunda yapıları çevrelerin başına neler geldiğini görün. Terk edilmiş kent peyzajı gayet göz önündedir.

Sabit sermaye dolaşımının incelenmesi iki nedenle hayati önem taşır. Birincisi, Marx'ı eleştirenlerin iddiasına göre sabit sermaye Marx'ın değer teorisini yıkar ve onun siyasal iktisadını çürütür. Marx sabit sermaye dolaşımının "Ricardo'nun değer teorisıyla çeliştiğini" kabul etmişti.²⁴ Fakat Marx'ın değer teorisi Ricardo'nunkinden farklıdır ve Marx'ı eleştirenler genellikle bunu fark edemezler. Sabit sermaye oluşumunun ve dolaşımının kendine has sorunlarına uyum sağlamak üzere Marx'ın teorisinin değişime ihtiyaç duyma ihtimali yine de vardır. İkinci ve pratikte çok daha önemli bir nokta da sermayenin son zamanlardaki krizlerinin en büyüğünün -2007-8'de gerçekleşen kriz- yapıları çevre ve civarındaki yatırımlardan kaynaklanmış olması-

dır. Marx'ın sabit sermaye dolaşımı ve yapılı çevre oluşumu hakkında ki analizi bu olgunun nedeninin anlaşılması için hangi yönlerden bir temel sunabilir?²⁵

Sabit sermayenin en basit formu ile başlayalım. Bir sanayi kapitalisti kullandığı emeğin üretkenliğini artırmak için bir makine satın alır. Bu makine en gelişkin teknoloji ürünüyse bu durumda sanayi kapitalisti kullanılan emek gücünün üretkenliğinin daha yüksek olması sayesinde ekstra artı değer elde eder. Başkaları da aynı makineyi satın aldığı anda bu geçici göreceli artı değer yok olur. Makineyi temin etmek için harcanan değer makinenin ömrü boyunca geri alınmak zorundadır. Bu değer nasıl dolaşır? En basit yol sabit amortisman yöntemini kullanmaktır. Makinenin fiziksel ömrü on yıl ise makinenin değerinin onda biri her yıl üretilen metanın değerine aktarılır. On yılın sonunda imalatçı yeni bir makine almaya ve süreci en baştan yeniden başlatmaya yetecek paraya sahip olmalıdır.

Fakat bilhassa teknolojik yeniliklerin bir ekonomik faaliyet dalı haline gelmesiyle birlikte yeni, daha ucuz ve daha verimli makineler sürekli olarak piyasaya gelmektedir. Mevcut makineler bu durumda Marx'ın çok ilginç biçimde “manevi yıpranma” dediği tehditle ve daha ucuz ve daha verimli makinelerin rekabetinden doğan değer kaybıyla karşı karşıya kalır. İkame değeri aşınmış başlangıç değeriyle örtüşmez. Makinenin ömrü artık bir fiziksel mesele değildir çünkü daha iyi yeni makineler mevcut makinelerin erken emekliye ayrılmasını dayatabilir. Bu durum sabit sermaye dolaşımına üç alternatif bakış sağlar. Bunlardan ilki daha önce anlattığımız üzere ortalama fiziksel ömür boyunca sabit amortisman ayrılmasıdır. İkincisi makinenin fiziksel ömrü boyunca değişen ikame maliyetidir. Üçüncüsü diğer imalatçılarla rekabette göreceli artı değer üretmede sağladığı faydaya göre, makinenin değişen ömrü boyunca sürekli farklı değer biçilmesidir. Makinenin ömrü ne kadar faydalı olduğuna ve ekonomik fizibilitesine bağlıdır. Marx makineye değer biçilmesinin artı değer üretmedeki başarısına dayandığını kabul eder. Böyle bir amortisman yöntemi karma ürünlerin muhasebe planıyla bağdaşabilir. Marx bunun kendi değer teorisi için bir problem olduğunu açıklamıştır. Koyunlar yün, et ve süt üretir ve bu örnekte her ürüne kesin bir değer

yüklenemez. Sabit sermaye bakımından muhasebe mantığı şöyle çalır: kapitalist her yıl meta üretir ve ayrıca yılın sonunda değeri ikinci el piyasalarda gerçekleştirilebilecek ya da gelecek yıl meta üretimi döneminde yeniden kullanılacak olan fiziksel makinelerin geriye kalanını “üretir”. Bu durum Ricardo’nun emek değer teorisiyle uyuşmaz, çünkü makinenin değeri tamamen onun değer ve artı değer üretiminde kullanımına dayanır ve başlangıçta içinde maddileşen emekle hiçbir ilgisi yoktur.

Bu son yorum çok ilginçtir. Sanayici makineyi yıllık bazda kiralamışsa bunu anlamak daha kolaydır. Sanayici her yıl eski makinenin kira sözleşmesini yenilemeyi veya yeni bir makine kiralamayı seçebilir. Bu karar kiralardaki farklara, eski ve yeni makinelerin üretkenliğe katkılarındaki farklara ve (idame ve onarım servis sözleşmeleri gibi) başka faktörlere bağlıdır. Yıllık kira sözleşmesi o yıl için makinenin değerini belirler. Gelecek yıl değer tümüyle değişebilir. Makinenin ilişkisel değeri sürekli değişmektedir.

Ne var ki bu sözleşmede özgün bir husus vardır. Makineleri kiraya veren firmalar imalatçılara likit parayı değil, sabit durumdaki makineyi ödünç verirler. Karşılığında makinenin değeri üzerinden faize ilaveten ana para ödemesine belli bir katkı beklerler. Bu durum sabit sermaye dolaşımının finansmanı ile genel olarak uyumludur. İmalatçı makine almak için bir değer harcarsa, makinenin faydalı ömrü boyunca her yıl onun yerine koyacak bir makine satın almasına yetecek para tasarruf etmek zorunda kalacaktır. Kapitalistler ya tasarrufları biriktirirler ya da beklerken faiz getirisi almak için bir finans kurumuna yatırır. Veya alternatif olarak en başta borç para alırlar (kiralama durumunda bir makineyi borç alırlar) ve ömrü boyunca makinenin değerini ve ilaveten belli bir faiz öderler.

Faiz getiren sermaye dolaşımı, her iki durumda da, ayrıca teçhizatı satın almak yerine oldukça yaygın bir pratik olan kiralama durumunda da tabloya girer. Faiz getiren sermayenin dolaşımı ve sabit sermayenin kullanımıyla gerçekleşen değer dolaşımı sıkıca iç içe geçer.

Maalesef Marx’ın *Kapital*’in ikinci cildindeki varsayımları ne teknolojik değişiklikleri ne de faiz getiren sermaye dolaşımını dikkate alır. Bu durum sabit sermaye hakkında yazarken bu hususları etraf-

lıca tartışmaktan kaçınmasını mümkün kılmıştır. Varsayımları onun devir sürelerine ve arz-talep akışlarının dengede kalabilmesi için yerine getirilmesi gereken koşullara daha yakından bakmasına imkân verir. Fakat sözünü ettiğimiz varsayımlar sabit sermaye dolaşımı probleminin tam olarak ve uygun şekilde dikkate alınmasını engeller. İkinci ciltteki bu konuyla ilgili bölüm ne yazık ki çok kullanışlı değil. *Grundrisse* spekülâtif olsa da çok daha enerjik ve potansiyel olarak daha verimli bir yaklaşım tarzı sunar.

“Doğa,” diye yazar Marx, “makinelere, lokomotiflere, demiryolları, elektrikli telgraflar, iplik eğirme makineleri üretmez. Bunlar insan çabasının ürünleridir; insan iradesinin doğa üzerindeki organlarına dönüştürülmüş doğal malzeme. (...) Bunlar *insan beyninin insan eliyle yaratılmış organlarıdır*; nesnelleştirilmiş bilginin gücüdür.”²⁶

Bu üretim güçleri, içlerinde maddileşen beceri ve bilgiyle birlikte, kapitalistler tarafından temellük edilmelidir, kapitalistlerin ihtiyaçlarına göre biçimlendirilmeli ve daha fazla sermaye birikimi için kaldırarak olarak kullanılmalıdır. “Emeğin (aletlerinin) makineye dönüştürülmesi tesadüfi değil tarihi önem taşıyan bir olaydır ve emeğin miras alınmış geleneksel (aletlerinin) yeniden biçimlendirilerek sermaye için uygun forma dönüştürülmesidir. Bilgi ve beceri birikimi böylece emek yerine sermayede massedilir ve dolayısıyla sermayenin, daha spesifik olarak *sabit sermayenin* bir niteliği olarak tezahür eder.”²⁷ Dolayısıyla sabit olan sadece makine değildir onunla bütünleştirilen bilgi ve insan doğasına bahşedilmiş hünerler de sabitleştirilir.

Fakat sabit sermaye dolaşımının tam anlamıyla başarılı olması için bazı ön koşullar vardır.

Üretimin sabit sermaye üretimine ayarlı bölümü doğrudan bireysel tatmin nesnelerini üretmez. (...) *Dolayısıyla ancak belli bir üretkenlik seviyesine ulaşıldığında (...) giderek artan bir bölümü üretim araçları üretiminde kullanılabilir.* Bu durum, toplumun bekleyebilecek durumda olmasını gerektirir; halihazırdaki yaratılmış zenginliğin büyük bir kısmının cari tüketimden ve cari tüketimi karşılayan üretimden çekilebilir olmasını gerektirir, bu kısım *hemen üretken olamayacak emek için ancak böyle kullanılabilir.*

Bu ise “belli bir ölçüde üretkenlik ve görece aşırı bolluk, ayrıca daha spesifik olarak dolaşan sermayenin sabit sermayeye dönüşmesiyle doğrudan bağlantılı bir düzey gerektirir. (...) Dolayısıyla insan fazlası ve üretim fazlası bunun için gerekli bir koşuldur.”²⁸

Daha önce gördüğümüz üzere sermaye artık nüfus (yedek sanayi ordusu) ve artık ürün (gerçekleşme sorunu yaşayan metalar) yaratma eğilimindedir. Dolayısıyla sistemli olarak sabit sermaye oluşumuna neden olan koşullar yaratır. Sabit sermaye miktarı ne kadar fazla olursa o ölçüde emek fazlası ve sermaye fazlası massedilebilir “ve dolayısıyla demiryolları, kanallar, su tedarik sistemi ve telgraf tesisine makine üretimine tahsis edilenden daha fazla kaynak tahsis edilebilir.”²⁹ Fakat bunun mümkün olması için sermaye parasal güç yoğunlaşmaları şeklinde bir araya gelmiş olmalıdır. Anonim şirketlerin icadından ve finansal sektörün merkezileşmiş parasal sermayenin devasa birleşmeler halinde organize edilmesinden önce, büyük ölçekli yatırımlar devlet aygıtı aracılığıyla yönlendirilirdi. Günümüzde özel banka konsorsiyumları veya kamu-özel ortaklıkları daha çok tercih ediliyor. Bununla birlikte faiz getiren sermaye dolaşımını örgütleyen (emeklilik fonları gibi) kurumlar ile sabit sermaye arasındaki dahili bağlantılar zaman içinde daha güçlü ve karmaşık hale geliyor.

Bu eğilim sabit sermayenin bazı türlerini dikkate aldığımızda daha da barizleşir. Bunların giderek önemi artan bir bölümü “bağımsız türdür.” Kolektif kullanılan fiziki altyapılar (bazıları kamu malı karakteri taşır) kapitalist gelişim formları için kullanım değerleri olarak hayati önem taşır. Bu altyapıların pek çoğu (konutlar, okullar, hastaneler ve alışveriş merkezleri gibi) üretim değil tüketim amaçlı kullanılırken demiryolları, karayolları gibileri her iki amaç için de aynı ölçüde kullanılabilir. Marx üretim amaçlı sabit sermaye yatırımları ile tüketim havuzuna yapılan yatırımlar arasındaki ilişkileri kısaca incelemiştir. Açıkthat ki günümüzün ileri kapitalist dünyasında ikinci grup yatırımlar büyük önem taşır.

Marx ayrıca bizi kendi başına incelenmesi gereken çok önemli bir kategori olsa bile taşınmaz sermaye ile (kömür madeni gibi) sabit sermayeyi karıştırmamamız konusunda uyarır:

Bazı emek araçları (...) bir kez emek araçları olarak üretim sürecine girdikten sonra bulundukları yerde atıl dururlar. Fakat emeğin diğer araçları özgün olarak durağan formda üretilir, yere bağlı kalır; mesela toprakta icra edilen iyileştirmeler, fabrika binaları, yüksek fırınlar, kanallar, demiryolları böyledir. Ancak bazı emek araçlarının toprağa yerleşerek o yere bağlı kalması sabit sermayenin bu bölümüne ülke ekonomisinde özel bir rol yükler. Bunlar ülke dışına gönderilemez ya da dünya piyasasında meta şeklinde dolaşamaz. Bu taşınmaz sermayeye ilişkin mülkiyet haklarının değişmesi pekâlâ mümkündür: bunlar alınıp satılabilir ve bu bakımdan mükemmelen dolaşırlar. Bu tür mülkiyet hakları örneğin hisse formunda dış piyasalarda bile dolaşıma girebilir. Fakat bu tür taşınmaz sermayenin sahipleri olan kişilerin değişmesi bir ülkenin servetinin durağan ve maddi olarak sabitlenmiş kısmı ile hareketli kısmı arasındaki ilişkiyi değiştirmez.³⁰

Güney Afrika'ya su tedarik eden bir firmanın hisselerini alıp satabiliriz ama su tedarik sistemi hareket ettirilemez. Coğrafi hareketliliğe zıt olarak coğrafi sabitlik hareket ettirilemeyen türde sabit sermaye üzerinde yoğunlaşmış önemli bir gerilim halini alır. Coğrafi sabitlik aslında üretilmiş bir mekândır.

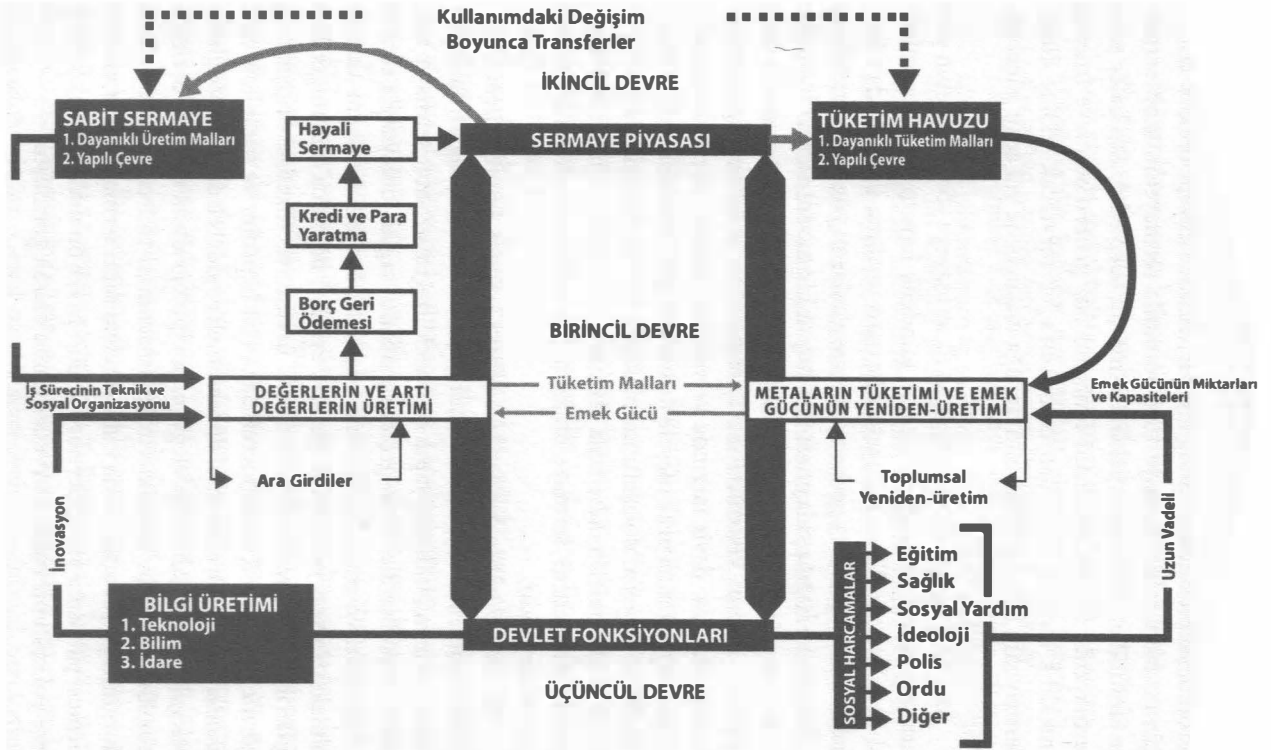
Bütün bunlarda derin ve inatçı bir çelişki var. Karşı-değerin faiz getiren sermaye dolaşımı aracılığıyla yayılan “karanlık madde-si”, katlanarak yükselen faiz maliyetini karşılamak için durmaksızın artırılması zorunlu olan geleceğin değer üretiminden diyetini talep eder. “Sabit sermayenin gelişme ölçeği büyüdükçe, üretim sürecinin sürekliliği de sermayeye dayalı üretim tarzı için daha güçlü bir dışsal zorlayıcı koşul haline gelir.”³¹ Kapitalistler sabit sermayeyi satın aldıklarında ya da kiraladıklarında değeri tamamen ödenene ya da devalüasyona tabi olana kadar kullanmaya mecburdur. Sabit sermaye “sonraki yılların üretiminde yer alır”, “muadil değer olarak daha fazla emek bekler” ve dolayısıyla gelecekteki kullanımlar üzerinde zorlayıcı güç uygular. Bu zorlayıcı güç yerinde uygulanır. Toprağa gömülü sabit ve taşınmaz sermaye değerinin kullanım ömrü boyunca geri alınabilmesi için olduğu yerde kullanılması zorunludur. Bu noktada bir paradoks doğar. Genel olarak sermayenin mekânsal hareketini

serbestleştirmek üzere olduğu yerde, fiziksel altyapı tedarik etmesi için tasarlanan bir sermaye türü sonunda sermayenin sabit sermaye tarafından belirlenen mekâna akmasını talep eder; aksi halde sabit sermayenin değeri kendisini fonlayan faiz getiren sermaye (mesela emeklilik fonları) açısından ciddi sonuçlar yaratacak şekilde düşer. Sermayenin kriz eğilimlerinin doruğa ulaşmasına yol açan güçlü süreçlerden biri budur.

Marx'a göre, çeşitli türlerdeki sabit sermayeye yönelik talebin yanı sıra, toplumsal yeniden-üretim ve gündelik hayatın gereksinimlerini karşılayacak düzeyde tüketim havuzu yaratma ihtiyacından kaynaklanan talepler faiz getiren sermaye akışlarını yöneten kurumların gelişmesi ve karmaşıklaşması için hayati bir maddi temel oluşturdu. "Emeğin gelecekteki meyvelerini beklemek kredi sisteminin buluşu değildir. Bunun kökenleri sabit sermayenin kendine özgü gerçekleşme tarzında, devir tarzında ve yeniden-üretimi tarzında yatar."³³ Diğer hayati temel uzak mesafe ticaretinin gelişmesinde ve finansmanınındadır. Değerin dolaşımının mekânından ve zamanından türeyen değerlendirmelerin daha fazla sermaye birikimini dayatan ana aktör olarak faiz getiren sermaye dolaşımı üzerinde buluştuğunu görmek çok etkileyicidir.

Ne var ki bütün bunlardaki çelişki kolayca tespit edilebilir. Bir yandan sabit sermaye birikim için güçlü bir kaldıraç sağlar. Sabit sermaye yatırımı, bilhassa yapıları çevredeki bağımsız sabit sermaye, aşırı birikim problemleri için geçici rahatlama sağlar, dolayısıyla sermaye fazlalıkları ve emek fazlalıklarının başka randımanlı kullanım alanları olmaksızın yan yana durduğu kriz evreleri boyunca oluşan gerilimi giderir. Diğer yandan, gelecekteki üretim ve tüketim değişmez iş görme biçimleri içinde giderek daha çok hapsolür ve spesifik üretim alanlarına ve belli mekânsal düzenlemelere giderek daha çok bağlanarak geleceğe taşınır. Gelecek geçmişin ipoteği altına sokulur. Sermaye esnekliğini yitirir. Yeniliklerin benimsenmesi ya frenlenir ve böylece durgunluğa yol açılır ya da kullanımdaki sabit sermayenin kıymet yitirmesi pahasına yenilikler sürdürülür. Marx bu durumu açıkça krizlere yol açan bir başka kuvvetler grubu olarak görmüştü.

Şekil 3 Kapitalist üretim ve tüketim için fiziksel ve sosyal altyapıların üretiminde ikincil ve üçüncü sermaye devreleri

Sermayenin sabit bileşeni tarafından atıl tutulduğu birkaç yılı kapsayan birbiriyle bağlantılı devirler döngüsü periyodik krizler için maddi temel sağlar. Bu döngü boyunca ekonomi birbirini izleyen buhran, ılımlı faaliyet, hızlanma, kriz dönemleri yaşar. Sermaye yatırımlarının yapıldığı dönemlerin büyük farklılıklar gösterdiği ve zamansal açıdan örtüşmekten çok uzak olduğu doğrudur. Ama bir kriz her zaman yeni yatırımlar için başlama noktası oluşturur. Dolayısıyla bir bütün olarak toplum açısından bir sonraki devir döngüsü için yeni bir maddi temel oluşturur.³⁴

Belli mekânlara kilitlenmiş sabit sermayenin taşınmaz formlarını dikkate aldığımızda, bu çelişki bir boyut daha kazanır. Sabit sermayenin altyapılara yatırıldığı mekânlar da büyük farklılıklar gösterir. Bunlar da zamansal açıdan örtüşmez. Sermaye belli mekânlara ve bölgelere yatırıldığında bu mekânlarda dolaşımını sürdürmeli ve sabit sermayenin bünyesine girmiş değer kullanım yoluyla geri alınana kadar diğer mekân ve bölgelere taşınmamalıdır. Aksi halde tüm bölgesel ekonomiler ABD'nin sanayi bölgelerinde 1980'lerden bu yana yaygınlaşan devalüasyona maruz kalırlar. Toprağa yerleşik sabit sermaye yatırımının ve yatırımsızlığın ritmi çeşitlenerek dünya kapitalizminde eşitsiz gelişimin salınımlı örüntülerini ortaya çıkarır.

Uzun dönemli ve çoğunlukla büyük boyutlu fiziksel altyapı oluşumu zaman içinde sermaye için gitgide daha fazla önem kazanmıştır. Genelde mekân ve zamanda sermaye birikiminin izlediği yollara karşılık verme ve bu yolları dayatma şekli sayesinde, bu altyapı oluşumu deyim yerindeyse ikincil bir sermaye döngüsü oluşturur. Ayrıca Marx'ın hafifçe değinme dışında hiç ele almadığı bir üçüncül sermaye döngüsü de vardır; bu döngü emeğin eğitimi ve yönlendirilmesi, sağlık ve emeklilik hakları için yapılan geniş bir sosyal harcama setini içerir, ki bunları gündelik hayatın destekleri olarak benimsemiş bulunuyoruz. Geleneksel olarak bu hizmetler vergiler kullanılarak devlet tarafından karşılanır, ama son yıllarda özel tedarikle karşılanması yönündeki eğilim güçlenmektedir. Yine de, bağımsız türde bir sabit sermaye gibi bu harcamalar da, mesela eğitim konusunda, çok sonraki bir tarihte üretkenliği yükseltebilen ya da yükseltmeyen uzun dönem-

li projeleri içerir. İkincil ve üçüncül sermaye döngülerine yönelen sermaye akışları kapitalist hareket yasalarının özüne ilişkin anlayışımıza tümüyle bir başka boyut ilave eder (Şekil 3, s. 166). Ama bir husus kesindir. Yalnızca piyasanın değil devlet gücünün de aracılık ettiği bu ikincil ve üçüncül sermaye döngülerini sermayenin mekânda ve zamanda nasıl çalıştığı ve nasıl yeniden üretildiği konusundaki geniş analizimize dahil etmeden hareket halindeki değer olarak sermayeyi kavramamız imkânsızdır. Başlangıçta ele aldığımız sermaye görselleştirmesi, tek boyutlu mekândaki dolaşım ile sınırlıdır. Burada uzun dönemli ikincil ve üçüncül sermaye döngüleri olarak kapsadığımız diğer boyutlar çok önemli açılardan o görseli tamamlıyor.

8. BÖLÜM

Değer Rejimlerinin Üretimi

Sermayenin hareket yasaları kapitalistler-arası rekabet yoluyla uygulanır ama yaratılmaz, der Marx. *Kapital* boyunca (kitabın büyük bölümünde) ütöpik bir durum olan tam rekabet varsayımı yapar. Bu varsayım klasik siyasal iktisatçıların görkemli ütopyasının –piyasa aracılığıyla koordine edilen bireysel özgürlüklerin ve özel mülkiyetin her-kese fayda sağladığı durumun– pratikte sınıfsal eşitsizliklerin arttığı, çevresel bozulmanın ve ekonomik krizlerin yaygınlaştığı bir distopik kâbus yaratacağını gösterme çabasında Marx’a yardımcı oldu. Ne var ki, tam rekabetin işleme mekanizması ortadan kaybolduğunda ya da rayından çıktığında neler olacağı cevaplanması gereken bir sorudur.

Marx tam rekabetin ulaştırma masraflarının sıfır olduğu ve hareketin sürtüşmesiz gerçekleştiği bir mekânda var olduğunu örtülü olarak kabul eder. Ama her türlü mekânsal rekabet tekeli rekabettir.¹ Bu şekilde nitelenir, çünkü firmalar işgal ettikleri alanda tekele sahiptir ve yalnızca belli bir coğrafi mekânda sınırlı sayıda firmanın (o da varsa tabii) rekabetiyle karşılaşır. Bireysel kapitalistler diğerlerinin rekabetine karşı yüksek ulaştırma maliyetleri ve siyasi engellerle (gümrük tarifeleri gibi) korunabilirler. Bu korumacı önlemlerin gücü söz konusu metaların doğasına, gümrük tarifesinin yapısına, ulaştırmanın süresine ve maliyetine bağlıdır. Marx’ın zamanında bozulabilir ağır mallar yerel tekelin rekabetinden kurtulamazdı, oysa altın, gümüş, elmas, baharat, ipek, boya ve benzerleri gümrük tarifesine tabi olsalar da ulaştırma maliyetlerinden çok fazla etkilenmiyorlardı. Pek çok temel ve dayanıksız mal (örneğin ekmek ve bira) üreticisi komşu kentlerdeki üreticilerinin rekabetinden bile korunuyordu. Ağır hammadde girdilerine (çelik üretiminde kullanılan demir cevheri ve kömür gibi) bağımlı üreticiler rekabete karşı hammadde kaynaklarına yakın yerleri seçerek

korunuyordu. Bunlar yer seçimi teorisinin kapsadığı türden durumlardır.² On dokuzuncu yüzyılda hammaddeye yönelmek çoğu ağır sanayi sektörünün düzenlenmesinde güçlü bir faktördü. Günümüzde piyasa önceliği belki de bazı bariz istisnalarla daha anlamlıdır. Meksika buzdolabı imalatçıları bugüne kadar ABD pazarına yakınlıklarından ötürü Asyalı rakipleri karşısında lokasyon avantajına sahip oldular.

Yerel ya da bölgesel tekel koşullarında üretilen ve pazarlanan metaların değeri dünya piyasasında örneğin altın, elmas ya da tuzun değeri gibi belirlenemez. Değişken ulaştırma maliyetlerine ve sürelerine, tarife ve diğer ticaret engellerine bağlı olarak değer çeşitli yerler arasında farklılıklar gösterecektir.

Marx emek gücünün değerinin “tarihsel süreçte doğal olarak ortaya çıkan hayatın temel zorunluluklarının fiyatına ve kapsamına, emekçileri eğitime maliyetine, çocuk ve emeğinin oynadığı role, emeğin üretkenliğine; onun yaygın ve yoğun büyüklüğüne bağlı olarak” ülkeden ülkeye değiştiğini tespit etmişti.³ Emek yoğunluğundaki değişiklikler bilhassa önemlidir. “Bir ülkedeki emek yoğunluğu daha fazlaysa aynı zamanda kendini daha çok para olarak ortaya koyan daha fazla değer üretir. Değer yasası “bu noktada ücretlerdeki ulusal farklılıklar tarafından değişime uğrattılır” ve işgününün uzunluğundaki, yoğunluğundaki, üretkenliğindeki ve içerdiği boşluklardaki farklılıklar da bu açıdan etki sahibidir. Ulusal farklılıklar doğrultusunda değişen üretkenlikler (örneğin elverişli bir iklimde verimli topraktan sağlanan ucuz besin), doğal ve kültürel konuma ve sınıf mücadelelerinin dinamiklerine göre yapılan farklı istek, ihtiyaç ve özlem tarifleri kâr oranının eşitlenmesine ülkeler arasında sömürü oranının eşitlenmesinin eşlik etmeyeceğini gösterir.⁴ Ülkeler arasındaki ticarete gelince, “ayrıcalıklı durumdaki ülke daha az karşılık ödeyerek daha fazla emek alır; ortaya çıkan fazla, belli bir sınıfın cebine girer, tıpkı genel olarak emek ve sermaye arasındaki değiş tokuşta olduğu gibi.”⁵ Hangi sınıfın fayda sağladığına ilişkin hiçbir tahmin isabetli olamaz. “Burada,” der Marx, “değer kanunu esaslı bir değişime uğrar (...) fakir olan ülke mübadeleden kazanç sağlasa bile zengin ülke tarafından sömürülür.”⁶ Bu “değerlerin emek zamanıyla” herhangi bir şekilde doğrudan “eşitlenmesini ve hatta ülkeler arasındaki genel kâr oranı aracılığıyla maliyet fiyatlarının eşitlenmesini engeller.”⁷

Dünyanın bir bölgesinde başkaları için harcadığımız toplumsal emek başka bir bölgesinde harcanan emekten hem nitelik hem de nicelik olarak farklıdır. Farklı değer sistemleri arasında mübadele olduğunda bir bölgedeki toplumsal emek sonuçta diğer bölgenin ekonomisine ve hayat tarzına sübvansede edebilir ve ayakta kalmasına yardımcı olabilir. Emek-yoğun üretime dayalı yüksek değer üreten rejimler (mesela Meksika veya Bangladeş'tekiler) üretkenliği yüksek sermaye-yoğun rejimleri (ABD gibi) destekleyebilir. Daha da çarpıcı olarak, New York ve Londra'nın borca batmış, karşı-değer üreten tesisleri bu değerın kurtarılması için Manhattan veya Soho'nun arka sokaklarına değil de Bangladeş ve Shenzhen'deki fabrikalara başvurlar.

Tartışma bu noktada çok dallı budaklı sonuçlara uzanıyor. *Kapital*'in 1. cildinde Marx rekabetçi mübadele ilişkilerinde varsayılan eşitliğin artı değer üretiminin eşitsizliğiyle nasıl bağdaşır hale getirilebildiğini sorar. Bu sorunun yanıtı emek gücünün metalaştırılmasında ve canlı emeğin üretimde sömürülmesinde yatar. *Kapital*'in 3. cildinde Marx bir başka şaşırtıcı muammayı çözer. Rekabet yoluyla kâr oranının eşitlenmesi malların değerleri üzerinden değil üretim fiyatları üzerinden mübadele edilmesi için baskı yapar.⁸ Kapitalistler yatırdıkları sermaye oranında artı değer elde eder ve kullandıkları emek gücü oranında artı değer üretirler. Bunun sonucu olarak kapitalist sınıf dahilindeki açık ticaret durumlarında artı değerın yeniden bölüşümü emek-yoğun imalatçılara karşı sermaye-yoğun imalatçıları kayırır niteliktedir.

Kapital'in 3. cildinde anlatıldığı şekliyle kapitalist yeniden bölüşüm yasası bazı ilginç paralellikleri akla getirir. 2007-8 çöküşünü araştıran Senato Komisyonu Goldman Sachs'ın CEOsu Lloyd Blankfein'e bankanın rolünün ne olduğunu sorduğunda "Tanrı'nın işini yapmak" diye yanıtlamıştı Blankfein.⁹ Muhtemelen Matthew 25:29'da yer alan İncil buyruğunu geçiriyordu aklından: "Çünkü sahip olana daha fazlası verilecek ve o bol bol sahip olacak: fakat sahip olmayanın elindekiler de alınacak." İşte kâr oranının eşitlenmesiyle başarılan budur. Marx'ın (ve Ricardo'nun) emeğin asıl değer kaynağı olduğunu ısrarla savunması dikkate alınırsa, bunun potansiyel sonuçları çok kapsamlıdır. Almanya gibi sermaye yoğun değer rejimi ile Bangladeş gibi emek-yoğun bir rejim arasındaki ticaret, değeri ve artı değeri ikincisinden

birincisine aktarır. Bu sonuç piyasa mekanizması aracılığıyla “sessizce” ve “doğal olarak” elde edilir; tahakküm ve doğal kaynak sömürüsü [*extractivism*] gibi emperyalist taktikleri değil, sadece serbest ticaret pratiklerinin teşvikini gerektirir. Zengin bölgeleri geri bıraktırılmış yoksul bölgelerin zararına zenginleştiren şey “sessiz” yöntemdir. Bu nedenle gelişmekte olan ülke diye adlandırılan pek çok ülke korumacılığa yönelir, bilhassa “bebek sanayileri” korumaya çalışır. Bu durum pek çok gelişmekte olan ülkenin, 1960’larda Japonya ile başlayarak, neden emek-yoğun kapitalist gelişme tarzlarına değil de sermaye-yoğun kapitalist gelişme tarzlarına sübvansiyon verdiğini ve bunları organize ettiğini açıklar.¹⁰ “Değer merdiveninde” daha yüksek katma değer üretimine doğru “yukarı yönde ilerlemek” genel bir hırs haline gelir. Bu tür değer transferlerine değer üretimi ve değerenme coğrafyasının gerçekleşme coğrafyasından ayrılma tarzlarını da eklersek, sermaye dolaşımının farklılaşan peyzajlarındaki değer akımlarının akışkan coğrafyası sermayenin anlamının maddi dışı vurumu olarak tezahür eder. Bu akımlar dahilinde bölgesel yapılanmalar doğar ve bu yapılanmalar etrafında görece istikrarlı ve coğrafi olarak sabit emek kullanımı organizasyonları, işbölümleri, sosyal ve fiziksel altyapı yatırımları ve değer üretimi, gerçekleşmesi ve bölüşümü en azından bir süreliğine şekillenir.

Parasal düzenlemeler incelendiğinde kendine özgü bölgesel değer rejimleri varsayımının geçerliliği kuvvetlenir. *Kapital*’ın 1. cildinde Marx küresel para-metalar –altın ve gümüş– ile, mübadeleyi kolaylaştırmak için var olan “devletin yetkisinde” birçok yerel itibarı ve kâğıt para arasındaki önemli kopukluğa değinir.¹¹

Para yurtiçi dolaşım alanını terk ettiğinde yerel işlevlerini yitirir (...) ve külçe halindeki değerli metal olarak özgün formuna geri döner. Dünya ticaretinde metalar değerlerini evrensel temelde oluşturur. Dolayısıyla metaların bağımsız değer formları burada da karşılırlarına dünya parası olarak çıkar. Doğal formu aynı zamanda soyut insan emeğinin gerçekleşmesinin dolaysız sosyal formu olan meta niteliğiyle paranın ilk kez tam anlamıyla işlevini yerine getirdiği platform dünya piyasasıdır. Paranın varoluş tarzı ana fikrine uygun hale gelir.

Böylece “altın ve gümüşün para olarak vatanlarında giydiği milli üniformalar dünya piyasasında yer aldıklarında yeniden çıkarılır.”¹² “Burada meta dolaşımının dahili ve harici cepheleeri ile onun evrensel cephesi olan dünya piyasası arasında ayırım” vardır. Metaların “haki-ki” değeri, diye ısrar eder Marx, dünya piyasasında oluşur ve değerin en tatminkâr parasal temsilcisi altındır.

Yerel ve evrensel para arasındaki kopukluk böylesine aşikâr ise neden aynı durumun değerin kendisi için de geçerli olacağını düşünmeyelim? Değerin çoğul ve bölgesel olarak bölünmüş değil de tekil ve evrensel olduğu şeklindeki örtük varsayım yalnızca bir varsayımdır. Marx paranın yalnızca dünya piyasasında evrensel maddi formunu –altın formunu– alabildiğini ve bunun her türlü insani manipülasyonun dışında kaldığını söyleyerek bu varsayımı gerekçelendirmeye çalışır. Günümüzde olduğu gibi eskiden de altın arzı pek esnek değildi ve bugün olduğu gibi o zamanlar da altının büyük bölümü şu veya bu formda yeryüzüne çıkarılmış durumdaydı. Mübadeledeki muamele maliyetlerini düşürme mecburiyeti sadece değer sembolü olan çok çeşitli yerelleşmiş paraların doğmasına yol açtı. Ama altının kendisi de bir sembolden ibarettir. Fark şuradadır ki, metal olmayan para formları insanların keyfi manipülasyonlarına maruz kalır. Daha da güvenilmez olanlar “hesap paraları” ve pek çok karmaşık kredi ve kredi parası yaratma yöntemidir. Altın diğer tüm hayali ve denetlene-meyen para formlarının dayandığı sağlam ve güvenilir maddi temel olma işlevine sahiptir. Ne var ki, altının küresel platformda bile mübadeleyle alakası gitgide kesildi. Dünya para sistemi 1970’lerden itibaren altın standardına olan son bağımlılık kalıntılarını bile iptal etti. Marx son derece katı biçimde bunun asla gerçekleşmeyeceğini savunmuştu. Ama bu noktada açıkça yanılmıştı ve onun bu yanılığının pratik ve teorik sonuçlarını dikkate almak zorundayız. Günümüzde değer dünya piyasasında bile hiçbir maddi meta temeli olmayan para formlarıyla temsil ediliyor. Bu para formları (merkez bankalarının gevşek para politikaları gibi) insani manipülasyonlara açıktır. Dünya piyasasında değerin temsilinde güç elde etmek için birbirleriyle rekabet eden para rejimlerinin ortaya çıkma şansı vardır. Şu anda ABD dolarının oynadığı evrensel eşdeğer rolünü oynamak için baskı yapan

her para birimi yalnızca sürekli meydan okumayla karşılaşmakla kalmaz, fakat yapısal olarak istikrarsızdır da.

Marx eğer önem verseydi bu durumu kolayca teorize ederdi. Hattırlayalım, değer piyasadaki mübadele pratiklerinde oluşur. Takasla başlayan mübadeleler üretilen metallerde maddileşen somut emek zamanları kadar çok sayıda değer formlarının varlığını gerektirir. Bu sürecin belli bir bölgede bu bölge dahilindeki tüm emek zamanları ortalamasını temsil edecek bir para formunu ortaya çıkaracak şekilde yaygınlaştığını düşünelim. Bir soyut emek veya toplumsal olarak gerekli emek zamanı formu söz konusu bölgedeki tüm mekânları birleştirmiş olur. Bu rejimin her biri kendi değer sistemini üretecek birbirine komşu iki kapalı bölgede işlediğini tahayyül etmek zor değildir.

“Yerel zincirlerini kırmak” ve “ürünlerin doğrudan mübadelesinin tüm bireysel ve yerel sınırlamalarını yarıp geçmek” sermayenin doğasında vardır.¹³ Ticaret, farklı değer sistemlerine sahip farklı para birimleriyle temsil edilen farklı bölgeler arasında başlar. *Komünist Manifesto*’da ve *Grundrisse*’de anlatıldığı üzere, sermayenin doğasında var olan dünya piyasası yaratma dürtüsü *Kapital*’de evrensel mübadele edilebilirlik halini alır.¹⁴ Bu durum “toplumsal alışkanlıklar sayesinde en sonunda meta-altının spesifik doğal formu ile iç içe geçen” evrensel bir eşdeğerin yaratılmasını da beraberinde getirir. Fakat bu sürecin tamamlanması ulaştırma maliyetlerinden kaynaklananlar dahil ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılmasına bağlıdır. Bu tür maliyetlerin (bilhassa para formunun olağanüstü hareketliliği dikkate alındığında) bütünü ya da bir kısmı büyük ölçüde azaltılmış olmakla birlikte dolaşım maliyetlerini sıfıra indirmek olanaksızdır.

Marx herhangi bir evrensel para formunda yerleşmiş çelişkileri net olarak kavramıştı. Altının durumunda bu çelişkilerin ne şekilde geçerli olduğu açıktır, ama bir küresel rezerv para olarak ABD doları açısından kolayca görülemezler. Aslında ABD ekonomisinde kullanım değeri üreten somut özel emeklerin toplam üretkenliği dünya sahnesinde soyut emeğin temsilcisi olarak değerlendirilir, ama ABD’nin bu standarda yönelik manipülasyonlarını kabullenme şeklindeki toplumsal uzlaşının gerçekleşeceği kesin değildir. ABD’de (1980’lerde olduğu gibi) emeğin toplam üretkenliği mesela Japonya

ve Batı Almanya'dakinin altına düşerse, neden ABD dolarlarından değerleri temsil etmesini bekleyelim ki? Evrensel eşdeğer için hiçbir istikrarlı payanda yoktur. Farklı değer rejimlerinin evrimi dünyanın önemli para birimlerinin göreceli değerlerindeki öngörülemez değişiklikler çerçevesinde gerçekleşir.

Bölgesel değer rejimlerinin oluşturulması sermayenin tarihsel coğrafyasının kritik yönlerinden biri olagelmıştır. Bu rejimler başlangıçta tamamen belli bir yerle sınırlıydı ve bozulmayan, genellikle yüksek değerli ve kolayca üretilmeyen sınırlı miktarda metanın mübadelesi aracılığıyla gevşek biçimde bütünleşmiş durumdaydı. Para-metalar (altın ve gümüş) bağlantı kurucu ve eşgüdümücü işlevi gördü, ki bu Marx'ın bu para-metalarla kendi siyasal iktisat teorisini kurma çabasının temel yönlerinden biri olarak ilgi göstermesini açıklar. Ticari ilişkiler zaman içinde çoğalıp yoğunlaştıkça, farklı değer sistemlerinin de önce bölgesel düzeyde (Avrupa Birliği, NAFTA, MERCOSUR gibi ticaret rejimlerinin ortaya koyduğu gibi), sonra küresel ölçekte birbirine yakınlaşması hızlandı. 1970 gibi geç bir tarihte yabancı peynirler ve şaraplar ABD'nin bölgesel süpermarketlerinde bulunamazdı ve bira bile büyük ölçüde bölgesel olarak üretiliyordu. İçtiğim bira National Bohemian ise Baltimore'daydı, Iron City ise Pittsburgh'da ve Coors ise Denver'daydı. 1970'lerden itibaren bu durum köklü biçimde değişti. Her bölgedeki süpermarketler dünyanın her yanından gelen gıda ürünlerini satıyor ve büyük şehirlerin çoğunda hemen her yerde üretilmiş bira içebiliyorum.

1945'ten bu yana sermayenin öyküsünün büyük bölümüne ulaşım maliyetlerindeki sürekli düşüşler (gümrük tarifeleri ve diğer türdeki düzenlemeler şeklindeki) ve siyasal sınırlamaların adım adım azaltılması yoluyla ticaretin önündeki engellerin tedricen kaldırılması hâkim oldu. Rekabetçi üretimin coğrafi peyzajı Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (1947'de kurulan GATT) ve onun çok daha kapsamlı ardılı olan Dünya Ticaret Örgütü (1995'de kurulan DTÖ) ve Trans-Pasifik Ortaklığı (TPP) teklifi gibi serbest ticaret girişimleri nedeniyle değişiyor. Bu tür göstergeler bölgesel değer sistemleri arasındaki farklılıkların kaybolmakta olduğunu ve şimdi küresel olarak birleşmiş ve tek bir değer rejimine ve belki de değeri temsil edecek

daha da sağlam bir dünya para sistemine çok yaklaşmış olduğumuz anlamına gelebilir. Fakat Çin'in hâlâ Dünya Ticaret Örgütü'nde Pi-yasa Ekonomisi Statüsü alamamış olması bu sürecin henüz tamamlanmış olmadığını söylüyor bize. Bunun da ötesinde, serbest ticaret anlaşmalarına karşı yükselen protesto dalgaları parçalanma yönünde bir hareketin aktif olarak yürütüldüğünü düşündürüyor.

Mesela yakın geçmişteki Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (Transatlantic Trade and Investment Partnership-TTIP) ve onun Pasifik ikizi gibi ticaret anlaşmaları oluşturmaya yönelik girişimleri düşünelim. TPP anlaşması ABD ve Japonya tarafından Çin ve Avrupa firmalarının Asya pazarından pay almalarını sınırlamak için özellikle tasarlanmıştı. TPP'nin gerçek karakteri bu anlaşmayı imzalamaya niyetlenmiş on iki ülkenin temel ekonomik verileri incelendiğinde hemen açığa çıkar. Potansiyel imzacılar arasında G7 ülkeleri ABD, Japonya ve Kanada hâkim durumdadır. Bunlar Avustralya ile birlikte potansiyel imzacı ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYİH) %90'ına sahiptir. Katılımcılar arasındaki gelişmekte olan ekonomiler –Meksika, Malezya, Şili, Vietnam ve Peru– için bu oran sadece %8'dir. TTIP ve TPP özel bir değer rejimi yaratmak, küresel ticarete kendi payının düşmesini diğerlerinin zararına durdurmak ve bu arada ABD dahilindeki ekonomik büyüme ve kârlılıktaki gerilemeyi frenlemek amacıyla ABD öncülüğünde örgütlenen girişimlerdir. 1985'te TPP tasarısındaki ekonomiler dünya GSYİH'sinin %54'ünü oluşturuyordu; 2014'te bu oran %36'ya düştü. 1984-2014 döneminde ABD'nin dünya GSYİH'si içindeki payı %34'ten %23'e geriledi. Aynı dönemde ABD'nin dünya mamul mal ticaretindeki payı %15'ten %11'e düştü. Dolayısıyla TPP harika bir serbest ticaret antlaşması değil, bir grup ileri ekonomiyle dünya GSYİH'sindeki payları önemli ölçüde azalma sürecindeki “marjinal” gelişmekte olan ülkeler grubunun diğerlerini dışlamak üzere uzlaşması ve egemen güç rolünü merkezi konumdaki ABD'nin oynadığı bir girişimdir. Kuşkusuz faydalar emeğin hanesine yazılmaz, çünkü Marx'ın da belirttiği gibi “fazlalar, sermaye ile emek arasındaki her mübadelede olduğu gibi, belli bir sınıfın cebine girer.” Kendi para birimiyle donatılmış sağlam bir değer rejimi olması beklenen Euro bölgesinin yaratılması da benzer sonuçlar doğurdu. Alman

sermayesi hâkimiyet kurdu ve en çok faydayı elde etti, ama bu arada Yunanistan, İtalya, Portekiz ve İspanya'dan sistemli olarak değer çekildi. Trans-Pasifik uzlaşısının ABD tarafından iptali ABD'nin çekileceği beklentisinin yarattığı boşlukta kendi değer rejimini kurması için Çin'in önünü açtı.

Mekânsal tekелci rekabet hem maddi hem siyasal olarak azalınca diğer tekel formları yeniden gündeme getirildi. Büyük piyasa gücüne sahip büyük şirket tipi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalizmin önemli bir özelliği olmuştu ama mekânsal engellerin adım adım kırılması bilhassa 1970'lerden başlayarak şirket gücünde ulusal perspektiflerden küresel perspektiflere geçişi ifade ediyordu. 1960'larda ABD'de tekelci güç Detroit'teki üç büyük otomotiv şirketi demekti. Baran ve Sweezy'nin 1966'da yayınlanan klasik eseri *Monopoly Capitalism* [Tekelci Sermaye] alternatif değer teorisi ihtiyacını tespit etmişti, ama analizinin büyük bölümünü ABD ve uluslararası uzantılarıyla sınırlı tutmuştu. O yıllar boyunca ABD emeği (aslında tüm önemli ulusal emek güçleri) göçmenlerden kaynaklanan rekabet dışındaki yabancı rekabete karşı büyük ölçüde korunmuştu. Aslında her büyük devlet kendi ekonomisi üzerinde egemenlik sağlamak için sermaye kontrolleriyle birlikte kendine özgü bir değer rejimi olarak oluşturulmuştu. Ne var ki bu tekel 1980'lerde örneğin Alman, İtalyan, Japon, sonra Kore ve şimdi Çin menşeli yabancı otomotiv firmalarının şiddetli rekabetinin meydan okumasına maruz kaldı, bu arada Çin'de ve başka yerlerde ABD firmaları kuruldu. Ulusal tekel gücünden küresel tekel gücüne geçişe ilişkin benzeri öyküler tarıma dayalı sanayi kuruluşları (Monsanto ve Cargill), enerji (yedi kızkardeşler petrol şirketleri), ilaç (Bayer, Pfizer) ve telekomünikasyon firmaları için de anlatılabilir. Ayrıca Google, Amazon, Facebook gibi yeni kurulan tekeller ve müşterek bilgi birikimini gerek küresel patent ve lisans sistemleriyle gerek hukuki formlar yoluyla çitleme yönünde bir hareket var. Burada bahsi geçen hukuki formlar DTÖ çerçevesindeki TRIPS antlaşmasının desteklediği ve güvence altına almaya çalıştığı hareketlerde ifade bulur.

Marx *Felsefenin Sefaleti*'nde rekabetin kaçınılmaz olarak tekel ile sonuçlanacağını, zira kapitalist rekabetin yarattığı Darwin tarzı dünyada ancak en iyi uyum sağlayan firmaların ayakta kaldığını belir-

tir. Marx *Kapital*'de, kendi deyişle "sermayenin merkezileşmesinin yasalarını" anlatırken, bu süreci bir adım ileriye götürür ve birikim sonucunda oluşan basit yoğunlaşmayı ve firma büyüklüğündeki artışı fazlasıyla aşan kredi sisteminin örgütlenmesiyle sürecin çok hızlandığını belirtir.¹⁵ Üretkenliğin artmasında ölçek ekonomilerinin önemi küçümsenemez. Merkezileşmek ve ölçeği büyümek için gözü kara çabalarla sermayenin elde etmeye çalıştığı rekabet avantajı budur. Piyasa gücünün şirket formundaki köpekbalıkları tarafından ele geçirilmesi birleşmeler ve el koymalar yoluyla küçük balıkları yutmalarını sağlar.¹⁶ 1980'lerde dünya hisse senedi piyasalarının birleştirilmesi de bu sürecin küreselleşmesine imkân vermişti.

1980'lerin ortalarından başlayarak oluşan teknolojik ve organizasyonel inovasyonlar dalgası bölgesel değer rejimlerini köklü biçimde yeniden yapılandırdı. Tarifeler ve diğer sınır engelleri azaldıkça ya da bazıları kaldırıldıkça ulaştırma maliyetleri azaldı ve daha da önemlisi eşgüdüm süreleri kısaldı. Üretimi ve dolaşımı hızlandırma çabası zamanımızın fetişi haline getirildi. Küresel üretim zincirlerinin yaratılması sınır ötesi üretim kombinasyonlarına olanak sağladı. Mesela ABD Meksika'da tasarım, organizasyon ve pazarlama becerilerini ucuz emekle bir arada temin ediyor, tıpkı Alman firmalarının Polonya'da yaptığı gibi.¹⁷ Bundan Meksika ve Polonya bazı faydalar sağlamaktadır, fakat ABD ve Almanya'daki emek yabancı emekçilerin çok şiddetli rekabetine maruz kalsa ve yeniden organizasyondan (belki ucuzlayan tüketim malları dışında) hiçbir yarar sağlamasa bile değer büyük bölümüne ABD ya da Almanya'daki şirketler tarafından el konulmaktadır. Fakat organizasyon bölgeseldir, çünkü sınır ötesi ilişkiler çoğunlukla birbirine yakın devletler arasında kurulur; böylece NAFTA ve Euro bölgesi gibi organizasyonlar, hareketli küresel değer zincirlerinin göreceli mekân-zamanlarını şekillendirmeye çalışan mutlak mekândaki kurumsal ifade tarzı olur. Küresel sınır ötesi ticaretin büyük bölümü aslında bölgeseldir (örneğin Çin'in Doğu ve Güneydoğu Asya ile ya da Britanya'nın Avrupa ile ticareti). Bir işkolu olarak teknolojinin geçirdiği evrimin kesintisiz evrilmekte olan bölgesel değer rejimlerinin belirlenmesinde ve yeniden şekillendirilmesinde etkin bir aktör oluşu böyle gerçekleşir.

Bunlar bizi şimdiye kadar doğanın ve insan doğasının “bedava nimetleri” dediğimiz unsurların, değer rejimlerinin coğrafi organizasyonunda oynadığı rolün çok kısaca incelenmesi noktasına getiriyor. Bu “bedava nimetler” sermaye tarafından hiçbir maliyete katlanmaksızın (ya da asgari maliyetle) temellük edilebilen ve dolayısıyla artı değer üretimine katkı yapan kullanım değerleridir. Bu nimetler yeryüzünde eşit olarak dağılmamıştır. Bir yanda ileri düzeyde toplanmış mahut doğal kaynaklar, diğer yanda sermayenin değerlendirilmesi, gerçekleşme ve bölüşüm dinamikleriyle bütünleşmeye yatkın kültürel karakteristiklere, becerilere ve kurumsal düzenlemelere sahip nüfus yoğunlaşmaları, sermaye birikiminin devamı açısından farklılaşmış bir coğrafi avantajlar dünyası yaratır. Bölgesel değer rejimleri mozaiki öteden beri çoğunlukla, milliyetçi duyarlıkların karşı konulmaz gücüne bile ihtiyaç duyulmaksızın yerel halkların bağlandıkları yerel kültürel geleneklerin, alışkanlıkların ve tercihlerin yaygınlaşması, korunması ve bazı durumlarda etkin olarak yaratılması sayesinde ayakta kalmıştır. Sermayenin değer tanımının etik, din, kültür veya etnik miras olarak açıklanan daha geleneksel değer idealleriyle yüz yüze geldiği ya da bazı bakımlardan bunlarla karıştığı nokta budur.

Doğanın ve insan doğasının bedava nimetleri daimi değerdir. Bunlar potansiyel kullanım değerleri arzının kapitalist mantıkla değerlendirilmesine bağlıdır. Doğal kaynaklar doğadaki unsurların doğal değil ekonomik, teknik, sosyal ve kültürel değerlendirmeleridir. Bir süre için su gücüne erişim önemliydi, ama buhar makinesinin icadı sermayeyi bu tür yersel sınırlamalardan kurtardı. Nükleer gücün keşfine kadar uranyum anlamsız bir kaynaktı. Nadir metaller, yeni teknolojiler sayesinde kritik kaynaklar haline gelene kadar önem taşııyordu. 1970’lerden önce sanayileşmiş bölgelerde mükemmellik derecesinde gelişen emek becerileri daha sonra bunları makine teknolojisiyle bütünleştiren teknolojik değişikliklerle gereksiz hale getirildi. Kültürel beceriler dünyanın bazı piyasalarında seçkinlik, sınıf ve rafine zevk göstergeleri peşindeki hararetili koşuşturmanın dayandığı tüketimciliğin bazı türleri açısından önemlidir. İstek, ihtiyaç ve özlemlerin üretimi, daha önce belirttiğimiz üzere, sermayenin tarihinin hayati bir yönünü oluşturur; bu olmasaydı sermaye uzun zaman önce yok olurdu. Sermaye biriki-

mine her türlü bedava nimeti sunan doğa ve insan doğası ne “doğa tarafından” ne de değişmez bir “insan doğası” tarafından bahşedilmiştir. Bunlar dünyada eşit biçimde dağıtılmış da değildir. Bunlar üretilir ve sürekli değişim halindedir, üstelik sermayenin kendisi de bunların üretiminde önemli rol oynar. Sonuçta ortaya çıkan küresel türdeşlik değil, bölgesel farklılıktır. Mesela emek gücünün değeri “iklime ve sosyal gelişme düzeyine göre farklılaşır; yalnızca fiziksel ihtiyaçlara değil aynı zamanda ikinci doğa haline gelen tarihsel süreçte oluşmuş toplumsal ihtiyaçlara da bağlıdır.”¹⁸

Uzun süre önce amorti edilmiş topraktaki sabit sermaye yatırımları bu “ikinci doğanın” parçası olurken kültürel evrimin sermaye birikiminin etkilerine karşı bağışıklığı yoktur. Girişimcilik ruhu bahşedilmiş değildir ve ikinci doğayı üreten yatırımlar gibi bunlar da eşitsiz dağılmıştır. Bütün bunların farklı değer rejimlerinin oluşumundaki önemine dikkat çekmek fiziksel ya da kültürel determinizme kaymak değil, bu oluşuma imkân veren bir bütünleşme üzerine yani doğanın ve insan doğasının bağlamsal coğrafi koşullarının kesintisiz evrimiyle sermaye birikiminin diyalektik bütünleşmesi üzerine tartışmayı açmaktır (ama kapatmak değildir).

Doğanın ve insan doğasının nimet ve armağanlarının tümü iyi huylu değildir. Kuraklıklar, seller, kasırgalar, depremle ve volkan patlamalarının yanı sıra devrimler, din ve kültür savaşları, milliyetçi çekişmeler ve göçmen karşıtı hareketler sermaye birikimi ile doğanın ve insan doğasının evrimi arasındaki karmaşık ilişkileri düzenleyen en çarpıcı, nahoş veya istenmeyen sonuçlar doğuran olaylardır. Geçmişte yapılan yatırımların sinsice coğrafi hareketsizlik dayatma gücü yadsınamaz. Sermaye eski güç ağlarında ve katılmış altyapılarda kısırılmaktan kaçınmak için yeşil alanları tercih edebilir. Örneğin sanayi devriminin ilk evrelerinde sanayi sermayesi Norwich ve Bristol gibi ticari sermaye şehirlerinden uzak durdu ve hem loncalarda örgütlenmiş emeğin gücünden hem de o zamanki şehir devletlerine hâkim ticari kapitalistlerin gücünden korunmak için Birmingham ve Manchester gibi kursaldaki küçük köylere yerleşti. Günümüz dünyasında daha da kuvvetle hissedildiği üzere, üretken olmayan emekteki artış ve regülasyonların çoğalması kapitalist gelişmeyi olumsuz etkiler.

Devlet sisteminde kentsel ve bölgesel girişimciliğin doğması bölgesel sübvansiyonlar ve altyapı yatırım vaatlerinde bulunarak, ayrıca çevresel ve toplumsal düzenlemeler konusunda “yumuşak dokunuş” umudu vererek bu problemi dizginlemeye çalışır. Bu arada, karşı-değer yaratan kurumların artan gücünün büyümesi ve faiz getiren sermaye akışlarının eşgüdümünün engelsiz gerçekleştirilmesi gelişkin iletişim yollarının ve katı kuralların uygulanmadığı bir çevrenin varlığına bağlıdır.¹⁹ Farklı sermaye birikimi formları için olumlu ve olumsuz doğal ve insani çevreler arasındaki gerilim her yerde açıkça ortadadır.

Marx farklılık rantları analizinde bu sorulardan bazılarıyla karşılaşmıştı. Bu tür rantlar ilk adımda doğanın bedava nimetleri olarak ortaya çıkar. Daha yüksek doğal verimlilik veya daha nitelikli yer kendilerine bu tür avantajlar bahşedilmiş firmalara daha yüksek kâr oranı sağlar. Bu avantajlar görece kalıcıdır (çünkü toprakta her zaman tekelin var olduğu dikkate alınırsa hiçbir rakip onların avantajlı toprağına gelip üretim yapamaz), gerçi yer açısından bakıldığında görece mekândaki konum ulaştırma yatırımlarıyla birlikte köklü biçimde değişebilir. Aşırı kârlar toprak sahipleri tarafından toprak rantı olarak alınabilir ve genellikle de alınır. Bu durum, kullanım değerlerinin coğrafi olarak eşitsiz dağıldığı bir dünyada, firmalar arasında kâr oranlarının eşitlenmesi sonucunu doğurur. Marx’a göre kapitalist sistemde süregelen rant temellükünün –esas olarak feodal bir kurumdur– gerekçesi budur.

Farklılık rantlarının temellüküne imkân veren koşullar aynı zamanda aktif olarak da yaratılır. Toprağı gömülü bağımsız türdeki sabit sermaye yatırımları ikinci tür farklılık rantının oluşmasına yol açar. Daha önce var olmayan rekabet avantajları sermayenin toprağın içinde ve üstünde “ikinci doğadan” türeyen bedava nimetler şeklinde kullanacağı seçkin kullanım değerleri olarak üretilebilir ve yaratılabilir.

Benim ikincil ve üçüncül sermaye döngüleri olarak adlandırdığım, sermaye birikimi için gerekli fiziksel ve sosyal altyapıların gerçekleşmesini sağlayan sermaye döngülerine yapılan uzun vadeli yatırımlar belli bir tarihsel zaman ve yerde sermayenin kendi ihtiyaçlarını karşılayan fiziksel ve sosyal altyapıları inşa etmek için kullandığı temel bir mekanizma üretir.²¹ Bu altyapıların inşasında kullanılan sermaye

akışlarının harekete geçirilmesi karmaşık bir meseledir ve çoğu kez yalnızca gelişkin bir kredi sistemini değil, devlet organizasyonunu, finansmanını ve diğer müdahale tarzlarını gerekli kılar. Süreç içinde tümüyle farklı bir zamansal döngü yaratılır ve metnin başında ele aldığımız, hareket halindeki değer olarak sermaye görselleştirmesinin üzerine yerleştirilir (bkz. Şekil 3, s. 166).

Bunun sonucunda ortaya çıkan yapılar uzun ömürlü olduğu gibi, değer rejimlerinin oluşturulmasında ve sürdürülmesinde etkili de olabilir. Haussmann'ın bulvarları (ve kanalizasyon, su şebekeleri ve Bois de Boulogne gibi parklar) günümüze ulaştı, Robert Moses'ın New York metropol bölgesinde 1945'in hemen sonrasında yaptığı işler de öyle. ABD'de araştırma üniversitelerinin güçlendirilmesi paralelinde yüksek öğretime yapılan yatırımlar en azından iki nesil boyunca ABD'ye rekabet üstünlüğü sağladı ve ülkenin değer rejimini çok farklı biçimlerde şekillendirdi. Son yıllarda Çin'de yüksek öğretimdeki benzer türde bir yatırım dalgası (büyük ölçüde Singapur başarısı model alınarak yapılıyor) gelecekte bu ülke için de aynı sonucu doğurabilir.

Sosyal ve fiziksel altyapı yatırımları sermayeyi kaçınılmaz olarak çeken coğrafi göreceli üstünlük yoğunlaşmaları yaratır. Doğanın ve insan doğasının bedava nimetlerinin sermayeye bahşedilmesi için önce üretilmesi gerekir. Farklı coğrafi değer rejimlerinin gerisinde işleyen döngüsel ve kümülatif nedensel süreci bozacak bir kriz meydana gelmedikçe yoksul bölgeler daha da yoksullaşır, zengin bölgeler sürekli daha da zenginleşir.²² Uzun ömürlü avantajlar sabit sermayenin ya da tüketim havuzunun değerinin geri ödendiği zamanın epeyce ötesine kadar dayanabilir. ABD'de yüksek öğretime yapılan daha önceki yatırımlar 1970'lerden itibaren imalat sanayisini sarsan sanayisizleşmenin frenlenmesini mümkün kıldı. İnternet ve Google, Microsoft, Amazon gibi ileri teknoloji firmaları hızla kendilerini küresel tekelleri konumuna getirdiler, gerçi her zaman olduğu gibi bundan doğan faydalar emeğe değil yine sermayeye gitti.

Farklı değer rejimleri arasındaki ilişkiler Marx'ın zamanında bile krize yatkınlık taşıyordu. "Kriz önce en çok kredi veren ve en az kredi alan ülke olan İngiltere'de patlak verebilir (...) çünkü genel ticaret dengesi olumlu olsa da bir an önce istikrara kavuşturulması gereken

ödemeler dengesi bozuktur. İngiltere’den altın kaçışıyla başlayan ve onunla birlikte yürüyen kriz İngiltere’nin ödemeler dengesini istikrara kavuşturur. (...) Şimdi sıra bir başka ülkededir.” “Önce değerli metaller gönderilir; sonra konsinye metalar düşük fiyatlardan satılır; metarlardan kurtulmak ya da ülkede bunlar üzerinden nakit avans elde etmek için ihracat yapılır; faiz oranı yükseltilir, varlıklara değer kaybettirilir, kredilerin vadesi dolmadan geri ödenmesi istenir, yabancı varlık portföyü boşaltılır ve böylece en sonunda bir yığın alacak talebini karşılayan iflas” yoluyla devalüasyonun maliyetleri krizi başlatan ülkeye geri yüklenir.²³ On dokuzuncu yüzyılda aşırı birikim sorunuyla karşılaşan Britanya Arjantin’e Britanya’da üretilen ekipmanı kullanacak demiryolları inşa etmesi için kredi vererek problemi çözdü. Bu olay dizisinde hemen göze çarpan çok şey var. Fakat Marx’ın açıklamasındaki örtük varsayım, küresel ekonomideki farklı değer rejimleri arasındaki dalgalı güç ilişkileri bağlamında, dünyanın incelenmesi ve anlaşılması gerektiğidir.

Günümüz ile Marx’ın zamanı arasındaki büyük fark, böyle krizlerin esas olarak bir altın kaçışıyla damgalanmaması (gerçi altın kaçışı da meydana gelir) ve ülkeler arasındaki ödemeler dengesi küresel istikrarsızlıkların çok önemli bir kaynağı olsa bile değerli metallerin uzaklara gönderilmesiyle krizin çözülmemesidir. Krizler genellikle IMF’nin verdiği krediyle ve halkın üzerine yüklenen katı kemer sıkma politikaları pahasına çözülüyor. Dünya ticaret hacminde herhangi bir daralma veya ticaret dengelerindeki oynamalardan kaynaklanan krizler günümüzde her zamankinden daha büyük önem taşıyor. Benim deyişimle sermayenin “devlet-finance şebekesi” (günümüzde ABD Merkez Bankası ve IMF ve belli başlı merkez bankalarının desteklediği ABD Hazinesi tarafından oluşturulan şebeke), dünya ticaretindeki dolar dengelerini başarıyla kurmadığı takdirde, dünya ticaret hacmindeki daralmalar bugün genellikle küresel krizlerin kesin habercileri olarak kabulleniliyor. Altın standardının yokluğunda şimdilerde küresel finans ve emtia piyasalarındaki keşmekeşle bizim aramızda insan manipülasyonunun ve idarenin durduğu bir dünyada yaşıyoruz. Bu altın standardının geri getirilmesi talebi değil; böyle bir adım aynı derecede belki de daha beter bir felaket olurdu.

Birbiriyle kesişen, zaman içinde dinamik bir şekilde birbirine bağlanan bölgesel değer rejimleri fikri yadsınamaz görünüyor. Geride kalan yaklaşık kırk yılda değer rejimlerinin kendi emek piyasası pratiklerinde giderek birbirine daha fazla yaklaştığı da benzer şekilde inkâr edilemez. Şu anda küresel bir emek piyasasına insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar yaklaşmış bulunuyoruz. Dünyanın her yanında orta sınıflar arasındaki istek, ihtiyaç ve özelemlerde giderek artan birörnekleşmenin varlığını reddetmek de mümkün değil. Ne var ki, şu anda mevcut çok sayıdaki değer rejiminin tümüyle birörnekleşmesi için kat edilecek daha çok uzun mesafe var. Fakat, Marksist türdeki önermelerde çok sık görüldüğü üzere, zıt yönde işleyen parçalanma, dağılma ve gerçekleşme kuvvetlerini tespit etmek zor değil, öyle ki evrensel ve özel arasındaki gerilim bizatihi değer kanununda içselleştirilmeyi bekliyor ve bizi hiç terk etmiyor.

Asla tek bir değerler sistemi olamaz ve yoktur. Sermayenin dünya çapındaki hareketinin, başkaları için harcanan toplumsal emeğin nasıl kavramlaştırılacağı, kullanılacağı ve ölçüleceği konusundaki coğrafi farklılıkları kullanmasını ve inşa etmesini sağlayan apaçık tarihsel materyalist pratiklerden kaçmak imkânsızdır. Coğrafi farklılıklar ve eşitsiz coğrafi gelişmeler tartışılması gereken mühim hususlardır. Dünya parasının evrenselliği mekânda hareket ederken kökten farklı değer artırma fırsatlarıyla ve gerçekleşme koşullarıyla karşılaşır; yalnızca istek, ihtiyaç ve taleplerin değişmesi değil ödeme gücündeki farklılaşmalar da bu sonuca yol açar. Rekabet (tekeli tarzındaki rekabet bile) bu farklılıkların bir kısmını yumuşatacak biçimde işleyebilir veya fiili coğrafi farklılıklar yaratır; bunların en dikkat çekici olanı dünya sahnesinde toprak ve gayrimenkul üzerindeki farklılık rantlarının kaynağı olanı yapılı çevredeki sabit sermaye ve tüketim havuzuna yapılan yatırımların farklılaşması yoluyla yaratılan coğrafi farklılıklardır. Bu olgu yerel, bölgesel ve küresel düzlemde güç bloğu oluşturan ekonomiler arasında rekabetin şiddetlenmesine yol açar. Küresel ekonomi boyunca fiilen alternatif mekânların inşası sermayenin hareket yasasının anlamını açıklayan ve genellikle ihmal edilse de en önemli yönlerinden biri haline gelir.

Bölgesel değer rejimlerinin belirlenmesi ve tanımlanması kolay bir iş değildir. Son zamanlarda dünya ekonomisinin jeopolitik şekillendirilmesi için harcanan girift çabaların gösterdiği üzere, münferit devletlerin ya da Avrupa Birliği, NAFTA gibi devlet gruplarının mutlak mekânları kesinlikle bir rol oynar. NAFTA'nın mutlak sınırları ABD'nin yöntem bilgisi ile Meksika'nın ucuz emeğini birleştirebilir pekâlâ, ama Meksika'da üretilen bir üründe Çin'in ürettiği parçaların ve Afrika hammaddelerinin kullanılmasını ve bu ürünün ABD'de pazarlanmasını hiçbir şekilde engellemez. Küresel değer zincirlerinin artan karmaşıklığı hemen her etkinliğe bir görelî mekân-zaman boyutu getirir ve bu tür hareketler sınırlarda duraklamak zorunda kalsa bile sona ermez. Ne var ki genel anlamda değerde olduğu gibi ilişkisel mekân-zamanın kapsadığı gayrimaddi ama nesnel veçheler bölgesel değer rejimlerinin konfigürasyonunda belirleyici olabilir, hatta hegemonik politik-ekonomik güç kümelenmeleri, maddi mallar, enformasyon, bilgi akışları ve prestije dayalı nüfuzun oluşturduğu girift ağlar dahilindeki ana düğüm noktalarında yoğunlaşmış olsa bile bu mümkündür. Bölgesel değer rejimleri farklı ölçeklerde kurulabilir. Devletler dahilinde teşhis edilebilir niteliktedirler. ABD'deki güneş kuşağı denilen bölge pas kuşağından (ABD'nin ekonomik gerileme, sanayisizleşme, nüfus kaybı yaşanan bölgesi) çok farklıdır ve Katalonya Endülüs'e ancak Hamburg'un Bavyera'ya benzediği kadar benzer. Bölgesel değer rejimleri istikrarsızdır ve hiçbir net ve maddi belirlenmeye dayanmasalar bile güçlü tezahürlere sahip, dalgalı nüfuz ve iktidar yapılanmalarıdır.

Değerin hareket yasalarının kendilerini ortaya koyduğu mekân ve zamana dair araştırmamıza artık olasılık düzeyini aşmış olan bir iddiayla, dünya piyasasını fethetmenin ve inşa etmenin bizatihi sermayenin doğasında yer aldığı iddiasıyla başladık. Şimdi bu yasaların üzerinde işlemek zorunda olduğu çelişkili platformu aştıktan sonra, insanlığın kolektif geçmişini kan ve irinle lekeleyen bütün o irrasyonel insani hataları dikkate almaksızın dünya piyasasının birörnekliliğini, homojenliğini ve algı-ötesi rasyonelliğini, bu kadar çok ve potansiyel olarak tehlikeli, birbiriyle uyumsuz heterojen, farklı ve eşitsiz gelişim

parçalarına ayırmanın da sermayenin doğasında yerleşik olduğunu görüyoruz. Bütün bunların dünya sahnesinde güç blokları arasındaki jeopolitik mücadele meselelerine dönüşmesi çok büyük önem taşımaktadır. Kapitalizmin jeopolitik tarihi hayli çirkin bir macera olagelmıştır (ve tehditkâr bir halde sürüp gitmektedir).²⁴ Mekânda ve zamanda farklı değer rejimlerinin yaratılmasından kaynaklanan değerlendirmeler sözünü ettiğimiz tarihsel coğrafyada hassas bir role sahiptir. Fakat şu veya bu nedenle Marx ya da Marksist geleneği izleyen düşünürler değer teorisinin bu yönü üzerinde derinleşmemişler ve gerek yirminci yüzyıl başlarındaki kapitalist emperyalizm gerekse kapitalist dünya sisteminin başlangıcında ve yeniden-üretiminde kolonyalizmin ve neo-kolonyalizmin rolü üzerine yürütülen teorik tartışmalarla yetinmişlerdir.²⁵

9. BÖLÜM

İktisadi Aklın Cinneti

Değer taşıyıcısı metalar nihayet tüketildiklerinde dolaşımın dışına düşerler. Böylece “ekonomik sürecin bir evresi olmaktan da çıkarlar.” Ama ortadan kaybolmaları daha önce değerın meta formundan para formuna dönüşmesine bağlıdır ve paranın sürekli olarak dolaşımda kalmak gibi bir kabiliyeti vardır. “Para açısından,” diye yazar Marx, “bu bir cinnete dönüşür; ne var ki, bu iktisadın bir momenti ve insanların pratik hayatlarının belirleyicilerinden biri olarak cinnettir.”¹ Gündelik hayat paranın cinnetinin tutsağı olur. İyi ama bu cinnet nereden kaynaklanıyor?

Metalar açısından mübadele değeri “yalnızca geçici bir önem” taşır çünkü meta üretiminin en öncelikli hedefi toplumsal ihtiyaçların karşılanmasıdır. Mübadele dünyasında para yalnızca mübadelenin gerçekleşmesini sağlar. Ama sermaye ve artı değer üretimi evreninde para çok farklı bir karakter kazanır. Burada değer “kendisini artış yoluyla korur ve bunu tam da durmadan niceliksel engelinin ötesine geçmeye zorlayarak yapar. (...) Dolayısıyla zenginliği artırmak başlı başına bir hedeftir. Sermayenin hedef belirleyici etkinliği yalnızca zenginliği büyütme yönünde olabilir, yani kendisini çoğaltma, büyütme yönünde.” Zenginliğin ölçüsü olarak işlev gördüğü ölçüde para benzer şekilde “kendi niceliksel sınırının ötesine geçmeye çabalamak” zorundadır; “sonsuz bir süreçtir bu. Sadece bu şekilde hayat bulabilir; yalnızca kendisini durmaksızın çoğaltarak kullanım değerinden ayrılan, kerameti kendinden menkul bir mübadele değeri olarak korur kendini.” Kapitalist sistemde parayı kapitalizm-öncesindeki çok çeşitli para formlarından ayıran budur. “Bir para yekûnu olarak para, miktarıyla ölçülür. Bu ölçülme paranın karakteriyle çelişir, çünkü

para ölçülemezliğe yöneltmek zorundadır.”² Para asla dizginlenemez, sınırlanamaz.

Hegel’in “kötü sonsuzluk” dediği şey budur: hiçbir zaman sonlanmayacak bir sonsuzluk formudur; Tanrı’nın hikmeti gibi, her türlü insani kavrayışı aşar. Sayısal dizi onun tipik formudur. Çünkü her sayı için daima onun ötesine geçen daha büyük bir sayı vardır. Herhangi bir altın dayanağının sınırlamasından yoksun olan dünya para arzı kötü sonsuzluktur. Sayılar setinden ibarettir. Günümüz kapitalizmi sonsuz birikim ve katlamalı büyümenin kötü sonsuzluğunda kısıtlanmış durumdadır. “Marx’ın yorumuna göre,” diyor Wayne Martin, “kapitalizm esas olarak sonlanması imkânsız bir sonsuzluğa yönelmiştir, bu yöneliş bizatihi sermayenin varlığında yerleşiktir.”³ Para, merkez bankalarının para arzına sınırlar eklemesi sayesinde değerlin sonsuz büyüme ihtiyacına ayak uydurabilir, zaten merkez bankalarının gevşek para politikaları uygulayarak yaptığı budur. Bu kötü sonsuzluktur, denetimin dışına çıkan, başıboş bir sarmaldır. Milyonlar bazında konuşmaya alışmıştık, sonra milyarlar ve trilyonlar oldu, çok kısa bir süre sonra hiç kuşkusuz dolaşımdaki katrilyonlarca dolardan bahsedebiliriz; herhangi bir gerçek kavrayışı aşan bir sayı bu.

Hegel’in erdemli sonsuzluğu bir dairedir, içinde hareketin sonsuza kadar devam edebildiği ama her şeyin önceden hesaplanabilir ve bilinebilir olduğu Mobius şeridi ya da Escher merdivenidir. *Kapital*’in ilk iki cildinde Marx basit yeniden-üretim uzun bölümler ayırır. Sanki kapitalist olmayan sıfır birikim aleminde mümkün olabilecek verimli yeniden-üretim döngülerini araştırmak ister gibidir. Sıkıntı artı değer üretimi ve onun sürekli büyütölme zorunluluğuyla başlıyor, ki bu durum döngüsel verimli sınırsızlıktan sonsuz birikim sarmalına geçişi gerektirir. Sermaye açısından sürekli “sonlanamayacak sonsuzluk” arayışını zorunlu kılan bu geçiştir. Maddi kısıtlarla açıkça sınırlanan kullanım değerleri, göreceğimiz gibi, bu cinnete karşı bağışık değildir. “Tüketimi hayali bir sınırsızlığa yükseltme girişimleri” olurken, bu arada diğer pek çok şey “sınırsız israf olarak tezahür eder” ve bu süreçte çevresel kolektif varlıkların bozulması belirgin biçimde hızlanır.⁴

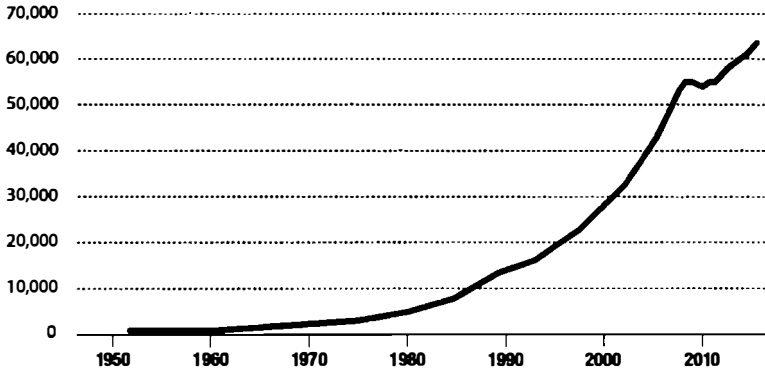
Kapital’in üçüncü cildinde Marx bu cinnetin bir başka boyutunu daha açığa çıkarır. Faiz getiren sermaye “her türlü deliliğin anası” ola-

rak görülür.⁵ Para, bu durumda, meta olarak rolüne geri döner ama bu öyle bir metadır ki kullanım değeri artı değer üretmeleri için başkalarına sınırsız miktarlarda borç verilebilir olmasından kaynaklanır. Bu metanın mübadele değeri faizdir. Değerin temsilcisi olan paranın kendisi bir parasal değer edinir. Faiz “en başından itibaren saçma bir tabirdir.” Sonuçta ortaya çıkan “saçma bir çelişkidir”, yani “sermayenin içsel eğilimi sermaye üzerinde başka bir sermaye tarafından uygulanan bir mecburiyet şeklinde tezahür eder.”⁶ Karşı-değer üstünlüğü ele geçirir. Faiz getiren sermayenin dolaşımı (hisse ve tahvil sahiplerinin gücü) değeri hareket halinde tutan ana kuvvet olduğunda “sermayenin fetiş karakteri ve bu fetiş sermayenin temsili tamamlanmış olur.”⁷ İktisadi aklın cinneti paranın aralıksız daha fazla para yaratma şeklindeki sihirli gücüyle büründüğü fetiş formları sayesinde saklanır. Paramı bir tasarruf hesabına yatırım ve para benim hiçbir şey yapmama gerek kalmadan bileşik faizle artar.

Fakat, der Marx, “bu iktisatçı baylar için değerın sermayede kendini saklamasından çoğalmasına teorik geçiş acayip zordur.”⁸ Dünyayı kavrayışımız sınırsız büyümeyi yalnızca meşrulaştırmayıp teşvik eden, ama diğer yandan dengeli büyümenin erdemli sonsuzluğunu ve toplumun esenliğinde sürekli ve mümkün iyileştirmeleri destekler gibi yapan burjuva iktisat mantığındaki deliliğin tutsağı olmuştur. İktisatçılar devalüasyon ve yıkımdan başka bir şeye yol açmayan sınırsız katlamalı büyüme şeklindeki “kötü sonsuzlukla” hiç uğraşmadılar. Onun yerine zafer kazanmışçasına “tarihi ilerlemeyi servetin hizmetine koşan” burjuvazinin erdemlerine methiyeler düzüyorlar.⁹ Krizlerin böyle bir sistemin doğasında var olabileceği ihtimalini görmekten azimle kaçınıyorlar. Diyorlar ki, krizler Tanrı’nın ya da doğanın etkinliklerinin veya insanların hata ve yanlış hesaplarının (bilhassa yanlış yönetilen devlet müdahalelerine bağlı yanlışların) sonucudur. Bunların tümü ya da herhangi biri sonsuz serbest piyasa kapitalizminin güya masum arabasını yoldan çıkarabilir. İktisatçılar, arabanın kendisi de kusursuzluk timsalidir derler. Bir krizle karşılaştıklarında sadece “üretimin ders kitaplarına uygun yürütülmesi halinde krizlerin hiçbir zaman patlak vermeyeceğini” ileri sürerler. “Onların (iktisatçıların) krizlere karşı ileri sürdükleri her mantık içinden cinleri

çıkartılmış bir çelişkidir, dolayısıyla gerçek bir çelişkidir. Çelişkilerin yokluğuna inanma arzusu aynı zamanda gerçekten var olan çelişkilerin var olmaması dileğini içeren sofuca bir duadır.”¹⁰ Çağımızın iktisat bilimi çelişkilerden kurtarılmıştır.

Milyar dolar

Şekil 4 ABD’de kamusal, şirketlere ait ve bireysel borçların artışı
(St. Louis Merkez Bankası)

Marx işte bu bağlamda siyasal iktisat *eleştirisi* ve iktisadi aklın cinneti üzerine büyük bir entelektüel çaba harcamaya karar vermişti. Bu süreç içinde, bizi gündelik hayatın ütopyikliğine yöneltmesi beklenen sistemli düşünce ve politik programdaki birbirinden vahim saçmalıkları ve “zıvanadan çıkmış formları” ifşa eder. Onun belirlediği çelişkili hareket yasaları yalnızca kapitalist sınıfa ve avanelerine avantaj sağlarken üretimde kitlelerin canlı emeklerinin sömürülmesine yol açar, gündelik hayatlarında onları kıymetsiz potansiyeller, sosyal ilişkilerinde ise borç köleleri durumuna düşürür.

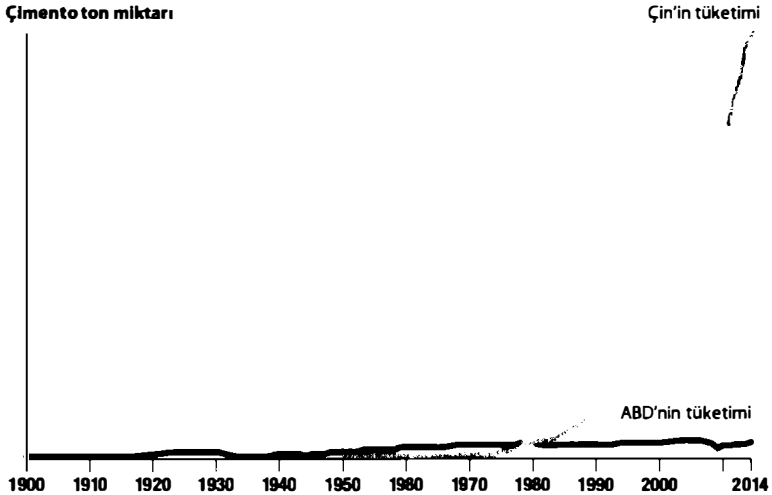
Marx burjuva iktisadi aklının cinnetinin değer ile onun parasal temsilleri arasındaki büyüyen çatışmalar nedeniyle daha da şiddetlendiğini keşfeder. Para zorunlu olarak her türlü maddi tabanından (altın ve gümüş gibi para-metalar) kurtarılınca paranın idealist kurguları

(dolarlar, avrolar, yenler) ve daha da önemlisi kredi parası formlarında giderek artan görünürlüğü insani değerlendirmelerin kaprislerine maruz kalır, gücün dizginlerini her ele geçirenin aşırılıklarına ve manipülasyonlarına açık hale gelir. “Yalnızca bir dolaşım aracı olarak (para) köle konumundan aniden “belli bir birey tarafından somut şekilde sahip olunabilen metalar aleminin efendisi ve tanrısı konumuna yükselir.” Para başkalarının toplumsal emeği üzerinde bireysel bir hak talebidir, tıpkı borcun o başkalarının gelecekteki emeği üzerindeki hak iddiası olması gibi. Para ona sahip olana “toplum üzerinde, her türlü tatmin kaynağı ve emek vb.” üzerinde güç bahşeder.” Bu tür hak iddialarının çoğalması ile bunların dayandırılabilceği değer tabanı arasındaki gedik Marx’ın zamanından bu yana aşırı ölçüde büyümüştür. Dünyadaki herkes bankadaki mevduatlarını nakit olarak çekmeye kalksaydı, o kadar parayı basmak birkaç ay, belki de yıllar alırdı. Her gün döviz piyasalarında iki trilyon dolar el değiştirmektedir.

Ne var ki, bu sadece finans dünyasındaki buzdağının görünen kısmı. Kredi parası akışları, bizatihi sermayenin yarattığı bu karşı-değer formundaki akışlar 1970’lerden bu yana müthiş artış gösterdi (Şekil 4, s. 190).¹² İlk aşamada bu akışlar bölüşüm alanındaki faaliyetleri kolaylaştırır. Bölüşüm giderek artan ölçüde kara delik şeklinde tezahür eder ve borç ödemesi adıyla bir değer kütlesi içinde kaybolur. Bu değer kütlesinin yeniden ortaya çıkacağına ilişkin hiçbir güvence yoktur. Finans kurumları ve merkez bankaları arasındaki karşılıklı mübadeleler gibi, bankalar-arası borçlanmalar da şimdiye kadarki en yüksek seviyesindedir. Bankalar uzun zamandır devletin vergilendirme gücüne karşı korunmak için devlete borç vermektedirler. Devletin vergilendirme gücü ise sıkıntıya düşen bankaları kurtarmak için kullanılır. Önde gelen devletlerin tırmanmakta olan borçlarının yasal biçimde ödeneceğine ilişkin en ufak bir umut yoktur. Fakat önemli miktarda vergi gelirinin borç ödemesinde kullanılması bir bütün olarak bölüşüm alanında normalleştirilir. Diğer yandan devlet harcamalarından kaynaklanan efektif talebin büyük bölümü kredi sistemi dahilinde yaratılan ve devlete borç olarak verilen hayali sermayedir (karşı-değer). Gelecekteki değer üzerindeki hak iddiaları sınırsızca artmaktadır. Bir kısmı yağmacı nitelikteki tüketici kredileri (işçiler ve öğrenciler da-

hil) herkes için erişilebilir kılınmaktadır ve dolaşırken çoğalmaktadır. Tüketimde “hayali sınırsızlık” fantezisi hırsıyla kovalanıyor. Toprak ve gayrimenkul sahiplerine kredi akıyor. Kredi rantlarda ve diğer varlık değerlerinde spekülasyonu besliyor, böylece bunların değerleri sihirli biçimde sınırsızca artma gücüne kavuşuyor. Tüccarlar ve sanayiciler karşı-değerin gelecekte kendilerini yıkıma uğratabilecek etkili gücüne rağmen borçlanıyorlar. Tüccarlar, toprak ve gayrimenkul sahipleri, devletler ve başka tasarruf yapan herkes (emekçi sınıfların ayrıcalıklı kesimleri dahil) bir getiri sağlamak umuduyla fazla fonlarını finans kurumlarına yatırırlar ve bazen kandırılırlar.

Marx hayali sermaye oluşumunun ve varlık spekülasyonunun önemini fark etti ve bunların dayandığı iktisadi aklın cinnetine dikkat çekti. Çeşitli bölüşüm kesimleri arasındaki bu ilişkilerin kitlelerin pratik hayatını etkileyen dramatik “ekonomik durumlar” olduğunu çok iyi kavradı. Ama herkesin bildiği üzere, bu karanlığı ve esraren-gizliği ile ünlü kapitalist faaliyetler arenasıdır ve basit özetlerle hatta yüzeysel açıklamayla kavranamaz.

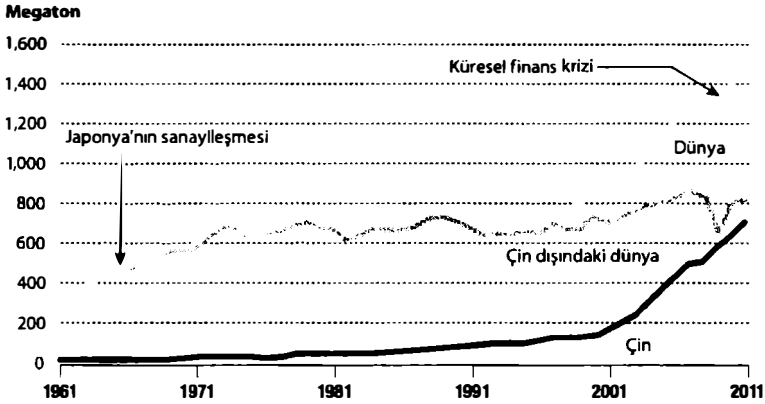
Şekil 5 Çin'in çimento tüketimi (*National Geographic*'teki orijinaline dayanılarak yeniden düzenlendi)

Fakat bu “sınırsızlık” kredi paraları âlemine hapsedilemez. Kullanım değerleri ve değer üretimi âlemleri için de olası sonuçlar içerir. “Sermaye kendini sınırlayan engelin ötesine ilerlemek için sonsuz, sınırsız bir baskıdır. (...) Bu haliyle sermaye belli bir artı değer yaratır, çünkü tek seferde sonsuz artı değer yaratamaz; ama sermaye daha fazla artı değer yaratma yönünde kesintisiz harekettir. Artı değerın niceliksel sınırı doğal bir engel, bir mecburiyet olarak görünür ve sermaye durmaksızın bu sınırı aşmaya ve ötesine geçip ilerlemeye çabalar.”¹³

Kapitalist ekonomi tarihini incelemek bu cinnetin nasıl işlediğini incelemek demektir. Şaşırtıcı ama tümüyle gerçek olan şu olayı ele alalım. 1900-1999 döneminde ABD 4.5 milyar ton çimento tüketti. 2011-2013 döneminde Çin 6.5 milyar ton çimento tüketti. İki yıl içinde Çin, ABD’nin bir önceki asrın tamamında tükettiğinden neredeyse %45 oranında daha fazla çimento tüketmiş (Şekil 5, s. 192).¹⁴ ABD’de yaşamakta olan bizler hayatımız boyunca bol miktarda çimento kullanıldığını gördük. Ne var ki Çin’de olup bitenler sıradışı nitelikte. Etrafa saçılan çimento miktarındaki artış daha önce görülmedik boyutta. Bu durum kaygı verici sorular getiriyor akla. Bunun çevresel, siyasal ve toplumsal sonuçlar ne olabilir? Öyle görünüyor ki, bahsettiğimiz olayda küçük bir cinnetin ötesinde bir şeyler var. Marx’ın “hayali sınırsızlık” dediği şey bu mudur acaba?

Çimentonun kullanım yeri inşaattır. Bu yapıları çevrelerin, şehirleşmenin ve diğer fiziksel altyapıların (ulaştırma sistemleri, barajlar, konteyner terminalleri ve hava limanları) üretimine muazzam boyutlarda yatırım demektir. Mesele sadece kullanılan çimentodan ibaret değil. Ayrıca çelik üretiminde ve tüketiminde de devasa artış var. Son yıllarda dünya çelik üretiminin ve tüketiminin yarıdan fazlası Çin’de gerçekleşti (Şekil 6, s. 194). Bu kadar çelik üretmek için çok fazla demir cevherine ihtiyaç var. Bu cevher Brezilya ve Avustralya gibi uzak ülkelerden geliyor. Bakır, kum ve diğer her tür maden daha önce hiç olmadığı kadar fazla miktarlarda tüketilmektedir. Son birkaç yıldır Çin dünyanın kilit önemdeki maden kaynaklarının en azından yarısını (bazı durumlarda %60 ila 70’ini kullanmaktadır (Şekil 7, s. 196).

Sonuç olarak hammadde fiyatları yakın zamanlara kadar yükselme eğilimini sürdürdü. Madencilik faaliyetleri her yerde hızla-

Şekil 6 Dünya çelik tüketimi (kaynak: RBA)

nıyor. Politik, ekonomik ve çevresel her türlü nahoş sonuçlarıyla Hindistan'dan Latin Amerika ve Avustralya'ya kadar her yerde kos-koca dağlar maden aramak için deşiliyor. Çin'in kentsel ve altyapısal yatırımlarındaki muazzam artış dünya çapında gelişmelere yol açıyor. Çin'e hammadde ihraç eden tüm ülkeler, yani Avustralya, Şili, Brezilya, Zambia ve onların yanı sıra ileri teknoloji teçhizat ihraç eden Almanya 2007-8'deki resesyonu çok çabuk atlattı.

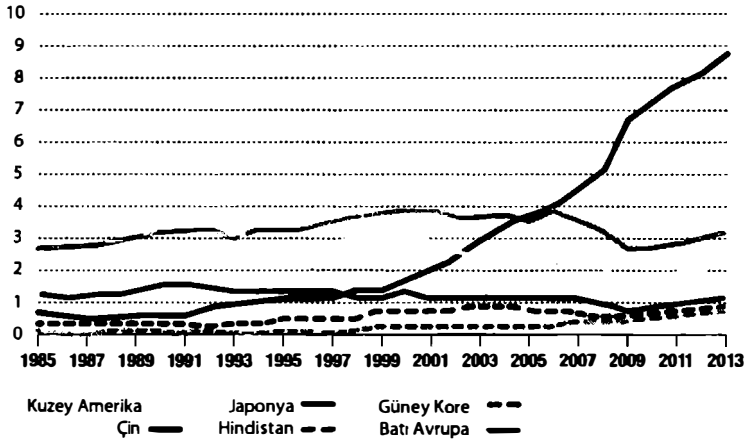
Başı belaya giren küresel kapitalizmin 2007-8 sonrasında da varlığını sürdürmesinin nedenlerinden biri Çin'in üretici tüketiminde görülen sürekli artış. Pekin'deki Komünist Parti liderliği kuşkusuz küresel kapitalizmi kurtarma amacıyla yola çıkmadı ama sonuçta yaptıkları bu oldu.

Bütün bunların nasıl ve neden ortaya çıktığını açıklamak için farklı bölgesel değer rejimlerinin jeoekonomik yakın geçmişine bakma ihtiyacı duyuyorum. ABD'de 2007-8'de bir finansal kriz patlak verdi. İlk olarak ABD'de patlak verdiğinden küresel kriz olarak tanımlandı. Daha önce Güneydoğu Asya'da 1997-8'de, Türkiye ve Arjantin'de de 2001-2'de krizler yaşanmıştı; ama bunlar belli değer rejimleri dahi-

lindeki bölgesel krizler olarak nitelenmişti. ABD hâlâ dünyanın en büyük ve en nüfuzlu ekonomilerinden biri konumunda ve bu ekonomideki önemli arızaların diğer bölgesel değer rejimlerine sıçraması ve bunları etkilemesi kaçınılmaz. Ayrıca ABD kurumlarının ve politika yapıcılarının (IMF gibi uluslararası kuruluşların denetimi ve küresel rezerv para olarak doların sağladığı mekanizma aracılığıyla) faal olarak finansal krizlerin olumsuz etkilerini tüm dünyaya yaymaya ve böylece krizin ABD içindeki etkilerini sulandırmaya çalıştıklarına ilişkin kanıtlar da var. Krizler daima etrafa yayılma eğilimindedir ama devlet kurumlarının ve politikacıların fiili desteğiyle daha da hızlı yayılırlar.

2007-8 krizi ilk bakışta belli bir yerle sınırlı görünüyordu. Özellikle ABD'nin güney ve güney batısında patlak vermiş ve büyük ölçüde ucuz kredi ve "eşik-altı" kredilerle beslenen konut ve gayrimenkul piyasalarındaki yoğun spekülasyonun etkisiyle başlamıştı. Spekülatif para (İrlanda, İspanya ve daha pek çok yerde olduğu gibi) ABD gayrimenkul piyasalarına 2001 borsa krizinin ardından akın etmişti. Dünya o yıllarda fazla likiditeye boğulmuş durumdaydı ve faiz getiren sermayenin yatırım imkânları azalmıştı. Bu fazla likiditenin büyük bölümü gayrimenkul piyasalarında ve hammadde istihracında mas-sedildi ve bunun sonucu fiyatların sürekli yukarı yönde baskılanması oldu. Spekülatif konut balonu patladığında ABD'de konut kredileriyle bağlantılı muazzam bir haciz krizi başladı.

Evleri haczedilen ve işsiz kalan insanlar herhangi bir şey satın alamazlar. ABD tüketici piyasası dibe vurdu. Çin bu piyasaya mal arz eden en önemli tedarikçiydi. Böylece Çin'in ihracat sektörleri çöktü. Yerel krizin küreselleşirken izlediği kanallardan biri buydu. Diğer kanal finansal sistemdi. Finans kurumları konut üzerindeki ipotekli krediyi güya "konutlar kadar güvenli", iyi kazançlı yatırımlar olarak başkalarına aktarabilmek üzere yapılandırmışlardı. Ne var ki, alınan ipotekli konut kredilerinin pek çoğu ödeme gücüyle desteklenmiş değildi. Dolayısıyla yeni finansal enstrümanlara yatırım yapmaya kandırılanlar para kaybetti. Borcun büyük bölümünün alacaklısı durumundaki bankalar iflas tehdidiyle baş başa kaldılar ve kredileri kısıtılar, zaten temkinli davranan tüketicilere yönelik krediler de da-

Bakır (Megaton)**Şekil 7 Dünya bakır tüketimi**

ralmadan payını aldı. ABD tüketici malları piyasasındaki zayıflama yayıldı ve derinleşti. Aşağı yönde ilerleyen sarmal tüm dünyayı çöküşe itme tehdidi yarattı.

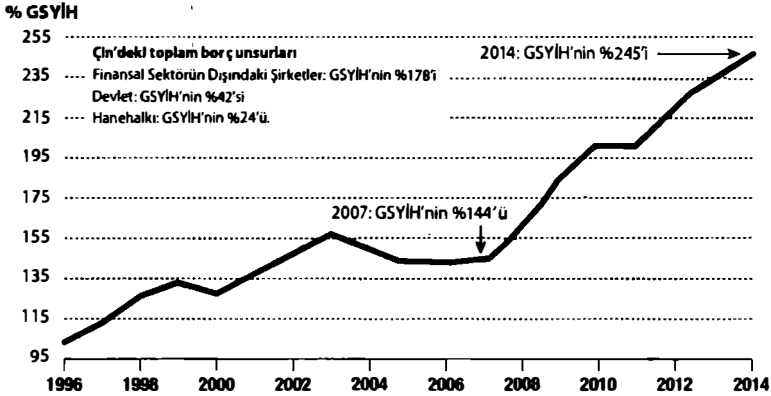
2008'de Çin ihracatta %30'luk bir daralmayla karşılaştı. Güney Çin'deki fabrikalar kapanıyordu. Çin'deki istatistikler güvenilir olmakla ün yapmıştır ama bazı verilere göre 20-30 milyon kişi işinden oldu. Çin yönetiminde daima toplumsal kargaşa potansiyeline dair kaygı vardır. Yirmi ya da otuz milyon işsiz emekçi tehlike işareti oldu, Çin yönetimi meşruluğunu ve iktidarını sürdürmek için bu işareti dikkate almak zorundaydı.

2010'da Uluslararası Para Fonu ve Uluslararası Çalışma Örgütü yayınladıkları ortak raporda krizin yol açtığı iş kaybına ilişkin hesaplamalarını açıkladı.¹⁵ Kriz nedeniyle en fazla iş kaybının yaşandığı ülke 7.5 milyon kişiyle ABD idi, Çin'deki net iş kaybı ise sadece 3 milyondur. Çin bir şekilde en az 17 milyon kişiyi masnetmeyi becermiş ve daha pek çok kişiyi bir yıl içinde emek piyasasına geri getirmeyi başarmıştı. Bu şaşırtıcı ve daha önce kaydedilmemiş bir performanstı.

Peki Çin bu kadar büyük miktarlarda fazla emeği böylesine bir hızla nasıl massedebilmişti? Öyle görünüyor ki, merkezi yönetim her-kese olabildiğince fazla altyapı ve mega proje üstlenmesi talimatını verdi. Bankalara inşaat müteahhitleri için kontrolsüz kredi sağlama direktifi verildi. ABD’de 2008’de Merkez Bankası ve Hazine kredi vermeleri için para aktardığında bankalar parayı kendi batık borçlarını ödemek (*de-leveraging** deniyor buna) ve hatta kendi hisselerini geri almak için kullandılar. ABD’de devletin bankalar üzerinde gücü yoktur. Çin’de bankacılık sistemi farklı çalışır. Çin’de bankacılara merkezi yönetim tarafından borç vermeleri söylenirse, bankalar borç verir. Açıkça ortada ki, bankalar kredi verdiler ve bu süreçte bir yığın insanı ultra zengin yaptılar. Çin bir anda milyarlarca dolarla dolu bir ülke oldu, bu noktada ABD’den sonra ikinci sıraya yükseldi.

Çin’in devasa inşaat faaliyeti borçla finanse edilmişti. Ülkenin borcu 2007-15 arasında dörde katlandı. 2016’ya gelindiğinde resmi borç GSYH’nin %250’sine ulaşmıştı. Hem üretime hem de tüketime borç verilmesi gerekmişti. Hane halkı borcu çarpıcı biçimde yükselmişti (aksi halde bütün o yeni konutları kim satın alabilirdi?).¹⁶ Ucuz kredi gayrimenkul fiyatlarını yukarı çekti. Konut değerlerinde spekülasyon her yanı sardı. 2016 yazında konut fiyatları ülke çapında yılda %7.5 oranında yükselirken Çin’in en büyük on metropol bölgesinde artış oranı %20’ye ulaşmıştı.¹⁷ Bu arada eyalet ve belediye yönetimleri boğazlarına kadar borca battılar. 2014 yılında gölge bankacılık sisteminde ve belediye finansmanının derinliklerinde bir gizli zehirli borç yığınının bulunduğu dair söylentiler çıktı.¹⁸ Bir tür finansal iflasın eli kulağında olduğuna ilişkin kaygılar finansal basında periyodik olarak dile getiriliyor. Ancak Çin’in borcu dolar değil kendi para birimi cinsindendir. Dolayısıyla dışarıdan, mesela IMF veya yabancı tahvil sahiplerinden (talihsiz Yunanistan’ın başına gelen türden) bir müdahale gelmesi söz konusu değil. Merkezi yönetim büyük döviz rezervlerine sahip ve bunlar daha önce karşılaşılan finansal güçlüklerde yapıldığı gibi finansal kurumların sermaye yapısını yeniden yapılandırmak için kullanılabilir.

* Finansal kaldıraç oranının düşürülmesi. (ç.n.)

Şekil 8 Çin'de borcun artışı (devlet, şirketler ve hanehalkı) Morgan Stanley

Çin aslında değer üretimini artırmak, böylece olabildiğince çok emek fazlasını massetmek için karşı-değerin gücünü serbest bıraktı. Çin bu uygulamaya yönelen tek ülke değildi. IMF raporuna göre 2007-8'den itibaren dünya çapında borçla finansmanda muazzam bir artış gözleniyor (Şekil 8, s. 198). Finans sektörü dışındaki küresel borç miktarı tarihteki en yüksek seviye olan 152 trilyon dolara ulaşmış bulunuyor (küresel GSYİH'nin %225'i).¹⁹ Esasen devletin tüm kademe-lerindeki kemer sıkma politikaları ve konut finansmanında devam eden sorunlar nedeniyle ABD 2008 sonrasında net borçlarında azalma gerçekleşen az sayıda ülkeden biri oldu. Bu durum efektif talepte durgunluğa, dolayısıyla krizden çıkışın gecikmesine yol açıyor.

1970'lerden bu yana dünya çapında borç yaratmanın daha önce hiç gözlenmeyen düzeylere çıkması dünyanın çok sayıdaki bölgesel para sistemlerinde karşı-değer yaratma aldatmacalarının kullanılması sayesinde giderek büyüyen bir küresel ekonomi izlenimi yaratıyor. Daha da borçlanılarak ödenen büyük miktarda borç (saadet zincirlerinde yaşandığı gibi) muhtemelen batık kredidir. Durmaksızın yükselen borçların ödenebilmesi için gerekli değer nereden geleceği belirsiz durumdadır.

Çin, yapılı çevrede üretici tüketime yönelik devasa yatırımlar sayesinde büyük miktarlarda emek fazlasını massetti. GSYİH'nin dörtte

biri sadece konut üretiminden kaynaklanıyordu, diğer çeyreği ya da fazlası karayolları, su şebekeleri, demiryolu ağları, havaalanları gibi altyapı yatırımlarından oluşuyordu. Tamamen yeni şehirler inşa edildi (bazıları iskân edilmeleri gereken “hayalet şehirlerdi”).²⁰ Ülkenin güney ve kuzey pazarlarını çok güçlü biçimde birbirine bağlayan ve iç kısımları sahile çok daha iyi bağlanacak biçimde geliştiren mekân ekonomisi, karayolları ve yüksek hızlı demiryolu ağları sayesinde daha iyi entegre olmuştur. Kuşkusuz merkezi yönetim daha önce de buna benzer şeyler yapmak istemişti (1990’larda yüksek hızlı demiryolları ağı için planlar hazırlanmıştı), ama bu son dönemde potansiyel olarak isyancı emek gücü fazlasını masnetmek için elindeki bütün güçleri seferber etti. 2007 yılında Çin’de hiç hızlı tren yolu yoktu. 2015’e gelindiğinde tüm büyük şehirleri birbirine bağlayan yaklaşık 20.000 kilometre hızlı tren yolu vardı. Her türlü ölçüye göre bu çarpıcı bir performanstır.

Fakat Çin’in karşılaştığı ekonomik güçlüklerle baş etme tarzında yeni hiçbir şey yoktu. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ABD’yi ele alalım. ABD ekonomisi savaş sırasında yaratılan üretim kapasitesindeki müthiş artışı masnetme ve ülkeye dönen çok sayıdaki savaş gazisi için iyi ücretli işler yaratma ihtiyacı duyuyordu. Politika yapıcılar sivil hayata dönmekte olan gazilerin 1930’lar seviyesinde işsizlikle karşılaşması halinde ciddi politik ve ekonomik kargaşanın doğacağını biliyorlardı. Kapitalizmin yeniden-üretimi tehlikedeydi.

Açılan ilk cephede McCarthy’cilik olarak bilen komünizm karşıtı hareket aracılığıyla tüm muhalif sol düşünce ezildi. İkinci cephede sermaye fazlası ve emek arzı fazlası gibi ekonomik sorunlarla uğraşıldı. Bu kısmen ABD emperyalizmi, Soğuk Savaş ve militarizmin artırılması (Başkan Eisenhower’ın önlemeye çalışıp başaramadığı ünlü “askeri sanayi kompleksinin” doğuşu) yoluyla gerçekleştirildi. Bu girişimler devasa fiziksel ve sosyal altyapı (yüksek öğrenim gibi) yatırımları dalgasıyla desteklendi. Eyaletler-arası karayolu sistemi Batı Sahili ile Güney’i bir araya getirdi ve ABD ekonomisini yeni yollarla mekânsal olarak bütünleştirdi. Los Angeles 1945’te normal ölçülerde bir şehirken 1970’te artık bir megapoldü. Metropol alanları otoyollar ve otomobillerle ve hepsinin üstünde yaygınlaşmakta olan banliyöler-

le [suburb] yeniden düzenlendi. New York metropol alanının bütün tasarımını yeniden düzenleyen parlak plancı Robert Moses kentleşme ve metropollerin modernist tarzda yeniden düzenlenmesi konusunda hem fikirler hem de pratikler dünyasına hükmetti.²¹ Tümüyle yeni bir banliyö hayat tarzının yaratılması ("insanların gündelik hayatının" bir türünü yücelten *The Brady Bunch* ve *I Love Lucy* gibi TV durum komedilerinde göklere çıkarılan hayat tarzı) müstakil ev sahibi olma üzerine kurulu "Amerikan Rüyası" için yapılan her türlü propaganda ile birlikte nüfusun büyük kesiminde yeni istekler, ihtiyaçlar ve özlemler yani tümüyle yeni bir hayat tarzı yaratma amacıyla yürütülen devasa kampanyanın merkezinde bulunuyordu. Efektif talebi desteklemek için tatminkâr ücretli işlere ihtiyaç vardı. Devlet aygıtının sıkıştırmasıyla azınlıklar dışlansa bile beyaz işçi sınıfı ekonomik kazançlar sağladığı zoraki bir emek-sermaye uzlaşmasına varıldı. 1950'ler ve 1960'lar birçok yönden ABD'de sermaye birikiminin altın yıllarıydı: yüksek büyüme oranları ve beyaz emekçi sınıf için tatminkâr bir durum vardı ama bu durum, güçlü bir insan hakları hareketi ve başlıca kentlerdeki kalkışmaların gösterdiği üzere, yoksullaşan ve marjinalleşen Afro-Amerikalılar ve göçmen nüfus açısından her şeyin yolunda gitmemesine rağmen mümkün olmuştu. Yine de aşırı birikim sorunu 15 ya da daha fazla yıl boyunca bu yöntemlerle çözülmedi. San Francisco Merkez Bankası Başkanı'na atfedilen sözlerde de görüldüğü üzere ABD "krizlerden konut inşa ederek ve bunları nesnelerle doldurarak çıkar."²² Ne var ki, sonraları 2007-8'deki haciz dalgasında da açığa çıktığı üzere, bu aynı zamanda sermayenin krizlere nasıl girdiğini de açıklar.

Kentleşmenin ekonomik ve politik problemlerin çözümünde kullanılmasının benzer bir örneği çok daha önce, İkinci İmparatorluk Paris'inde yaşanmıştı.²³ 1848 ekonomik krizi bu kentte işçi sınıfı ve burjuva devrimlerini tetikledi. Her iki devrim de yenildi ve Louis Napoleon (Bonaparte'ın yeğeni) Fransa'yı yeniden büyük yapacağı vaa-diyle başkan seçildi. 1851 Aralık'ındaki hükümet darbesiyle mutlak iktidarı eline geçirdi ve 1852'de kendisini imparator ilan etti. Derhal muhalefete ilişkin enformasyon toplamak ve muhalefeti denetlemek için bir casus ve gizli polis şebekesi kurdu. Ne var ki, emek ve sermaye için yeniden iş yaratmadıkça uzun süre iktidarda kalamayacağını

biliyordu. Saint Simon'un ütopyacı teorilerinin taraftarı olan Louis Napoléon ortak sermaye ile finanse edilen kamu bayındırlık projelerini uygulamaya koydu ve şehrin yeniden inşasını yönetmek üzere Haussmann'ı Paris'e getirdi. Sermaye ve emek tam ve kârlı biçimde kullanıma sokuldu, yeni bulvarlar, parklar, büyük mağazalar, temiz su boruları ve kanalizasyon sistemleri vb. inşa edildi. Gündelik hayat ışıklar kentinde burjuva tüketimciliğine dönüştürüldü; kafeler, konser salonları ve kentsel gösteriler (bulvarlarda gerçekleştirilen moda defileleri) çoğaldı. Bugün Haussmann'ın bulvarlarında yürürken, köşe kafelerinde otururken ve Paris'in merkezinde çeşme suyu içeren kentin dönüştürülme çabalarının sonuçlarını hâlâ görebiliyoruz.

Fakat bu değişimlerin çapı ve hızı Robert Moses'ın 1945 sonrasında ABD'de yaptıklarının yanına bile yanaşamaz, Çin'de yakın geçmişte gerçekleştirilen değişikliklerin ölçeği ve ritmi yanında ise hiç kalır.

Bütün bu durumlarda ortak bir temel sorun var. İnşaat çalışmalarını sürdürebilmek için yeni kredi kurumlarının ve yeni finansman yöntemlerinin yaratılması gerekiyordu. Değer üretimini zorlamak için karşı-değer yaratmak lazımdı. 1850'lerde Paris'te kredinin başını çektiği yeni bir tür bankacılık öne çıktı. Ama belli bir noktada kredi yaratma ve borcun gerisinde yatan değer konusunda şüphecilik gündeme geldi. Paris'te 1867'de yaşanan borç krizi (Louis Bonaparte darbesinden 15 yıl sonra) yalnızca spekülatif finans kurumlarını değil, şehrin mali durumunu da sardı. Haussmann (bir asır sonra Robert Moses'ın New York'ta yaptığına çok benzer şekilde) istifa etmek zorunda kaldı. İşsizlik ve kargaşa doğdu. Louis Bonaparte 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı'yla sonlanacak milliyetçi bir stratejiyle kendini kurtarmaya çalıştı. Savaş kaybettiler ve İngiltere'ye kaçtı. Savaşın ardından Paris'in Alman kuşatması altında olduğu sırada Paris sakinleri kendi devrimini –1871 Komünü'nü– gerçekleştirdi; insanlık tarihindeki en büyük kent ayaklanmalarından biriydi bu. Halk “kendini” şehirini, onu yağmaladığını ve soyduğunu düşündüğü burjuvaziden ve kapitalistlerden geri aldı. İkinci İmparatorluk'un gösteriş tüketiminden rencide olan emekçi halkın ve radikalleşmiş bir kısım burjuvazinin istekleri, ihtiyaçları ve özlemleri ön plana çıktı. Onlar farklı türde bir toplum ve farklı bir şehir yaratmak istemişlerdi.²⁴ Ancak şehirden kovulan üst

sınıflar kırsal duyarlılıkları harekete geçirdiler ve 30.000 civarında komünarın öldürüldüğü kan deryasında Komün'ü insafsızca yok ettiler.

Aşırı birikim sorununu kentleşmeyi hızlandırarak çözmenin bir maliyeti vardır. ABD'de yeni bir araç olan ipotekli kredi finansmanı ve diğer kurumlar 1930'larda uygulamaya sokulmuştu, ama 1945 sonrasında (geri dönen gazilere konut ve yüksek eğitimde avantajlı erişim hakkı sağlayan yasa gibi) daha büyük devlet müdahalesi gerçekleşti. Sistem bir süre iyi çalıştı ama 1967 gibi erken bir tarihte bile gerilimler açığa çıkmıştı. O sıralarda Moses istifaya zorlandı. Bütün süreç '68 kuşağının yükselen ve kent içi ayaklanmaları besleyen politik huzursuzluklarıyla birlikte çatırdayarak sendeledi. İlk feminist dalga banliyöleri [*suburb*] düşman topraklar olarak gördü ve Jane Jacob'ın Moses'taki steril modernist planlama tarzına yönelik eleştirilerinden esinlenen '68 kuşağı da banliyölerdeki geleneksel hayat tarzına ve şirketlerin tatsız kentsel dönüşüm girişimlerine karşı açıkça isyan başlattı. '68 kuşağının istekleri, ihtiyaçları ve özlemleri radikal biçimde farklıydı, farklı bir tür kentleşme ve hayat tarzı talep ediyorlardı. Bütün bunlara ilaveten gayrimenkul piyasası bu olaylardan kısa süre sonra çöktü ve 1973-75'te New York şehrinin teknik iflasıyla sonuçlandı (o sırada bu şehir kapitalist dünyadaki en büyük kamu bütçelerinden birine sahipti).²⁵ Bu olaylar ABD'de ciddi bir daralma ve kapitalist yeniden yapılanma dönemini başlattı, aynı zamanda Birleşik Krallık, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın geri kalanını da etkileyen bu süreç en sonunda kapitalizmin neoliberal yeniden yapılanma dalgası halinde tüm dünyayı sardı.²⁶ Yeniden yapılanma borçlanmanın ve sınırsız sermaye birikiminin birincil enerji kaynağı olan faiz getiren sermaye dolaşımının hızlanarak büyümesini de beraberinde getirdi. Ayrıca '68 kuşağının özgürlükçü talepleriyle daha uyumlu yeni tür bir kent ve banliyö hayat tarzını da başlattı.

2008'den sonra Çinliler, Louis Bonaparte'ın 1848 sonrası Paris'inde ve ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından (yüksek eğitimdeki büyük yatırımlar dahil) yaptıklarını (muhtemelen bilmeden) fiilen kopyaladı. Ama inşaatlarda kullanılan çimento verilerinin gösterdiği gibi Çinliler bunu çok daha büyük ölçekte ve çok daha hızlı yaptılar. Bu ölçek ve hız değişimi Marx'ın sermayenin kullanım ve mübadele değerlerinin artışı hızlandırarak kendini yeniden üretme dürtüsü açıklamasıyla uyumludur.

İçlerini nesnelerle doldurduğu inşaat projeleriyle bu heyecan verici krizler tarihini taklit etmeye çalışan tek ülke Çin değildi. Mesela Türkiye de kentleşirken aynı türde büyümeyi deneyimledi: İstanbul için yeni bir havaalanı, Boğaz'da üçüncü köprü, 45 milyon kişilik bir şehir yaratmak için şehrin kuzey kısmını kentleştirmek. Türkiye'deki her şehir bir inşaat patlaması yaşadı. Sonuç olarak Türkiye (ihracat sektörlerinin zarar görmesine karşın) 2008 çöküşünden etkilenmedi. Türkiye 2008-sonrası dönemde Çin'den sonraki en yüksek büyüme oranını gerçekleştirdi. Çoğu kez gözlemlendiği üzere bu durum 2013'te İstanbul Gezi Parkı'nda (Paris Komünü'nden belli belirsiz yankılanmalarla) yoğunlaşan bir kent ayaklanmasına yol açtı. Körfez ülkelerindeki çarpıcı kentleşme de bol miktarda sermaye fazlasını massetti ama bu örnekte ithal edilen emek kullanıldı. Kuzey Amerika'nın ve Avrupa'nın büyük kent merkezlerinde gayrimenkul piyasaları 2009'dan sonra hızla canlandı, ama bunun esas nedeni zenginler için lüks konut projeleriydi. New York ve Londra'da ise çok geçmeden düşük gelirliilerin erişebileceği konutlara kronikleşmiş yatırımsızlık ortamında lüks inşaatlarda canlanma yaşanıyordu.

Arkamıza yaslanıp neler olup bittiğini düşünelim biraz. Sıradan insanların refah seviyelerinde kitlesel iyileştirmeler için umutsuzca beklendiği bir bölgede Körfez Devletleri sahtında gerçekleşen çarpıcı kentleşme konusunda ("sınırsız israf ve hudutsuz tüketim") çılgınca bir durum söz konusu. Aynı şeyi erişilebilir konut krizinin yaşandığı, sokaklardaki 60.000 evsiz insanıyla New York'taki zenginler ve ultra zenginler için yapılan lüks apartman dairesi yatırımları için de söylemek zorundayız. Mumbai'de her yanı dolduran gecekonduların arasına tedavüle yeni giren milyarderlerin saray yavrusu binaları serpiştirilmiştir. Bu lüks binaların çoğunda kimse yaşamıyor. New York sokaklarında gezinirseniz gece vakti varlıklıların o görkemli dairelerinden gökyüzüne ne kadar bol ışığın yükseldiğini seyredebilirsiniz. Bu binalar düpedüz yalnızca ultra zenginler için değil, tasarruf edecek fazla nakit parası olan herkes için yatırım araçlarıdır.

Çin 2016'da döviz kontrollerini gevşettiğinde yaşamak için bir yerden ziyade paralarını park edecek bir yer arayan bir yığın Çinli alıcı New York, Vancouver, San Francisco ve başka bazı yerlerde boy

gösterdi. İrlandalı girişimciler de 2007 öncesinde bol paradan çıldırdıklarında Manhattan'da gayrimenkul satın aldılar. Ruslar, Suudlar, Avustralyalılar aynı şeyi yapıyorlar. Ve böyle davrananlar yalnızca milyarderler de değil. Üst-orta sınıflar da nerede bulabilirlerse gayrimenkul ve arazi kapma peşindeler. Emekçilerin emeklilik fonları yağmacı gayrimenkul hisselerine yatırım yapıyor, çünkü en yüksek getiri oranı burada. Hatta öyle durumlar olabilir ki, bu fonlar finansmanı sağlayan emeklilik fonunda yatırımları olan kiracıların zorla tahliyesi için dalavereler bile çevirebilirler.²⁷

Sermaye sıradan insanların içinde yaşaması için değil, insanların ve kurumların yatırım yapması için şehirler inşa ediyor. Peki bu sağlıklı bir durum mu?

Çin'deki inşaat patlaması sona erdiğinde çimento üretim kapasitesindeki fazla sorun oldu. Dünya hammadde talebi gevşedi ve hammadde üreticileri için ticaret hadleri elverişsiz hale geldi. 2013 yılında Brezilya paraya boğulmuştu. 2016'ya gelindiğinde şiddetli resesyon yaşıyordu. 2014'ten bu yana Latin Amerika'nın büyük bölümü derinleşmekte olan ekonomik sıkıntılar yaşıyor, çünkü Çin pazarı artık o kadar canlı değil. Çin'e yüksek teknoloji takımı tezgâhı ve teçhizat ihraç eden Almanya bile daralmayı hissetti.

Sermaye aşırı birikim sorununa bir "mekânsal çözüm" bulabilmek için daha da hızlanmış bir şekilde arayışına devam ediyor. Ekonomik emperyalizmin geleneksel karakteri budur. On dokuzuncu yüzyılda Britanya'nın sermaye ve emek fazlası ABD'ye ya da Avustralya, Güney Afrika ve Arjantin'e gitti. Britanya kendi içinde üretilen fazla çeliği ve haddehaneleri kullanarak demiryollarını ve altyapılarını inşa etmeleri için bu ülkelere kredi verdi. Bu ülke ekonomilerinde üretkenliğin yükselmesi zamanla borçlarının ödenmesini sağladı. Dış yardım günümüze kadar işte böyle yapılandırıldı. Yeni yerlerde dinamik kapitalist ekonomiler yaratıldı (Britanya ile bağlantılı olarak ABD'de ve daha yakınlarda ABD yatırımları aracılığıyla Çin'de). Pazar payını korumak ve yeni yerlerden gelen rekabeti dizginlemek için geliştirilmiş emperyalist stratejiler (Britanya'nın Hindistan için yaptıkları gibi) daha az başarılı oldu. Bu tür stratejiler katlamalı küresel büyümeyi başaramadı ve 1930'larda çöküşün yaratılmasında rol oynadı.

Aşırı birikim sorunlarını mekânsal çözümlerle halletme çabaları yaygın kapitalist pratik olarak devam ediyor. Japonlar 1960'ların sonlarından itibaren sermaye fazlasını ihraç etme yoluna gittiler; Güney Kore 1970'lerin sonlarında, Tayvan ise 1980'lerde aynı yolu izledi. Bu ülkelerden çıkan fazla sermaye akımları tüm dünyaya yayıldı ama özellikle Çin'de üretim kapasitesinin geliştirilmesinde önemli rol oynadı.²⁸

Şimdi sermaye ihraç sırası Çin'de. Çelik üretiminde fazla kapasite var. Bu nasıl halledilecek? Devlet fabrikaları kapatarak kapasiteyi azaltmaya çalışıyor. Fakat ülkede iş kayıplarına verilen sert lokal tepki nedeniyle bu yöntemin uygulanması zor. Çinliler kentsel altyapılarda yeni bir yatırım hamlesine hazırlanıyorlar. Yaklaşık 130 milyon nüfuslu yeni bir şehir kurmayı planlıyorlar; bu Birleşik Krallık ve Fransa nüfuslarının toplamına eşit. Merkezi Pekin olacak. Yatırımlar yüksek hızlı ulaşım ve haberleşme sektörlerinde yoğunlaştırılacak.²⁹ Üç önemli kentsel bölgeyi rasyonelleştirmek istiyorlar: birinci bölgenin merkezi Pekin, ikincisinin Şanghay, üçüncüsünün ise Guandong Eyaleti olacak. Bu bölgelerin her birinde halen milyonlarca kişilik birkaç kent bulunuyor. Bu plan gelecek birkaç yıl için çimento ve çelikteki fazla üretim kapasitesini ortadan kaldırmak üzere söz konusu şehirler arasında daha yüksek bir mekânsal rasyonelizasyon amaçlıyor.

Çin aynı zamanda düşük maliyetle mümkün olduğunca çok çelik ihraç ediyor. Çeliği daha yüksek maliyetle üreten diğer yerlerdeki tesisler (mesela Britanya) kapanmaya zorlanıyor. Çin Dünya Ticaret Örgütü tarafından dünya piyasasına sübvansiyonlu ucuz çelik sürmekle itham edilmekte. DTÖ'de "Piyasa Ekonomisi Statüsü" edinmek istiyorsa bu ticarete son vermek zorunda kalacağı neredeyse kesin. Fakat Çin şirketleri aynı zamanda örneğin Batı Afrika'da Çin çeliğini ve artık emeğini kullanarak (oysa bu ülkede bol miktarda lokal artık emek mevcut) demiryolu, karayolu ve fiziksel altyapı inşa etmeleri için çeşitli ülkelere görece elverişli koşullarda borç para da veriyorlar. Aynı durum Latin Amerika'da da yaşanıyor. Panama Kanalı'na Nikaragua'dan geçecek bir rakip ve Pasifik'ten Atlantik sahillerine işleyecek kıtalararası demiryolu hatları inşa etme teklifleri var. Böylece Lima limanından São Paulo'ya karayoluyla 1,5 günde varmak

mümkün olacak. Bu yöndeki teklifler bir süre önce Latin Amerika'da gündeme getirilmiş ama Çinliler öne çıkıp ellerinde bol miktarda çimento ve çelik bulunduğunu ve bu malzemeleri satın alarak bunlarla altyapı inşa etmek isteyenlere gereken parayı borç verebileceklerini açıklayana kadar kimse tarafından ciddiye alınmamıştı. Nakliye maliyeti çok düşük kalmaya devam edecek nakliye halen yavaş ve şimdilerde “para nakittir”. Çin ayrıca Çin'in iç kısımlarından Tahran yoluyla İstanbul'a (ve Avrupa'ya) ulaşacak İpek Yolu'nu yeniden inşa etmektedir. Orta Asya yoluyla Avrupa'ya ulaşacak hızlı, (“Tek Kuşak, Tek Yol” adındaki) yüksek kapasiteli demir yolu ağı planlanmaktadır.³⁰ Pakistan yoluyla Arap Denizi'ndeki Gvadr limanına ulaşan yan ürünüyle bu proje bol miktarda sermaye fazlasını massedecek ve çelikteki kapasite fazlasının bir kısmını da ortadan kaldıracaktır. İpek Yolu güzergâhındaki Orta Asya şehirleri halen inşaat patlaması yaşamaktadır, bu durumda Çin ile ticaretin hızla büyümesi ve (kalabalık ve askeri açıdan hassas Malaka Kısıtları yoluyla yapılan sıkıcı deniz yolculuğuna gerek kalmadan) Pakistan yolu ile Körfez ülkelerine erişimin kolaylaşması bu bölgeye açılan Çin ticaret mahreçlerinin ciddi ölçüde çoğalması anlamına gelir.

Küresel ekonominin görelî mekânları yine köklü biçimde değiştiriliyor (bu kaçınıcı!) ve bu iyi bir fikir olduğu, şiddetle arzulandığı ya da ihtiyaç olduğu için değil, ama çöküşü ve devalüasyonu defetmenin en iyi yolu olduğu için yapılıyor. Amaç sermaye fazlasının emilmesi. Marx bunu çok iyi kavramıştı. “Para kazanma arzusunun sonraki en acil şey faiz veya kâr getirecek yatırım türleri için yeniden para ile ortaklık kurmaktır; çünkü para, para olarak bunların hiçbirini sağlamaz. (...) Aşırı toplumsal zenginliğin her zamanki kullanım alanlarında yer bulamayan periyodik birikimlerin halledilmesi için büyük sermaye gerektiren ve atıl sermaye fazlası için zaman zaman açılım yaratan girişimler kesinlikle zorunludur.”³¹ Bu durumda, sonuç olarak, dünyadaki farklı değer rejimlerinin yeniden kurulması için tamamen yeni ve maddî bir görelî mekânsal ilişkiler temeli ortaya çıkar.

Sermaye bu mekânsal yeniden yapılandırmada yer alan tek aktör değildir. Kitlesele göç hareketleri emek güçlerini rekabetçi konum-

larda bir araya toplamaktadır. Bu durum eskiden de gerçekleşmişti ama şimdi Çin çimentosunda olduğu gibi daha önce rastlanmayan bir çapta yaşanmaktadır. Önemli olan yalnızca göç hareketlerinin büyüklüğü değildir. Azalan ulaştırma ve haberleşme maliyetleri, organizasyon teknolojileri, hareketin (maliyetinden ziyade) değişen hızı ve karmaşık meta zincirleri aracılığıyla dünyanın emek güçleri birbirleriyle rekabet ilişkisine sokulmuşlardır. Hem sermaye hem de emek gücü ilişkileri açısından zaman-mekân sıkışması neticesinde bir yanda göçmen karşıtı hareketlerin ve milliyetçiliğin yeniden azması veya biraz daha olumlu yönüyle farklı bir insani geleceğin müjdecisi olarak çokkültürlülüğün hevesle kucaklanması gibi bir dizi politik gerilim ve tepki ortaya çıkar.

Bu hızlı değişimlerin yarattığı gerilimler her yerde apaçık ortadadır ve bunları bilen, hisseden ve bazen de eyleme geçen kitleleri etkilemektedir. Mesela 2013 yılının 30 Haziran gecesi bir milyonu aşkın kişi kitlesel bir protesto hareketi için Brezilya sokaklarına döküldü. En büyük protesto 100.000'den fazla kişinin katılımıyla Rio de Janeiro'da gerçekleşti. Her zaman olduğu gibi bu hareket de ciddi polis şiddetiyle karşılandı. Brezilya'nın çeşitli kentlerinde bir yılı aşkın süredir dağınık protestolar yapıyordu. Öğrencilere parasız kamusal ulaşım için uzun süredir propaganda sürdüren "Parasız Geçiş" adlı gençlik hareketinin öncülük ettiği daha önceki protestolar büyük ölçüde umursanmadı. Ama 2013 yılı Haziran başlarında kamu ulaştırmasına yapılan zamlar daha yaygın protestoları tetikledi. Kara blok anarşistleri dahil diğer birçok grup polisin saldırılarına maruz kalan "Parasız Geçiş" protestocularını savunmaya koştu. 13 Haziran'a gelindiğinde hareket polis baskılarına, toplumun ihtiyaçlarını karşılamayan kamu hizmetlerine ve kentlerde ağırlaşan yaşam koşullarına karşı genel protesto hareketine dönüştü. Dünya Kupası ve Olimpiyat oyunları gibi mega etkinliklere ev sahipliği yapmak için kamunun zararına ve yaygın biçimde kabul edildiği üzere yozlaşmış olan inşaat ve kentsel dönüşüm yararına kamu kaynaklarından harcanan büyük paralar hoşnutsuzlukları artırdı.³²

Brezilya'daki protestolar Türkiye'nin büyük şehirlerinde binlerce insanın sokağa dökülmesinin üzerinden bir aydan az süre geçtik-

ten sonra patladı, İstanbul'daki nadir yeşil alanlardan biri olan Gezi Parkı'nın alışveriş merkezine dönüştürülmek istenmesine duyulan öfke hükümetin gitgide otoriterleşen yönetim tarzı ve polisin verdiği şiddetli tepki karşısında daha geniş kapsamlı bir protestoya dönüştü. Kentin iç kesimlerindeki yüksek değerli arazilerden insanların toplanma tahliye edilmelerini de kapsayan kentsel dönüşümün hızına ve tarzına karşı uzun zamandır için için kaynayan hoşnutsuzluklar protestoları besledi. İstanbul'da ve diğer kentlerde en varlıklılar dışındaki tüm sınıflar için kötüleşen hayat kalitesi de kuşkusuz bu olaylarda önemli bir faktördü.³³

Türkiye ve Brezilya'daki protestolar New York Times'dan Bill Keller'ı "yükselen sınıfın isyanı" başlıklı bir yazı yazmaya yöneltti. Ayaklanmalar "çaresizlikten" doğmamıştı diye yazdı. Brezilya ve Türkiye küresel kriz döneminde dikkat çekici büyüme başarmışlardı. Bu ayaklanmalar "orta sınıflardan –bazı yönleriyle şimdi reddettikleri rejimlerden en çok fayda sağlayan kentli, eğitilmiş varlıklılardan–" ama aynı zamanda sokaklara çıkmakla kaybedecekleri bazı şeyleri olan insanlardan "yükselen isyanların en yenisiydi." "Hareketler yeterli çoğunluğa ulaştığında saygınlık, yurttaşlığın nimetleri, iktidarın yükümlülükleri gibi henüz tam olgunlaşmamış daha büyük bir şeylerin peşinde oldukları açığa çıktı.³⁴ İsyanlar "dikkate alınması gereken yeni bir yabancılaşmayı, yeni bir hasreti" simgeliyordu. Hem Türkiye'de hem de Brezilya'da politik iktidar uzlaşma yerine tepki ve bastırmayla (Türkiye'de bu şiddetli bir şekilde uygulandı) karşılık verme yolunu seçti.

Peki bu "yeni yabancılaşma" ne anlama geliyor ve neyi simgeliyor? Her yerde bunun bol miktarda işareti var. İlk kez 1999'da Seattle'da kamuoyunun gündemine gelen küreselleşme karşıtı protestolardan, Avrupa'daki çeşitli hareketlere (İspanya'daki kemer sıkma politikası karşıtları ve Atina Sintigma Meydanı protestoları), Tunus'ta başlayan ve Mısır ve Suriye aracılığıyla Ukrayna'ya yayılan "Arap Baharı"na, ardından New York ve Londra'daki çeşitli "Occupy" [İşgal et] hareketlerine; İskoçya, Katalonya ve Hong Kong'daki özerklik hareketlerinden daha yakın zamanlarda Brezilya'daki sağ kanat eylemlerine, Macaristan, Polonya ve ABD'deki aşırı sağcı hü-

kümetlerin seçilmesine ve yanı sıra Britanya'daki Brexit ayrılma kararına kadar bütün bu hareketler derinleşmekte olan bir muhalefet, hoşnutsuzluk ve hatta umutsuzluk ortamının işaretini veriyor. Kemer sıkma ve serbest piyasa ekonomisi aracılığıyla vurduğu bütün darbeleriyle iktisadi aklın cinneti politik arenada da paralel bir cinnet –bu durumda öfke– yaratmış görünüyor.

On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sorunu'nda içinde bulunduğumuz dönemde kapitalizmin ayakta kalmasına yönelik açık ve güncel tehdit oluşturan üç çelişkiden bahsetmiştim.³⁵ Birincisi doğa ile ilişkimizin kötüleşmekte oluşuydu (küresel ısınmadan yaşam alanının ve türlerin imhasına, su kıtlıklarına ve çevresel bozulmaya kadar her şey). İkincisi kârlı yatırım imkânlarının giderek azalması karşısında sürdürülmesi artan oranda zorlaşan ve katlamalı büyüme eğrisinde bükülme noktasına ulaşan sonsuz katlamalı büyüme idi. Bu olgu aynı zamanda sermayenin sınırsızca artabilen formuna, bilhassa kontrolsüz bir sarmal şeklinde hareket eden paranın kredi formlarına da yoğun baskı yapıyordu. Üçüncüsü ise benim evrensel yabancılaşma dediğim şeydi. Marx *Kapital*'de bu kavramı fazla kullanmaz ama kavram 1844 *El Yazmaları*'ndan itibaren eski yazılarında yankılanır durur ve *Grundrisse*'de başat bir kavram olur. *Kapital*'de emek değer teorisi adını anmadan yabancılaşmış emeği tanımlar, bunun nedeni belki de Marx'ın bu terimdeki Hegelciliğin onun hedef kitlesine (Britanyalı ve Fransız emekçi sınıflar) hitap etmeyeceğini düşünmüş olmasıdır. Ama terimden söz etmemek içeriğini ortadan kaldırmıyor.³⁶

Marx'ta değer toplumsal olarak gerekli yabancılaşmış emektir. Sermaye hareket halindeki değer olduğundan sermaye dolaşımı yabancılaşmış formların dolaşımını gerektirir. Acaba bu yabancılaşmalar açığa çıkan politik muhalefet ve çaresizlik eylemlerini ne ölçüde belirliyor?

Değerlenmenin bünyesindeki yabancılaşma iyi bilinen ve kalıcı bir şeydir. Değeri yaratan emekçi üretim araçlarına erişimden, emek sürecinin, ürünün ve artı değer denetiminden uzaklaştırılmıştır (yabancılaştırılmıştır). Sermaye emeğin ve doğanın birçok yapısal yeteneklerinin (ve bedava nimetlerinin) sermayeye aitmiş ve onunla doğuyormuş gibi görünmesini sağlar, çünkü bunlara anlam kazandıran sermayedir. Hatta emekçinin beden ve beyin işlevlerinin yanı sıra

üretimde bedava kullanılan tüm doğal güçler bile sermayeye bağlı güçler olarak görünür çünkü bunları kullanıma sokan sermayedir. Dolayısıyla doğa ve insan doğası ile ilişkinin yabancılaştırılması sermayenin üretkenliğinin ve güçlerinin ortaya konması için önkoşuldur. Buna ilaveten emeğin üretkenliği, yalnızca emekçi üzerindeki kontrolünü sağlamak için değil hem üretimde hem de pazar yerinde onun sahip olduğu bilinen yeteneklerini ve saygınlığını yok etmek için sermayenin seçtiği teknolojiler tarafından işletilir. Anlamsız işler, arızı istihdam ve işsizlik, emeğin karşılığının sürekli düşmesi başarılı direnişle dizginlenmedikçe emeğin kaderidir. Dünyanın birçok yerinde teknolojik değişim, emekçi sınıf hareketlerinin baskılanması ve dünyanın bölgesel değer rejimlerinin yeniden organizasyonu neticesinde küresel rekabetin yükselmesi nedeniyle emeğin yabancılaşmasının giderek arttığı ve derinleştiği tartışma götürmez. İşsizlik ve işsizlikle aynı derecede önemli olan eksik istihdam ve anlamın yitimi, kuvvetli teknolojik ve organizasyonel değişiklik dalgalarının yan ürünü olagelmıştır. Yapay zekâya dayalı yeni teknolojik sistemlerin bizi nasıl özgürleştirici tüketimciliğe ve herkes için boş zaman sağlayacak yeni görkemli bir dünyanın eşğine getirdiğini anlatan çağdaş ütopya öyküleri, sonuçta ortaya çıkan kalıntı niteliğindeki ve kullanılıp atılabilecek olan emek süreçlerinin insanlıktan çıkaran yabancılaştırıcı etkilerini tamamen göz ardı ediyorlar. Fabrikaların kapanmasının eskiden belli bir yer ve zamanda insanları bir arada tutan toplumsal bağları çözücü ve kolektif travmatik etkileri gözlerden saklanamaz. Marx bir yanda sermaye tarafından nesneleştirilip sömürülen ama kendilerine ihtiyaç duyulduğunu hisseden (böylece onur ve saygınlıklarını koruyan) işçiler ile diğer yanda yabancılaştırılmış, mülksüzleştirilmiş ve kendilerini gereksiz hisseden işçiler arasında önemli bir farklılık olduğunu düşünmüştü.³⁷ Makineleşme ve otomasyona eşlik eden istihdam koşullarındaki eğilim ikinci türdeki emek yönündeydi. Onur ve saygınlığın yitirilmesi iş kaybı kadar şiddetle hissedilir.

Ne var ki bu sorunun başka boyutları da var. İşçiler bireysel olarak kiralanan ve iş fırsatları için rekabet ederler. Emek gücünün sahipleri olarak kendi niteliklerinin reklamını yaparken rakiplerinin niteliklerini azımsayarak, hatta kötüleyerek kendilerini sermayeye satmak

zorundadırlar. İşçiler arasındaki rekabet işbirliğini köstekler ve sınıf dayanışmasının kurulmasını engeller. Bu da her türlü bölünmeye yol açar. İşçiler birbirlerine yabancılaşırlar. Bu durum emek piyasasında ırkçılık, cinsiyet ayrımcılığı, cinsel, etnik ya da dinsel husumetlerle (sermayenin tarihi boyunca büyük bir hevesle teşvik ettiği bölünmelerle) beslendiğinde daha da kırıncı olur. Yaygın işsizlik ve dünya emek güçlerinin daha yakın mekânsal entegrasyonu nedeniyle keskinleşen rekabet bilhassa daha önce kurulan sosyal dayanışmaların sanayisizleşme nedeniyle çözüldüğü durumlarda, her yerde tahmin edilebilir sonuçlara yol açarak, emek gücü içindeki bu bölünmeleri ve gerilimleri artırmaktadır. Bunlar Donald Trump'ın 2016 ABD başkanlık seçimleri kampanyasında büyük bir başarıyla sömürdüğü duyarlılıklardır.

Gerçekleşmeden kaynaklanan yabancılaşma hayli farklı, çoklu ve genellikle çift yönlü formlar alır. Talebin kökeninde daima istekler, ihtiyaçlar ve özlemler yer alır. Marx yeni istek ve ihtiyaç yaratmanın sermayenin uygarlaştırma misyonunun parçası olduğunu belirtirken ironi yapmıyordu.³⁸ Mesela sermayenin ilk yıllarında 35 olan hayat beklentisini günümüz dünyasının pek çok yerinde 70 yıla uzatmak için bugün devreye sokulabilen bütün o kullanım değerlerini dikkate alırsak, Marx'ın bu görüşüne karşı çıkmak zordur. Sermaye insanların doğada ve kendi aralarında yabancılaşmamış toplumsal ilişkiler ve yabancılaşmamış var olma tarzları yaratmak için prensipte faydalanabilecekleri bir kullanım değerleri bolluğu yaratır. Potansiyel buradadır. Dünya, grupların bir yabancılaşma denizinin ortasında yabancılaşmamış hayat tarzları ve varoluş inşa etmek için, çabalayacakları heterotopik mekânlarla bezenmiştir. Üretimde yaşanan yabancılaşmalar gündelik hayatın kalitesini yükselten kullanım değerlerinin telafi tüketimi yoluyla iyileştirilmesi için beklemektedir.³⁹ Diğer yandan, askeri-endüstriyel kompleksin, silah lobisinin ya da otomobil üreticilerinin istekleri, ihtiyaçları ve özlemleri şirketlerin devlet aygıtı üzerindeki nüfuzu ve dayatılan hayat tarzı tercihleri aracılığıyla şekillendirilen toplam talebin güçlü kaynakları olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bunların sosyal refaha katkıları en iyi deyişle kuşkuludur. São Paulo gibi bir şehrin ekonomik temeli sıkışık trafikte saatlerce bekleyip kirletici maddeler püskürterek şehrin sokaklarını tıkayan ve

insanları birbirinden izole eden araçlar üreten bir oto sanayisinden oluşmaktadır. Nasıl sağlıklı bir ekonomi olabilir bu?

Otomobil konusunda ne yapılacağına karar vermek (akıllı şehir teknolojileri aracılığıyla akışların daha iyi yönetimi haricinde) kim-senin hakkında fazla konuşmak istemediği güncel kritik sorunların-dan biridir. Ne var ki her yer uyarı işaretleriyle dolu. 2016 kışının başlarında Yangtze nehrinin kuzeyindeki şehirler günlerce hava alan-larını kapatan ve trafik keşmekeşi yaratan ölümcül sislerle boğuldular. Benzer olaylar Yeni Delhi ve Tahran'da da meydana geldi ve hatta (ve daha az yoğun olmak üzere) Paris'e ve Londra'ya bile uzandı. Son yirmi yıldır Yangtze'nin kuzeyinde hayat beklentisi kısıyor ve hava kalitesinin kötüleşmesinin bu durumun esas nedeni olduğundan kuş-kullanılıyor. Şunu belirtmeliyiz ki en kötü endüstriyel kirleticiler ara-sında çelik, çimento ve kömür tüketen enerji santralleri yer alır.

Gerçekleşme ile tüketimciliğin tarihi arasındaki ilişki farklı hayat tarzlarının tarihsel evrimiyle örtüşür. ABD'de banliyölerin [*suburb*] ve güvenli sitelerin inşası küresel kapitalizmi çöküş koşullarına geri dönmekten kurtarmış olabilir, fakat bu aynı zamanda konut ter-cihlerini yalnızca maddi gereksinimlere (bir araba ve konutta özel mülkiyet) bağlamakla kalmadı, ("Amerikan Rüyası" denilen) kişi-sel tatmin ufuklarını özgülleştirmekten çok sınırlayan ve hapseden bir hayat tarzının politik ve ideolojik açıdan meşrulaştırılmasıyla da birlikte yürümektedir. Emekçi sınıflar için "telafi tüketimciliğinin" doğuşu tüm sınıflarda gösterişçi israftan başka bir şeye yaramayan "haz verici malların" gösterişçi tüketimiyle tamamlanmıştır. Asla doyurulamayacak olan istek, ihtiyaç ve özlemlerin tatmini peşindeki bitmeyen koşu üretimdeki durmayan katlamalı büyümeyle ister is-temez paralellik oluşturur. Yeni istek, ihtiyaç ve özlemlerin tümünü "yabancılaşmış" olarak kategorize etmek yanlış bulunabilir, ama ya-bancılaşmaların nasıl arttığını ve birçok yerde ve bazı marjinalleşmiş sınıflar arasında sermayenin kaçınılmaz olarak inşa ettiği türde tü-ketim toplumu şeklinde yoğunlaşmakta olduğunu görmek zor değil. Vaat ile gerçekleşme arasındaki uçurum büyüyor.

Sermaye dolaşımı hızlanma yönünde yoğun baskı altında olduğuna göre tüketimin de hızlanması gerekir. Ben hâlâ büyükannemlerin çatal

ve bıçaklarını kullanıyorum. Sermaye yalnızca bu tür mallar üretseydi çok uzun süre önce sürekli krize girerdi. Sermaye, planlı eskitmeden tutun da ikna araçları olarak reklam baskılarına ve modayı kullanmaya kadar, bir dizi taktik geliştirir; bütün bunların hedefi tüketimin devir hızını artırmaktır. Netflix'i ele alalım. Benim bir eşyayı kullanmam onun aynı anda diğerleri tarafından kullanılmasını önlemez ve kullanma süresi yaklaşık bir saattir; halbuki bir karşılaştırma yapıldığında benim bıçak ve çatalarım bir asır dayanmaktadır. Üretimde ve girift iletişim altyapıları aracılığıyla yapılan nakliye de meydana getirilen değer Netflix aboneliklerini ödeyen milyonlarca kullanıcı aracılığıyla geri alınmaktadır. Hiç şaşırtıcı olmayan biçimde sermaye anlık tüketim için gelip geçici ürünler piyasasının büyümesini sağlamak üzere bir "gösteri toplumu" yaratmıştır.⁴⁰ Bu olgunun toplumsal sonuçları çok kapsamlı ve çift yönlüdür. Hayat tarzlarındaki, teknolojilerde ve sosyal beklentilerdeki hızlı değişimler toplumsal hayattaki güvensizlikleri artırır ve farklı sosyal gruplar arasında olduğu kadar nesiller arasında da sosyal gerilimleri keskinleştirir. Herkes birbiriyle konuşmaktan çok cep telefonlarına ya da tabletlerine danışmaya niyetli görünüyor. Kültürel anlamların köklülüğü güvensizleşiyor, çağdaş fantezilerle uyumlu gayesiz yeniden inşalara açık hale geliyor. Kimlikler geçici, uçucu bağlılıklar denizinde yüzüp duruyor. Sermayenin bitimsiz katlamalı büyüme gereksinimini karşılaması için bu gelişmelere tekabül eden insanlara ve ürünlere ihtiyaç var. Sınırsız sermaye birikimi açısından bakıldığında "rasyonel tüketim" böyle görünüyor.

Üretim açısından ise değer in gerçekleşmesinin ve temellükünün koşulları ve yeri çok farklıdır. Netflix Los Angeles'ta yapılmış olabilir ama gerçekleşme ülkenin hatta dünyanın her yanında meydana geliyor. Benim bilgisayarım Foxconn tarafından Shenzhen'de üretilmiş ve değeri Apple tarafından ABD'de gerçekleştirilmiş. Birincisi çok düşük bir kâr oranı kazanırken ikincisi değerin ve artı değerin aslan payını alıyor. Bir mekândan diğerine değer transferleri işte böyle yürütülüyor.⁴¹ Bu düzenekteki hakkaniyet ise çok sık sorgulanıyor.

Hak ettiğinden çok daha fazla değere el koymak için sermayenin fırsatçı formları da gerçekleşme noktasında devreye girer. Serbest yatırım fonları ilaç firmalarını devraldığında ya da bir yığın hacizli evi

satın aldıktan sonra bunları ihtiyaç duyan tüketicilere fahiş fiyatlarla sunduğunda gerçekleşme gasp yoluyla birikimin sistemli organizasyonu durumuna dönüşür.⁴² İnsanlara ABD’de bugün uygulanan belli başlı sömürü tarzlarının ne olduğunu sorarsanız, kredi kartı aidat ücretleri olduğunu söylerler. Ev sahiplerinden, kiralardan ve emlak spekülâtorlerinden söz ederler. Aslı olmadığı halde hizmet anlaşması alanı dışında telefon kullandığınızı bildiren bütün o acayip ücretleri ekleyerek telefon firmalarının telefon faturalarında yaptıklarını anlatırlar. Sağlık sigortası şirketlerinden, yerel vergilerden, ulaşım maliyetlerinden vb. yakınır. Gerçekleşme noktasında (bazen soygunculuğa benzeyen) çok sayıda yolsuzluk yapılır. Gerçekleşme üzerinden yürütülen mücadeleler her yerde görülmektedir. Bir alay hoşnutsuzluk vardır.

Gerçekleşme noktasında servet sağlanmasıyla alakalı politikalar, üretim ekseninde yaratılanlardan farklıdır. Bu tür mücadeleleri kuramsallaştırmak ve organize etmek zordur. Söz konusu olan emeğe karşı sermaye değil herkese karşı sermayedir, emek ve sermaye arasında değil alıcılar ve satıcılar arasındaki mücadelelerdir. Orta sınıflar alıcılardır ve usulsüzlük yapan tüccarlara karşı (bazen “benim arka bahçemde asla” türünden) mücadelelerde yer alırlar. Emekçi sınıflar emlak spekülâtorlerine karşı onlardan müttefik edinmeye çalışırlar mı? Bu noktadaki politikalar farklı yapılara sahip olsalar ve farklı yabancılaşma tarzlarını yansıtsalar bile değer üretme politikaları kadar enerjik ve ıstırap doludur. 1871 Paris Komünü veya ‘68 hareketi gibi devrimci hareketlerin ise emekçi sınıflara olduğu kadar, hayallerini ve tutkularını gerçekleştirmeleri engellenen radikalleşmiş ve yabancılaşmış bir burjuvaziye de çok şey borçlu oldukları anlaşılmıştır. Ancak sınıflararası örgütlenme zor olabilir ve çoğu kez hüsrarla sonuçlanabilir. Mülksüzleştirme yoluyla birikimin artmakta olan önemi (en başta yakın geçmişteki haciz krizinde yaşanan kitlesel kayıplar olmak üzere) nüfusun birçok kesiminde umutsuzluğu ve hoşnutsuzluğu derinleştiriyor.⁴³

Gerçekleşmeden bol miktarda servet elde edilirken, bölüşümden yutulan miktar daha da fazladır. Yeniden bölüşümün en pervasız biçimleri, dünyanın büyük bölümünde emeğin ulusal hasıladaki payının azaldığını ve özellikle yakın geçmişte emeğin yükselen üretkenlikten herhangi bir fayda sağlamaktaki başarısızlığını ister istemez göste-

riyor. Oysa emek işsizlikten ve teknolojik değişimlerin yol açtığı iş koşullarındaki hızlı kötüleşmelerden zarar gördü. Hem devlette hem de şirketler kesimindeki aşırı bürokratikleşmenin eşliğinde üretken emekten üretken olmayan emeğe yöneliş yararlı olmadı. Kapitalist dünyanın hemen her yerinde (bazı nadir istisnalarla) artmakta olan gelir ve servet eşitsizlikleri derin politik hoşnutsuzları oluşturan faktörler demetine ilave oluyor.⁴⁴

Ancak diğer yeniden bölüşümlerin ilke ve mekanizmaları çok farklı ve yol açtıkları yabancılaşmalar ayrı bir kitapta ele alınmalarını gerektirecek kadar karmaşık. Sermayenin farklı hizipleri –tüccarlar, finansörler, gayrimenkul sahipleri ve sanayi kapitalistleri– zaman zaman işbirliğine gider ve birbirini tamamlar. Ama aynı zamanda rekabet de ederler ve birbirlerinden çalmaya, birbirlerine güç uygulamaya gönülsüz değildirler. Marx’a göre tefeci pratiklerin ortadan kalkması gerekiyordu, ama kapitalist finansörler –“dolandırıcı ve kâhin figürlerini kurnazca birleştiren karakter”ler–⁴⁵ finansal işlemler yuvasını yönetirler ve faiz getiren sermaye dolaşımını kendileri dışında hiç kimseye fayda sağlamayacak şekilde yönlendirirler. Mesele yağmacı borç verme taktikleri yaygındır. Bu tür kredilerin amacı değer üretimini desteklemek değildir, üreticileri mülkiyet haklarını alacaklıya teslim etmekten başka çareleri kalmayacak şekilde ağır bir borç yükümlülüğü cenderesine sokmayı hedefler. Bu tür taktikler Marx’ın zamanında gayet iyi biliniyordu ve *Kapital*’in 3. cildinde bunlardan sık sık söz edilir. Emekçi sınıflara yönelik yağmacı kredilerle uğraşan finans kurumları son yıllarda zayıf durumdaki insanların gayrimenkullerini başarıyla talan ettiler. Devlete verilen yağmacı krediler çoğu kez birikmiş borçların geri ödenmesi için tüm halkın refahını azaltan ve IMF tarafından dayatılan yapısal uyuma yol açar (Yunanistan’da olduğu gibi).⁴⁶ Mahkemenin “akbaba kapitalistlerin” taleplerinden yana verdiği hükümlerin (bu hükümler Manhattan’da verilmişti çünkü borçlar dolar cinsindendi) ardından Arjantin’e uygulanan cezalandırıcı muamele serbest yatırım fonlarının kasalarına servet transferi anlamını taşıyordu. Dünyanın pek çok yerinde hükümetler de yolsuzluklarıyla ün kazanmışlardır – Brezilya, Çin ve İtalya bu bağlamda finansal basında sık sık sözü edilen örneklerdir.

Marx'ın *Kapital*'in 3. cildinde yer alan bu konudaki yazıları mesele üzerinde mevcut kafa karışıklıklarını ve faiz getiren sermayenin tuhaf dolaşımını, hareket halindeki değer olarak sermayeye ilişkin genel kavrayışına nasıl dahil edeceğine ilişkin kendi kafa karışıklığını yansıtır. Ben onun görüşlerini yeniden kurmaya ve bu yazıları *Marx'ın Kapitali İçin Kılavuz*'un ikinci cildinde sentezlemeye çalıştım.⁴⁷ Bu yeniden kurguyu burada tekrarlamam imkânsız olduğundan, Marx'ın finans cephesindeki olayların tipik sıralanışını anlattığı uzun pasajı aktarmakla sınırlayacağım kendimi. Okurları bu pasajı genel hatlarıyla ("kambiyo senetleri" yerine "ipotekli konut kredilerini" koyarak) 2007-8 finansal krizinde olup bitenlerle karşılaştırmaya çağırıyorum:

Yeniden-üretim sürecinin tüm iç bağlantılarının krediye dayalı olduğu bir üretim sisteminde kredi aniden yürürlükten kaldırılır ve yalnızca nakit ödemeler geçerli olursa kesinlikle kriz patlak verir. Dolayısıyla ilk bakışta kriz kendini tümüyle basit bir kredi ve parasal kriz olarak ortaya koyar. Ve aslında bütün yaptığı sadece kambiyo senetlerinin [ipotekli konut kredilerinin] paraya çevrilebilirliğini sağlamaktır. Bu senetlerin [ipotekli konut kredilerinin] çoğunluğu fiili alım satımları temsil eder, tüm krizin nihai kaynağı bunların toplumsal ihtiyacın çok ötesinde çoğalmasındır. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, bu senetlerin [ipotekli konut kredilerinin] büyük kısmı tamamen dolandırıcılık işlemlerini temsil eder, ki bunlar şimdi açığa çıkmış ve patlamıştır, ayrıca borç alınan sermaye ile yürütülmüş başarısız spekülasyonlar ve nihayet ya değeri azalan ya da satılamayan meta-sermayeler [konutlar] söz konusudur. (...) Açıktır ki yeniden-üretim sürecinin bütün bu zorlama büyüme sistemini, şimdi tek bir bankanın, mesela İngiltere Merkez Bankası'nın [ABD Merkez Bankası'nın] tüm dolandırıcılara ihtiyaç duydukları sermayeyi kâğıt para olarak vererek tüm değer kaybetmiş metaları [konutları] eski nominal değerleri üzerinden satın almasıyla iyileştirmek mümkün değildir. Bunun da ötesinde bu noktada her şey baş aşağı dönmüştür, çünkü bu kâğıt para dünyasında gerçek fiyat ve onun unsurları hiçbir yerde görünür halde değildir. (...) Bu sapma bilhassa Londra gibi bütün bir ülkenin parasal işlerinin yoğunlaştığı merkezlerde açıkça ortadadır, burada bütün süreç anlaşılabilir hale gelir."⁴⁸

Bütün bunlar atıl durumdaki paranın faiz getiren sermaye dolaşımına katılması için bir takas odası gibi çalışan bölüşümün bir yönünün önemini ve gücünü dikkate almamızı gerektiriyor. İktisadi aklın cinnetinin karşı-değer yaratarak ve borç köleliğini pompalayarak devreye girdiği nokta burasıdır. Fazla likiditeye boğulmuş bir dünyada (IMF bu hususu raporlarında sık sık dile getirir) bu paralar harekete geçirilmeli, merkezileştirilmeli ve gelecekteki artı değer üretiminin güvenliği ve kesinliği üzerinden borç verilmelidir. Fazla paranın gelecekteki diyetini talep eden bir karşı-sermaye formuna dönüştürülmesi finansal kurumlar dahilinde gerçekleştirilir. Alacaklı, para üzerindeki mülkiyet hakkını korur ve belli bir zaman çerçevesinde o parasal değer getirisini ve ilaveten faizi oluşturan fazla getiriyi ve şirket varlıklarının borsa değerlerinin artması halinde de sağlanabilecek sermaye kazancını elde etmeyi bekler.

Bu paradan karşı-değere dönüştürme operasyonunun genel yönetimi (ya da Marx'ın tercih edebileceği şekliyle metamorfozu) büyük ölçüde benim başka bir metinde "devlet-finans ağı" dediğim yapılaşmada yer alır.⁴⁹ ABD'de (aynı zamanda çoğu Batı demokrasisinde) bu ağ Hazine Dairesi (ki devlet aygıtı bünyesinde daima özel bir statüye sahiptir) ve özel bankacılık sisteminin zirvesindeki Merkez Bankası arasındaki sıkı işbirlikleri sayesinde oluşturulur. Bu tür bir yapı ilk olarak 1694'te İngiltere Merkez Bankası'nın kuruluşuyla gerçekleşti. Stuart krallarının sınırsız sefahat harcamalarıyla iflasa sürüklenmiş bir devlete kredi ve finansman sağlamaları karşılığında zengin tüccarlara William ve Mary tarafından banka sözleşmesi ile geniş yetkiler bahşedildi. Devlet ile finans kesimi arasındaki denge zaman içinde değişti. Başkanlığının ilk yıllarında Bill Clinton'ın ekonomik programının tahvil sahiplerinin onayına dayandığını itiraf etmesinden bu yana ABD Hazine Bakanlığı'nın kilit mevkisi bir Goldman Sachs mensubu tarafından işgal edilmektedir.

Devlet-finans ağı demokratik denetime ya da halkın denetimine tabi değildir. Özel bankacılık sisteminin bir bütün olarak sermayenin yararına düzenlemesi ve denetimiyle yönetilir. Marx'a göre finans, "sınıfın ortak sermayesinin" nasıl yönetileceği meselesidir.⁵⁰ Bir bütün olarak alındığında devlet-finans ağı herhangi bir organik bütünün

bünyesindeki merkezi sinir sistemine benzer. Banka hesaplarındaki atıl paraları karşı-sermayeye dönüştüren mali dengeleme [*leveraging*] pratiklerini onaylar ve güvenceye alır. Daha önce gördüğümüz üzere, karşı-sermayenin rolü mümkün olduğu kadar çok sayıda ekonomik aktörün geleceğini haciz altına almak ve tüm tüketicileri olduğu kadar üreticileri, tüccarları, toprak sahiplerini hatta finansörlerin kendilerini de borç köleliğine mahkûm etmektir.

“Özel türde bir meta olarak” sermaye daima “kendine özgü özel bir yabancılaşma tarzına sahiptir.”⁵¹ “Kredi sisteminin muazzam genişlemesi bankacılar tarafından bütünüyle kendi özel sermayeleriy-miş gibi sömürülür. Bu şahıslar sermayelerini ve gelirlerini sürekli olarak para formunda ya da doğrudan para talebi formunda tutarlar. Bu sınıfın servet birikimi fiili birikimin izlediği yoldan çok farklı bir yol izleyebilir, ama mevzubahis şahıslar her durumda fiili birikimin esaslı bir parçasını bir kenara koyarlar.”⁵² Sorun şudur ki, finans genel olarak “belli alanlarda tekelin doğmasına yol açar ve böylece devlet müdahalesini davet eder. Şirket kurucuları, spekülâtörler ve yalnızca sembolik genel müdürler kılığında yeni bir finansal aristokrasiyi, yeni bir asalak türünü hayata döndürür; şirketlerin kuruluş yönetilmeleri, hisse çıkarılması ve hisse alım satımı bakımından bütünüyle hilekârlık ve dolandırıcılık üzerine kurulu bir sistemdir bu.”⁵³ Bunun da ötesinde “eğer artı değer irrasyonel faiz formunda oluşuyorsa sadece niceliksel sınır söz konusu olur” ve Marx’a göre bunun sonuçları “her türlü fanteziyi aşar.”⁵⁴ Kötü sonsuzluk çirkin yüzünü gösterir. Wall Street’çilerin çöküş yıllarında kendilerine sundukları avantajlar “tüm fantezilerin ötesindeydi.” 2011 yılında Wall Street’deki Zuccotti Parkı’nda aniden ortaya çıkan “Occupy” [İşgal Et] hareketini öfkeliendiren de buydu.

Borç yükünün hizaya getirici etkisi sermayenin günümüzdeki formunun yeniden-üretimi açısından hayati önem taşır. Borç, Milton Friedman’ın kapitalizme yazdığı methiyede ileri sürdüğü gibi, “seçme özgürlüğümüzün” olmadığı anlamına gelir. İncil’in çağrısının aksine sermaye borçlarımızı affetmez, onları gelecekteki değer üretimiyle ödememizi ısrarla ister. Gelecek tahmin edilmiş ve haciz altına

alınmıştır (bunu 100.000 dolar öğrenci kredisi almış bir öğrenciye sorun). Borç gelecekteki değer üretimini belli yapılarda hapseder. Borç köleliği sermayenin kendi özel kölelik tarzını dayatmak için kullandığı gözde araçtır. Tahvil sahiplerinin gücü devletin egemenliğini balataladığında ve onu zapt etmeye çalıştığında bu araç daha da tehlikeli olur. İşte bu nedenledir ki sermayenin varlığını sürdürmesinin tek yolu devlet-finans ağı aracılığıyla başardığı uyum ve kaynaşmadır. Böylece kitlelerin her türlü nüfuz ve güçten uzaklaştırılması tamamlanmış olur. Ne devlet ne de sermaye yoksunlaştırmalar ve güçsüzleştirmeler için herhangi bir çare önerebilir. Atina geleneksel olarak demokrasinin beşiği olarak övülür. Bugün ise yalnızca borç köleliğinin, herhangi bir demokrasinin tam ve kusursuz yıkıntısının beşiği durumundadır.

Faiz formunu aldığı anda “kara sevdaya düşmüş” gibi davranan paranın yozlaştırıcı ve yabancılaştırıcı gücü sorunun parçasıdır. Burada doğan yabancılaşmaları fark eden yalnızca Marx değildi. Burjuva düzeninin tutkulu savunucusu ama zaman zaman bu düzene acı eleştiriler yönelten Keynes bile meseleye eğilmişti:

Servet biriktirmek artık toplumsal önemini yitirdiğinde ahlak kurallarında da büyük değişiklikler olacak. İki yüzyıldan beri en çirkin insani özellikleri en yüce erdemler konumuna yükseltmemize neden olarak bize kâbus yaşatan sahte ahlak kurallarının pek çoğundan kurtarabileceğiz kendimizi. Para olgusunu gerçek değerinde kavrama cesaretini gösterebileceğiz. Para edinme tutkusunun –hayatın keyifli yanlarına ve gerçekliklerine ulaşma aracı olarak para edinme tutkusundan farklı olarak– ne demek olduğunu kavrayacağız: hayli ölümcül bir hastalık, ürpererek ruh hastalıkları uzmanına başvurmamıza neden olan, hem suç, hem de hastalık eğilimi içeren o dürtülerden biri olduğunun farkına varacağız. Bütün çirkinliklerine ve adaletsizliklerine rağmen sermaye birikiminin teşviki için olağanüstü yararlı olduğundan, halen yüksek bedeller ödeyerek sürdürdüğümüz ve servet, ekonomik ödül, yaptırım dağılımını etkileyen tüm toplumsal gelenekleri ve ekonomik pratikleri nihayet özgürce defedebileceğiz.⁵⁵

Parasal gücün benzersiz ölçütünde giderek daha fazla hapsedilmekte olan ve tüm toplumsal anlamları içermesi gereken o insan refahının ta kendisi sorunludur. Marx şöyle der:

Sınırlı burjuva formundan soyutlandığında, insani ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrenselliğinden, yaratıcı potansiyellerin mutlak bir şekilde işlemlerinden başka nedir zenginlik? (...) İnsanın kendini tek bir özgüllük olarak yeniden üretmediği, fakat kendi bütünlüğünü ürettiği şey değil midir? İnsanın dönüştüğü şey olarak kalmaya çalışması değil, onun oluştundaki mutlak hareketindeki şey değil midir? Burjuva iktisadında –ve buna tekabül eden üretim evresinde– insani öze ilişkin bu kusursuz işleyişin içi tamamen boşaltılır ve bu topyekûn nesneleştirme tam bir yabancılaşma olarak boy gösterir; başlı başına insani amaçların tümünden dışsal amaçlara feda edilmesi olarak tüm sınırlı ve tek yanlı hedefler sökülüp atılır.⁵⁶

“Her türlü fanteziyi geride bırakan” işte budur. İçinde yaşadığımız deli saçması ve son derece belalı dünya işte bu dünyadır.

Final

Marcel Mauss'un Britanya Kolumbiyası'ndaki yerli topluluklarının "potlaç" törenleri anlatısı için yazdığı yorumunda filozof Jacques Derrida "iktisadi aklın cinneti" ifadesini geliştirmişti. Bu periyodik törenlerde her haneden kişiler edindikleri nesneleri prestij, onur ve statü için ya başkalarına veriyor ya da imha ediyordu. Bu törenlere ilişkin ilk Batılı anlatılar bunları piyasa ekonomisinin ekonomik kavramları bağlamında yorumlamıştı. Hem bu açıdan hem de aydınlanma aklı açısından, yıllarca zahmet çekilerek biriktirilmiş kişisel ve haneye ait servetin feda edilmesinin irrasyonel olduğu düşünülürdü. Mauss bu lisanı yanıltıcı buldu. "Borç" ve "geri ödeme" kavramlarının yerine "armağan etme" ve "geri ödenmiş" sözcüklerini koydu. İşte günümüzde bazılarının hâlâ sempatik bulduğu piyasaya dayanmayan alternatif armağan ekonomisi kavramı budur. Öyle görünüyor ki Derrida bu kavramı devletin yönetiminde sosyal refah için tatminkâr bir ikame olarak değerlendirmiş. Ama Mauss'u ve dolayısıyla Derrida'yı derinden etkileyen bir başka durum, potlaç törenlerinin sık sık korkunç bir imha cinnetiyle son bulmasıydı. "Bu verme ve iade meselesi bile değil," diye yazıyordu Mauss, "bu bir imha meselesi, böylece geri ödeme arzusu bile göstermek istemiyorlar. Olachen (mum-balığı) yağı veya balina yağı kutuları, evler ve binlerce battaniye yakılıyor. Rakibi ezmek ve 'tuşa getirmek' için en kıymetli bakır eşyalar kırılıp suya fırlatılıyor." Mauss'un gerçek cinnet dediği budur. "Bu cinnetin 'armağanın kendisini' tutuşturmaya başladığı ve küllerin geri dönmek üzere her yana dağıldığı bir an daima gelir" diyor Derrida.¹

Niyetim burada sermayenin, tıpkı diğer çocukların kumda binbir zahmetle yaptıkları kalelerin üstüne basmaktan zevk almaları gibi, inşa ettiği her şeyi ara sıra yerle bir etmek gibi ilkel bir içgüdüye teslim olduğunu savunmak değil. Çünkü sermayenin tarihinde kaderin veya tanrıların işi gibi görünen (ya da öyle gösterilen) olayların bizzat ser-

mayenin marifeti olduğunu göstermek Marx'ın hedefiydi. Ama bunu göstermek için alternatif kavramsal bir araca ihtiyacı vardı. Mesela, kapitalist üretim tarzı, diye yazdı Marx, “kredi parasının devalüasyonunun mevcut tüm ilişkileri yıkabileceğini” kavramak zorundadır. Şimdi gayet iyi bildiğimiz üzere, bankalar maliyeti ne olursa olsun kurtarılmak zorundadırlar. “Böylece metaların değeri, bu para şeklindeki değerin tuhaf ve özerk varlığını güvenceye almak için feda edilir. Ne olursa olsun, para olarak değer ancak ve ancak paranın kendisi güvence altındaysa garanti edilebilir.” Yine bildiğimiz üzere enflasyon, maliyeti ne olursa olsun, kontrol altında tutulmalıdır. “Milyonlar değerindeki metaların birkaç milyon tutarında para için feda edilmek zorunda kalınmasının nedeni işte budur. Bu durum kapitalist üretimde kaçınılmazdır ve onun cazip yanlarından birini oluşturur.” Toplumun ihtiyaç duyup duymadığına bakılmaksızın kullanım değerleri gözden çıkarılır ve imha edilir.² Ne kadar zırva bir durum!

Sermayenin hareket halindeki değer olduğunu ileri sürdük. Sermayenin dolaşım sürecinde periyodik tıkanmalar ortaya çıkar. O zaman sermaye “kendi yeniden-üretim evrelerinin birinde donar kalır çünkü metamorfozlarını tamamlayamaz.” Bunun sonucunda doğan krizde,

herkesin malı vardır fakat satamaz, ödeme yapmak için satmak zorunda olsa bile. (...)Yatırılmış durumdaki sermaye aslında büyük ölçüde atıldır çünkü yeniden-üretim süreci duraklamıştır. Fabrikalar atıl durur, hammaddeler yığılır, mamul ürünler meta olarak piyasayı doldurup taşırır. Dolayısıyla bu durumu üretici sermaye eksikliğine bağlamaktan daha yanlış bir şey olamaz. Kısmen geçici olarak daralsa da yeniden-üretim normal ölçeğine, kısmen de sekteye uğrayan tüketime bağlı olarak üretken sermaye fazlası kesinlikle vardır.³

Geride bıraktığımız kırk yıl boyunca tekrar tekrar yaşadığımız cinnet budur. Sermaye fazlası ve durmadan büyümekte olan artı değer kütlesi ile kullanılabilir durumdaki emek yan yana durmakta ama şiddetle ihtiyaç duyulan kullanım değerlerini üretmek üzere bir araya getirilmeleri için hiçbir yol bulunamamaktadır; hâlâ dünyanın en zengin ülkesi olan ABD’de çocukların üçte biri yoksulluk çekerken ve

genellikle zehirli ortamlarda yaşarken, açlığa ve kurşun zehirlenmesine maruz kalırken, uygulanan kemer sıkma politikaları nedeniyle temel sosyal hizmetlere ve eğitim olanaklarına erişim sağlayamazken bile bu yol bulunamıyor. Bundan daha büyük bir delili olabilir mi?

Marx'ın *Kapital*'de ve diğer siyasi-iktisadi yazılarında yaptığı şey kapitalist üretim tarzının gündelik işleyişleri konusundaki tüm kafa karışıklıklarını gidermek ve bu üretim tarzının özüne –iç hareket yasalarına– ulaşmak için sonsuz sermaye birikimine ilişkin basit (ve aslında pek de basit olmayan) bir teoriye işlenmiş soyutlamalar formüle ederek bir yol önermektir.

Hakiki bilim bu kavramları, soyutlamaları ve teorik formülasyonları alıp gündelik hayat alanına geri taşıyarak genel olarak insanların, özel olarak da emekçilerin varlıklarını sürdürmek için gündelik mücadelelerinde çektiklerinin nedenlerini ve nasıllarını aydınlatmış olduğunu gösterdiğimiz noktada başlar. Sermaye kavramı bunu başarmak üzere geliştirilmiştir ve Marx'ın bir kitap olarak *Kapital*'in başarmasına yardımcı olacağını umduğu şey de budur. Marx'ın düşüncesini sergilemeyi amaçlayan bu kitabın, Marx'ın yolunun izlenecek tek otoyol değil, içinden geçerek güncel gerçekliğimizi şekillendiren temel problemlere ilişkin daha da yüksek kavrayışlara ulaşmamızı sağlayacak bir açık kapı olduğunu ortaya koyduğunu umuyorum. Eğer bütün karmaşıklığı ve deli saçması çağdaş politik dışavurumlarıyla günümüz gerçekliğini anlamak istiyorsak, sermayenin nasıl çalıştığının araştırılması hiç şüphesiz asli unsur olacaktır. Bugünün politikası marazi görünüyorsa (bana öyle görünüyor), bunun iktisadi aklın cinnetiyle kesinlikle ilgisi var. Gerçekten de zaman zaman sanki kötücül ve şiddet dolu bir dünyada eziyet etmek ve suçlamak için bir kurban arıyormuşuz gibi bir izlenim doğuyor. Kesin konuşmak gerekirse sermaye mevcut kötülüklerle derinden ve eksiksiz hesaplaşmanın olası tek öznesi değil. Ne var ki sermayenin yaşadığımız hastalıklarla hiç ilgisi yokmuş gibi davranmak, aramızda nasıl işlediği, nasıl dolaştığı ve biriktiği konusunda fetişist ve savunmacı değil, ikna edici bir temsiliyete ihtiyaç duymuyormuşuz gibi davranmak insanlığa karşı suçtur ve eğer yeteri kadar uzun süre ayakta kalabilirse, insanlık tarihi tarafından ağır bir biçimde yargılanacaktır.

KAYNAKÇA

Marx'ın Eserleri

- Capital: A Critique of Political Economy*, 1. cilt, Londra, 1976 [*Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, 1. cilt, çev. Nail Satlıgan-Mehmet Selik, İstanbul: Yordam, 2014].
- Capital: A Critique of Political Economy*, 2. cilt, Londra, 1978 [*Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, 2. cilt, çev. Mehmet Selik, İstanbul: Yordam 2015].
- Capital: A Critique of Political Economy*, 3. cilt, Londra, 1981 [*Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, 3. cilt, çev. Mehmet Selik-Erkin Özalp, İstanbul: Yordam 2015].
- A Contribution to the Critique of Political Economy*, Londra, 1970 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 2005].
- The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, New York, 1964 [*1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim, 2016].
- Grundrisse*, Londra, 1973 [*Grundrisse*, 2 cilt, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol, 1999-2003].
- The Poverty of Philosophy*, New York, 1963 [*Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol, 2011].
- Results of the Immediate Process of Production (Capital'e Ek)*, *Capital*, 1. cilt içinde, Londra, 1976.
- Theories of Surplus Value*, 1. cilt, Londra, 1969 [*Artı Değer Teorileri*, 2 cilt, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 2013].
- Theories of Surplus Value*, 2. cilt, Londra, 1969.
- Theories of Surplus Value*, 3. cilt, Londra, 1972.
- Value: Studies by Marx* (der. A. Dragstedt), Londra, 1976.
- Wage, Labour and Capital*, Pekin, 1978.
- Wages, Price and Profit*, Pekin, 1965.

Marx-Engels Eserleri

- Manifesto of the Communist Party*, Moskova, 1952.
- Selected Correspondence*, Moskova, 1955 [*Seçme Yazışmalar*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol, 1996].

Diğer Kaynaklar

- Tucker, R., *The Marx-Engels Reader*, New York, 1978.

NOTLAR

Önsöz

1. Sperber, J., *Karl Marx: A Nineteenth Century Life*, New York, 2013; Stedman Jones, G., *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Cambridge, 2016.

Birinci Bölüm

1. Emek değer teorisinin ortaya çıkışının arka planı şu eserlerde büyük ölçüde kapsanmıştır: Meek, R., *Studies in the Labour Theory of Value*, Londra, 1973 [*Emek Değer Teorileri*, çev. Uğur S. Akalın, İstanbul: Kalkedon, 2009]. Değer teorisinin çok tartışıldığı 1970'li yıllarda çağdaş düşüncenin durumuna ilişkin kapsamlı bir araştırma için bkz. Steedman, I. (der.), *The Value Controversy*, Londra, 1981, adlı eserdeki on bir katkı. Şu metinlerden yararlandım: Elson, D. (der.), *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, Londra, 1979; Heinrich, M., *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*, New York, 2004 [*Kapital'e Giriş*, çev. Koray R. Yılmaz, İstanbul: Yordam, 2017]; Henderson, G., *Value in Marx: The Persistence of Value in a More-Than-Capitalist World*, Minneapolis, 2013; Larsen, N., Nilges, M., Robinson, J., ve Brown, N. (der.), *Marxism and the Critique of Value*, Chicago, 2014; Ollman, B., *Alineation*, Londra, 1971. [*Yabancılaşma*, çev. Ayşegül Kars, Yordam, İstanbul, 2015]; Rosdolsky, R., *The Making of Marx's Capital*, Londra, 1977 [*Marx'ın Capital'inin Oluşumu*, çev. Cumhur Atay-Münevver Çelik, Otonom, 2012]; Rubin, I., *Essays on Marx's Theory of Value*, Montreal, 1973 [*Marx'ın Emek Değer Teorisi*, çev. Uğur S. Akalın, Kalkedon, 2010].
2. *Grundrisse*, s. 309.
3. *Grundrisse*, s. 1, 149.
4. *Grundrisse*, s. 251-4.
5. Fraser, N., "Behind Marx's Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism", *New Left Review*, 86 (2014).

İkinci Bölüm

1. *Capital*, 1. cilt, 2. bölüm.
2. *Capital*, 1. cilt, s. 799.
3. *Capital*, 2. cilt, s. 109.
4. *Capital*, 2. cilt, s. 469.
5. *Capital*, 2. cilt, s. 199, 225, 261, 357, 396.
6. *Capital*, 2. cilt, s. 391.
7. *Selected Correspondence*, s. 206.
8. *Capital*, 3. cilt, s. 267.
9. *Capital*, 3. cilt, s. 311.
10. *Capital*, 3. cilt, s. 490.
11. *Capital*, 3. cilt, s. 516.
12. *Capital*, 3. cilt, 29. bölüm.

13. *Capital*, 3. cilt, s. 57.
14. Graeber, D., *Debt: Updated and Expanded- The First 5,000Years*, Brooklyn, 2014 [Borç, çev. Muammer Pehlivan, İstanbul: Everest, 2015].
15. *Capital*, 3. cilt, s. 501.
16. Hayali sermayenin önemi konusunda bkz. Harvey, D., *A Companion to Marx's Capital, Volume 2*, Londra, s. 240-66 [*Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*, çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis, 2015]; Durand, C., *Fictitious Capital: How Finance is Appropriating Our Future*, Londra, 2017.
17. *Grundrisse*, s. 278.
18. *Grundrisse*, s. 99-100.
19. *Capital*, 1. cilt, s. 92.
20. Marx'ın hazırladığı çeşitli planların sistemli tartışması için bkz. Rosdolsky, R., *The Making of Marx's Capital*, Londra, 1977 [*Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*].
21. *Theories of Surplus Value*, 3. cilt, s. 120.

Üçüncü Bölüm

1. *Capital*, 1. cilt. s.128, 138-9.
2. *Grundrisse*, s. 149, 236.
3. *Grundrisse*, s.776.
4. *Grundrisse*, s. 535.
5. *Capital*, 1. cilt, s. 169-72.
6. *Felsefenin Sefaleti; Grundrisse*, s. 115-238.
7. Hudis, P., *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, Chicago, 2017, s. 107.
8. Harvey, D., *Paris: Capital of Modernity*, New York, 8. bölüm [Paris: Modernitenin Başkenti, çev. Berna Kılınçer, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, 2. baskı].
9. *Capital*, 1. cilt. s. 91-2.
10. Nelson, A., *Marx's Concept of Money*, New York, 2014; Greco, T., Jr, *The End of Money and the Future of Civilisation*, White River Junction, VT, 2009.
11. Piore, M., ve Sable, C., *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York, 1986; Harvey, D., *The Condition of Post Modernity*, Oxford, 1989 [*Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis, 2014].
12. Bauwens, M., "Towards the Democratisation of the Means of Monetisation" yayınlanmamış tebliğ, Brüksel, 2013; Huws, U., *Labor in the Digital Economy*, New York, 2014.
13. *Grundrisse*, s. 134.
14. *Grundrisse*, s. 145-6.
15. *Grundrisse*, s. 776.
16. *Grundrisse*, s. 122-3.
17. Nelson, A., *Life Without Money: Building Fair and Sustainable Economies*, Londra, 2011.
18. *Capital*, 1. cilt, s.148.
19. *Capital*, 1. cilt, s. 150.
20. *Capital*, 1. cilt, s. 151.
21. *Capital*, 1. cilt, s. 229-30.
22. *Grundrisse*, s. 146.
23. *Grundrisse*, s. 146.
24. *Capital*, 1. cilt, 3. bölüm.

25. *Capital*, 1. cilt, s. 221-2.
26. *Grundrisse*, s. 210.
27. *Capital*, 1. cilt, s. 196.
28. *Capital*, 1. cilt, s. 197.
29. *Capital*, 1. cilt, s. 236.
30. Bourdieu, P., *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Cambridge, 1984 [Ayrım, çev.: Derya F. Şannan, Ayşe G. Berkkurt, İstanbul: Heretik, 2015]; Arvidsson, A., ve Peitersen, N., *The Ethical Economy: Rebuilding Value After the Crisis*, New York, 2013.
31. *Capital*, 3. cilt, s. 727.
32. *Capital*, 3. cilt, s. 708.
33. *Capital*, 3. cilt, s. 649.
34. *Capital*, 3. cilt, s. 706-8.
35. *Capital*, 3. cilt, s. 528.
36. *Capital*, 3. cilt, s. 569.
37. *Capital*, 3. cilt, s. 516.
38. *Capital*, 3. cilt, 23. bölüm.
39. *Capital*, 3. cilt, s. 569.
40. *Capital*, 3. Cilt, s. 570.
41. *Capital*, 3. Cilt, s. 570-71.

Dördüncü Bölüm

1. *Capital*, 1. cilt, s. 131.
2. *Grundrisse*, s. 543.
3. *Capital*, 1. cilt, s. 202.
4. *Capital*, 1. cilt, s. 103; Mosely, F. and Smith, T. (der.) *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, Chicago, 2015.
5. *Grundrisse*, s. 441.
6. *Grundrisse*, s. 621.
7. *Grundrisse*, s. 403, 447, 542, 621. Ayrıca bkz. Harvey, D., *The Limits to Capital*, Oxford, 1982 [Sermayenin Sınırları, çev. Utku Balaban, İstanbul: Yazılama, 2015].
8. *Theories of Surplus Value*, 2. cilt, s. 514.
9. *Grundrisse*, s. 621.
10. *Capital*, 1. cilt, s. 201; *Grundrisse*, s. 527.
11. *Capital*, 2. cilt, s. 396; "The Immediate Results of Production", *Capital*, 1. cilt içinde, s. 1033.
12. Tronti, M. "Our Operaismo." *New Left Review*, 73, 2012; Negri, A. *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*, New York, 1991 [Marx Ötesi Marx/Grundrisse Üzerine Dersler, çev. Münevver Çelik, İstanbul: Otonom, 2006].
13. Marx, K. "The Civil War in France", Tucker, R., *The Marx Engels Reader* içinde, New York, 1978 [Fransa'da İç Savaş, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam, 2016].
14. *Capital*, 3. cilt, s. 991.
15. Krş. Henderson, G., *Value in Marx: The Persistence of Value in a More-Than-Capitalist World*, Minneapolis, 2013.
16. *Capital*, 2. cilt, 8. bölüm.

17. *Grundrisse*, s. 535.
18. *Capital*, 1. cilt, s. 254.
19. *Capital*, 1. cilt, s. 233.
20. Roy, A. *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*, New York, 2011.
21. Blackburn, R., *Banking on Death: Or Investing in Life*, Londra, 2004.
22. *Capital*, 1. cilt, s. 208-9.
23. *Capital*, 3. cilt, s. 599.
24. *Capital*, 3. cilt, 24. bölüm.
25. *Capital*, 3. cilt, s. 572-3.
26. Wade, R. and Veneroso, F., "The Asian Crisis: the High Debt Model versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex", *New Left Review*, 228, (1998): 3-232.
27. *Theories of Surplus Value*, 2. cilt, s. 495-6.
28. *Grundrisse*, s. 531; *Capital*, 3. cilt s. 199.
29. *Capital*, 2. cilt, 6. bölüm.
30. *Capital*, 1. cilt, s. 344.
31. Hudis, P., *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, Chicago, 2012.
32. Marx'ın zaman kavramı hakkında bkz. Bensaid, D., *Marx for our Times*, Londra, 2002; Tombazos, S., *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*, Chicago, 2014.
33. *Grundrisse*, s. 708.
34. *Capital*, 1. cilt, s. 644.
35. Himmelweit, S. ve Mohun, S., "Domestic Labour and Capital", *Cambridge Journal of Economics*, 1 (1977): 15-31.
36. Harvey, D., *The Enigma of Capital*, London, 2010, 5. bölüm [*Sermaye Muamması*, çev. Sungur Savran, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014, 2. baskı].
37. *Capital*, 3. cilt, s. 357.
38. Hudson, M., "The Road to Debt Deflation, Debt Peonage, and Neofeudalism," yayınlanmamış tebliğ no: 709, Annandale-on-Hudson, NY: Levy Economics Institute of Bard College, February, 2012; Hudson, M., *Killing the Host: How Financial Parasites and Debt Destroy the Global Economy*, ISLET, 2015.

Beşinci Bölüm

1. *Capital*, 1. cilt, s. 751
2. Smith, N., *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford, 1990 [*Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi*, çev. Esin Soğancılar, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017, 1. baskı].
3. *Capital*, 1. cilt, s. 718.
4. *Capital*, 1. cilt, s. 451.
5. Bauwens, M. "Towards the Democratization of the Means of Monetization," yayınlanmamış tebliğ, Brüksel, 21 Ekim 2013.
6. Moulner Boutang, Y. *Cognitive Capitalism*, Cambridge, 2011; Vercellone, C., "From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism", *Historical Materialism*, 15 (2007): 13-36.
7. *Grundrisse*, s. 685-95.
8. *Capital*, 1. cilt, s. 284.
9. "Results of the Immediate Process of Production", *Capital*, 1. cilt içinde, s. 1044.

10. Arvidsson, A., ve Peitersen, N., *The Ethical Economy: Rebuilding Value After the Crisis*, New York, 2013.
11. Huws, U., *Labor in the Digital Economy*, New York, 2014.
12. *Grundrisse*, s. 690-706.
13. *Grundrisse*, s. 765.
14. Larsen, N., Nilges, M., Robinson, J. ve Brown, N., (der.), *Marxism and the Critique of Value*, Chicago, 2014.
15. Harvey, D., "Crisis Theory and the Falling Rate of Profit", Subasat, T. (der.), *The Great Meltdown of 2008: Systemic, Conjunctural or Policy-Created?* içinde, Cheltenham, 2016.
16. Harvey, D., "The Art of Rent", *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* içinde, Londra, 2012 [Asi Şehirler, çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis, 2013].
17. "Results of the Immediate Process of Production", *Capital*, 1. cilt içinde, s. 1019-1049.
18. Mason, P. *PostCapitalism: A Guide to Our Future*, Londra, 2016.
19. Ford, M. *The Lights in the Tunnel: Automation, Accelerating Technology and the Economy of the Future*, ABD, 2009.
20. Mosely, F., *Money and Totality: A Macro-Monetary Interpretation of Marx's Logic in Capital and the End of the 'Transformation Problem'*, Leiden, 2015.

Altıncı Bölüm

1. *Capital*, 1. cilt, 12. bölüm.
2. *Capital*, 1. cilt, s. 393-7.
3. *Capital*, 1. cilt, s. 562.
4. *Capital*, 1. cilt, s. 493-4.
5. Subasat, T. (der.), *The Great Meltdown of 2008: Systemic, Conjunctural or Policy-Created?*, Cheltenham, 2016; Larsen, N., Nilges, M., Robinson, J., ve Brown, N. (der.), *Marxism and the Critique of Value*, Chicago, 2014.
6. Harvey, D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, 2003 [Neoliberalizmin Kısa Tarihi, çev. Aylin Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015, 2. baskı].
7. "Results of the Immediate Process of Production", *Capital*, 1. cilt içinde, 1019-49.
8. Harvey, D., "Crisis Theory and the Falling Rate of Profit", Subasat, T. (der.), *The Great Meltdown of 2008: Systemic, Conjunctural or Policy-Created?* içinde, Cheltenham, 2016; *Capital*, 1. cilt, s. 616-17.
9. *Capital*, 1. cilt, s. 508.
10. *Capital*, 1. cilt, s. 512-13.
11. *Capital*, 1. cilt, s. 481-2.
12. *Capital*, 1. cilt, s. 620-21.
13. *Capital*, 1. cilt, s. 618.
14. *Capital*, 1. cilt, s. 505.
15. *Capital*, 1. cilt, s. 506.
16. *Grundrisse*, s. 704.
17. Gordon, R., *The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living since the Civil War*, Princeton, 2016.
18. Poulet, D., *Le Sublime*, Paris, 1980.

19. Brynjolfsson, E. ve McAfee, A., *The Second Machine Age: Work, Progress and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, New York, 2014 [İkinci Makine Çağı, çev. Levent Göktem, Türk Hava Yolları, 2015].
20. *Capital*, 1. cilt, s. 492.
21. *Grundrisse*, muhtelif yerlerde.

Yedinci Bölüm

1. *Selected Correspondence*, s. 208.
2. *Komünist Manifesto*.
3. *Grundrisse*, s. 407.
4. *Artı Değer Teorileri*, 2. cilt, s. 253.
5. *Grundrisse*, s. 539.
6. *Capital*, 2. cilt, s. 328.
7. Harvey, D., "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory", Harvey, D., *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography* içinde, New York, 2001 [*Sermayenin Mekânları*, çev. B. Kıcı, D. Koç, K. Tanrıyar, S. Yüksel, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2015, 2. baskı]; *Capital*, 1. cilt, s. 727.
8. *Capital*, 1. cilt, s. 579-80.
9. *Capital*, 1. cilt, s. 579-80.
10. Harvey, D., "The Spatial Fix: Hegel, von Thünen and Marx", Harvey, D., *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography* içinde, New York, 2001.
11. *Capital*, 1. cilt, 33. bölüm.
12. Luxemburg, R., *The Accumulation of Capital*, New York, 1951 [*Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, İstanbul: Belge, 2004].
13. *Capital*, 1. cilt, s. 931-2.
14. Chomsky, N., *On Power and Ideology*, Boston, s. 14'te atıf yapıldı [*Güç ve İdeoloji Üzerine*, çev. Taylan Doğan, Şebnem Duran, İstanbul: BGST, 2017].
15. Tomba, M., *Marx's Temporalities*, Chicago, 2014; Tombazos, S., *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*, Chicago, 2014; Bensaid, D., *Marx for our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*, Londra, 2009.
16. *Grundrisse*, s. 746.
17. İzleyen kısımda ağırlıklı olarak şu makaleye dayandım: "Space as a Key Word", Harvey, D., *Spaces of Global Capitalism: A Theory of Uneven Geographical Development* içinde, Londra, 2004.
18. Simmel, G., "The Metropolis and Mental Life", Levine, D. (der.), *On Individuality and Social Forms* içinde, Chicago, 1971 [*Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis, 2015].
19. Kern, S., *The Culture of Time and Space, 1880-1918*, Londra, 1983.
20. Bensaid, D., *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*, Londra, 2009, s. 73.
21. Whitehead, A., "La Théorie Relationiste de l'Espace", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 23 (1916): 423-54.
22. McDonald, O., *Lehman Brothers: A Crisis of Value*, Manchester, 2016.
23. Bensaid, D. *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*, Londra, 2009, s. 77.

24. *Capital*, 2. cilt, s. 301.
25. Harvey, D., *Limits to Capital* [Sermayenin Sınırları], 8. bölümdeki çok daha ayrıntılı açıklamayı esas aldım.
26. *Grundrisse*, s. 706.
27. *Grundrisse*, s. 694.
28. *Grundrisse*, s. 707.
29. *Grundrisse*, s. 707.
30. *Capital*, 2. cilt, s. 242.
31. *Grundrisse*, s. 731.
32. *Capital*, 2. cilt, s. 186.
33. *Grundrisse*, s. 731.
34. *Capital*, 2. cilt, s. 264.

Sekizinci Bölüm

1. Darnell, A. (der.), *The Collected Economics Articles of Harold Hotelling*, New York, 1990.
2. Haggett, P., *Locational Analysis in Human Geography*, Londra, 1965.
3. *Capital*, 1. cilt, s. 701.
4. Marx'ın bu konudaki dağınık yorumlarının toplulaştırılmış hali için bkz. Harvey, D., "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory", Harvey, D., *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography* içinde, New York, 2001 [Sermaye Mekânları].
5. *Capital*, 3. cilt, s. 345-6.
6. *Theories of Surplus Value*, 2. cilt, s. 106.
7. *Theories of Surplus Value*, 2. cilt, s. 201, 474-5.
8. *Capital*, 3. cilt, 9. bölüm.
9. Dealbook, "Blankfein Says He's Just Doing 'God's Work'", *New York Times*, 9 Kasım, 2009.
10. Johnson, C., *MITI and the Japanese Miracle*, Stanford, 1982.
11. *Capital*, 1. cilt, s. 222.
12. *Capital*, 1. cilt, 240-41.
13. *Capital*, 1. cilt, s. 183, 207.
14. *Capital*, 1. cilt, s. 162.
15. *Capital*, 1. cilt, s. 775-8.
16. *Capital*, 3. cilt, s. 571.
17. Baldwin, R., *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*, Cambridge, 2016.
18. *Capital*, 3. cilt, s. 999.
19. Harvey, D., "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late-Capitalism," *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, 71 (1) (1989): 3-17.
20. *Capital*, 3. cilt, s. 1001.
21. Harvey, D., *Limits to Capital*, Oxford, 1982 [Sermayenin Sınırları], 12. ve 13. bölümler.
22. Myrdal, G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Londra, 1965.

23. *Capital*, 3. cilt, s. 623-4.
24. Wood, E., *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Londra, 2002; Harvey, D., *The New Imperialism*, Oxford, 2003. Bu iki kitap hakkındaki tartışma ve fikir yürütmeler için bkz. *Historical Materialism*, 14 (4) (2006).
25. Samir Amin, Giovanni Arrighi ve Peter Gowan'ın eserleri, Wallerstein'ci dünya sistemi teorisinin kısır şekilciliğini, 1970'lerdeki devlet tartışmasının saplandığı açmazı ve sonuçlarını aşarak jeopolitik ilişkilere ilişkin değer teorisi esaslı bir perspektifte daha fazla derinleşmenin yolunu açtı. Bilhassa bkz. Amin, S. *The Law of World Wide Value*, New York, 2010; Amin, S., *Three Essays on Value Theory*, New York, 2013; Arrighi, G., *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*, Londra, 1994 [Uzun Yirminci Yüzyıl, çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge, 2016]; Arrighi, G. and Silver, B., *Chaos and Governance in the Modern World System*, Minneapolis, 1999; Gowan, P., *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*, Londra, 1999.

Dokuzuncu Bölüm

1. *Grundrisse*, s. 269.
2. *Grundrisse*, s. 270-71.
3. Martin, W., "In Defense of Bad Infinity: a Fichtean Response to Hegel's Differenzschrift", yayınlanmamış tebliğ, Essex Üniversitesi, Felsefe Bölümü; Arthur, C., *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden, 2004, s. 137-52.
4. *Grundrisse*, s. 270.
5. *Capital*, 3. cilt, s. 595.
6. *Grundrisse*, s. 413.
7. *Capital*, 3. cilt, s. 476, 516.
8. *Grundrisse*, s. 270-71.
9. *Grundrisse*, s. 590.
10. *Theories of Surplus Value*, 2. cilt, s. 468, 549. Çoğu iktisatçı dışsal etkilere ve eksik enformasyondan kaynaklanan piyasa aksaklıklarının varlığını kabul eder (hatta bunları "piyasa kusurları" başlığı altında inceler). Keynesyen eğilimleri olan iktisatçıların esasen krizleri ve buhranları önlemek üzere konjonktürel dalgalanmaları yumuşatma umuduyla toplam talep ve arz dengesinin düzgün yönetilmesinde devletin rolüne dikkat çekerler. Ne var ki onların amacı aksaklıkları düzeltmek ve ahenkli denge kavramını hak ettiği teorik konuma yerleştirecek olan devlet müdahaleleri için en uygun politikaları belirlemektir. Bu iktisatçıların hiçbirisi, hatta ilerici politik tavrı alma iddiasında olan Paul Krugman, Joseph Stiglitz ve Jeffrey Sachs gibiler bile, sermayenin iç çelişkileri ya da sonsuz katlamalı büyümenin "kötü sonsuzluğu" hakkında en ufak bir kavrayış sahibi değildir.
11. *Grundrisse*, s. 221.
12. St Louis Merkez Bankası, *Economic Reports*.
13. *Grundrisse*, s. 334-5.
14. "Towering Above," *National Geographic*, 229 (1) 2016.
15. Uluslararası Para Fonu (IMF) - Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) "The Challenges of Growth, Employment and Social Cohesion," tartışma belgesi, Norveç

- Başbakanı ile işbirliğiyle düzenlenen ILO-IMF Ortak Konferansı 2010; şuradan ulaşılabilir: <http://www.osloconference2010.org/discussionpaper.pdf>
16. Agence Presse Français, "China's Property Frenzy and Surging Debt Raises Red Flag for the Economy," *Guardian*, 27 Kasım 2016.
 17. Reuters, "China's Property Boom Continues as Prices Rise at Record Rate," *Fortune*, 21 Ekim, 2016.
 18. Shen Hong, "China's Plan for Local Debt Amounts to a Bailout," *Wall Street Journal*, 23 Haziran, 2015.
 19. International Monetary Fund, "Debt: Use It Wisely," *Fiscal Monitor*, World Economic and Financial Surveys, Ekim 2016.
 20. Shepard, W., *Ghost Cities of China*, Londra, 2015.
 21. Robert Caro, *The Power Broker: Robert Moses and the Fall of New York*, New York, 1975.
 22. Appelbaum, B., "A Recovery that Repeats its Painful Precedents," *New York Times*, 28 Temmuz, 2011.
 23. Harvey, D., *Paris: Capital of Modernity*, New York, 2003 [*Paris, Modernitenin Başkenti*, çev. Berna Kılınçer, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, 2. baskı].
 24. Marx, K. "The Civil War in France", Tucker, R., *The Marx Engels Reader* içinde, New York, 1978 [*Fransa'da İç Savaş*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam, 2016].
 25. Tabb, W., *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, New York, 1982.
 26. Harvey, D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, 2005 [*Neoliberalizmin Kısa Tarihi*].
 27. Goldstein, M., Abrams, R., and Protesse, B., "How Housing's New Players Spiraled into Banks' Old Mistakes," *New York Times*, 26 Haziran, 2016.
 28. Harvey, D., *The New Imperialism*, Oxford, 2003.
 29. Ridge, M. "Three New 'Engines of Growth' to Watch in China," *Financial Times*, 18 Eylül, 2014.
 30. Clover, C. and Hornby, L., "China's Great Game: Road to a New Empire," *Financial Times*, 12 Ekim, 2015.
 31. *Capital*, 3. cilt, s. 595.
 32. Carvalho, B., Cavalcanti, M. ve Venuturupalli, V. (der.), *Occupy All Streets: Olympic Urbanism and Contested Futures in Rio de Janeiro*, New York, 2016.
 33. Ozturkmen, A., "The Park, the Penguin and the Gas: Performance in Progress of Gezi Events", *The Drama Review*, konuk editör Carol Martin, 2014.
 34. Keller, B., "The Revolt of the Rising Classes," *New York Times*, 30 Haziran, 2013.
 35. Harvey, D., *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Londra, 2015.
 36. Ollman, B., *Alienation*, Londra, 1971.
 37. *Grundrisse*, s. 831-2.
 38. *Grundrisse*, s. 287.
 39. Gorz, A., *Critique of Economic Reason*, Londra, 1989; emekçiler açısından telafi tüketimciliğinin sınırları hakkında bkz. *Grundrisse*, s. 204-7.
 40. Debord, G., *The Society of the Spectacle*, Montreal [*Gösteri Toplumu*, çev. Okşan Taşkent, İstanbul: Ayrıntı, 2016].
 41. Hadjimichalis, C., *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and*

- Class in Southern Europe*, Londra, 1987.
42. Harvey, D. *The New Imperialism*, 4. bölüm.
 43. Sassen, S., *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*, Cambridge, 2014.
 44. Piketty, T., *Capital in the Twenty First Century*, Cambridge, 2014 [21. Yüzyılda Kapital, çev. Hande Koçak, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015].
 45. *Capital*, 3. cilt, s. 573.
 46. Lapavistas, C., Flassbeck, H., ile *Against the Troika: Crisis and Austerity in the Eurozone*, H. Flassbeck ile birlikte, Londra, 2015.
 47. Harvey, D., *A Companion to Marx's Capital, Volume 2*, [Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz] Londra, 2013.
 48. *Capital*, 3. cilt, s. 621-2.
 49. Harvey, D., *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, s. 44-7 [On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu, s. 56-58].
 50. *Capital*, 3. cilt, s. 490.
 51. *Capital*, 3. cilt, s. 470.
 52. *Capital*, 3. cilt, s. 609.
 53. *Capital*, 3. cilt, s. 569.
 54. *Capital*, 3. cilt, s. 523.
 55. Keynes, J.M., *Essays in Persuasion*, New York, 2009, s. 199.
 56. *Grundrisse*, s. 488.

Final

1. Derrida, J., "The Madness of Economic Reason", *Given Time: I. Counterfeit Money* içinde, Chicago, 1992; Mauss, M., *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, Londra, 1990.
2. *Capital*, 3. cilt, s. 649.
3. *Capital*, 3. cilt, s. 614.

DİZİN

- aile, 31, 53, 64, 69, 134, 149, 153
akımın sürekliliği, 35, 47, 58, 83, 172, 205
alıcılar ve satıcılar, 30, 31, 38, 48, 64, 88, 90-2, 214
Almanya, 73, 145, 171, 175, 177-8, 194, 204
altın, 76-8, 80-1, 169-70, 172-5, 183-4, 188, 190
aşırı birikim, 101, 165, 183, 200, 202, 204-5
artı değer, 17, 22, 25-8, 31, 33-7, 43, 45-6, 49-51, 58, 76, 87, 92, 95, 102, 111, 113-7, 125-6, 132, 137-9, 148, 171-2, 179, 187-9, 193, 209, 213, 217-8, 222
ataerkillik, 31, 69, 106

basit yeniden-üretim, 43, 152, 158, 188
bilgi, 13, 30, 105-6, 110, 111-4, 116, 118-9, 131-2, 143, 155, 162, 166, 177, 185
bilgisayarlar, 13, 110, 115, 127-8, 131, 135, 137, 213
birikim, 19, 36, 38, 41, 43-4, 57, 60, 74-5, 92, 95-6, 99, 112, 115, 120, 126, 129, 131-2, 143, 146, 148-9, 151-2, 154, 162, 165, 167, 178-81, 183, 188, 200, 213, 218-9, 223
biriktirme, 48, 54-5, 93-4, 161, 219, 221, 223
Black Lives Matter (Siyahların Hayatları Önemlidir), 63
Blankfein, Lloyd, 171, 233
borcun ödenmesi, 36, 39, 55, 60, 94, 97, 98, 108, 154, 166, 191, 197-8, 204, 215, 221
borç, 55-60, 82, 86, 93-8, 108, 159, 161, 171, 189-91, 195, 197-8, 201, 205-6, 215-9, 221; gelecekteki emek üzerinde hak talebi olarak, 39, 191; köleliği, 60, 75, 98, 107-8, 111, 190, 217-9
borçluluk, 36, 39, 96-7

bölüşüm, 28-30, 33-4, 36-9, 45, 49-51, 54, 56-7, 60-2, 75, 81-4, 89, 92, 96, 121, 123, 139-40, 150, 152, 158, 171-2, 179, 191-2, 214-5, 217
Brezilya, 156, 193-4, 204, 207-8, 215
Britanya, 12, 33, 44, 53, 70, 73, 82, 99, 118, 149, 156, 178, 182, 204-5, 208-9
büyüme, 19, 28-9, 35, 37, 46, 66, 95, 99, 104, 116-7, 153, 176, 181, 200, 202-3, 205-6, 208-9, 216; katlamalı, 188-9, 205, 209, 212-3, 234

coğrafi akımlar ve engeller, 146, 174-5, 177-8, 181
coğrafi farklılık, 146, 170, 180, 184
çelişkiler, 14, 26, 28, 36, 47-50, 60, 63, 65-6, 74-77, 82, 86-7, 92, 96, 100, 105-8, 109, 115-6, 120-1, 128, 138-9, 149-51, 153, 164-5, 167, 174, 185, 189-90, 234
çimento, 192-3, 202, 204-7, 212
Çin, 33, 96, 123, 150, 176-7, 193-8, 202-7, 215
çitleme, 52, 109, 117, 177

Darwin, Charles, 62, 178
değer, 20-66, 67-86, 87-108, 109-21, 123-41, 143, 144-5, 148, 152, 155-7, 159-86, 187-97, 201, 209-20, 222; karşı-değer, 87-108, 120-1, 137, 139, 159, 164, 171, 181, 189, 191-2, 198, 201, 217
değer rejimleri, 111, 169, 171-2, 175-86, 194-5, 206, 210
değerlenme, 27, 31, 34-9, 41-2, 44, 47, 50, 57-60, 61, 63-4, 71, 77, 80, 82-4, 90-2, 96, 98-100, 102, 105, 123-4, 126-7, 136, 139-40, 152, 158, 172, 179, 209
değişmez sermaye, 27, 125
Derrida, Jacques, 221, 236

Descartes, René, 133, 152
devalüasyon, 51, 87, 89, 98-9, 101, 107, 164, 167, 183, 189, 206, 222
devlet, 13, 24, 29, 31-3, 35, 38, 56, 58, 62, 65, 70, 77-8, 81-2, 85, 91, 95-8, 102-3, 134, 139-41, 144-5, 150, 163, 167-8, 177-8, 182-3, 185, 191-2, 195, 197, 200, 205, 211, 215, 219-21
devlet-finance ağı, 183, 217
dijital emek, 73-4, 110, 117-8
distopya, 141, 169
diyalektik, 43, 68, 70, 78-80, 87, 97, 99, 105, 108, 119, 147, 149, 180
doğa, 30, 37, 53, 62, 65-6, 69, 107, 113, 117, 127, 129, 131-3, 138, 140-1, 145, 147, 162, 179-81, 189, 209-11
doğa ile ilişki, 37, 66, 109, 129, 131, 141, 209
doğal kaynaklar (bkz. doğanın bedava nimetleri), 35, 153, 172, 179
doğanın bedava nimetleri, 23-4, 105, 109, 115, 117, 132, 179-82
durgunluk (uzun süreli), 36, 49, 103, 115-6, 120-1, 127, 165
dünyanın zihinsel tasarımı, 129, 136, 140-1

ekonomi bilimi, 14, 46, 68, 152, 154-5, 221
efektif talep, 28-30, 32-3, 38, 49, 59, 63-4, 95, 119, 191, 198, 200
emek değeri teorisi, 26, 30, 71, 74, 76-77, 79, 112, 161, 209
emek gücü, 17, 24-7, 30, 42-3, 48, 50, 52, 63, 70, 102-3, 105, 107, 110-1, 118, 120, 124, 139, 153, 160, 171, 199, 207, 210-1;
-nın değeri, 24-6, 30, 42-3, 102, 124-6, 156-7, 170, 180
emek süreci, 25, 27, 43, 52, 64, 72-3, 92-3, 113, 126, 132-4, 136-7, 209-10
emek yoğun üretim, 116, 171-2
emek zamanı, 20, 28, 71-4, 78, 89, 92, 105-6, 118, 138-9, 151, 158, 170, 174
emeklilik fonları, 82-3, 97, 163, 165, 204

emperyalizm, 148-51, 186, 204
enformasyon, 106, 130, 143, 185
esnek uzmanlaşma/birikim, 73-4, 137
eşitsizlik, 11, 44, 51, 71, 98, 115, 141, 169, 171, 215

faiz, 19, 34-6, 41, 45, 51, 54-6, 64, 68, 71-2, 97-100, 156, 206, 215-9
faiz getiren sermaye, 34-5, 39, 54, 58-61, 75, 81-4, 94-5, 98, 100, 121, 139, 150, 161, 163-5, 181, 188-9, 195, 202, 215-7
faiz oranı, 55, 58-9, 97, 183
fayda, 87, 160
feodalizm, 53, 69, 111, 144, 150, 154, 181
fetişizm, 56-7, 70, 84, 99, 125, 131, 135-7, 140-1, 178, 189
fikri mülkiyet hakları, 34, 112, 114-5, 118
finans aristokrasisi, 83, 85, 218
finansal sistem, 32, 36, 56-7, 60, 83, 85, 94, 96, 99, 195
fiyat, 20, 24, 48, 52, 56, 58, 60, 64, 70-2, 77-80, 84, 109-21, 125, 132, 158, 170-1, 194-5, 197, 214, 216

gayrimaddilik, 21, 67, 120, 156, 159, 185
gayrimenkul piyasaları, 35, 54, 101, 109, 119, 121, 195, 202-4
genel akıl, 112, 115
gerçekleşme, 27, 28-31, 33, 36-8, 42, 45-9, 52-4, 57-60, 61-4, 82, 84, 87-92, 94-7, 100, 105-6, 108, 114, 123, 139-40, 150, 152, 158, 161, 163, 165, 172, 179, 184, 211-4
Goldman Sachs, 171, 217
göç, 52, 177, 200, 206-7
görelilik değeri, 42-3, 46, 50, 102, 105, 118, 120, 124-5, 145, 156-7, 160
görünmez el, 42, 51, 70-1, 77
gösteri, 116, 213
gündelik hayat, 11, 31, 48, 64, 76, 91, 129, 131, 140-1, 147, 165, 167, 187, 190, 200-1, 211, 223

haciz, 60, 64, 97, 195, 200, 213-4, 218
 hanehalkı emeği, 110
 Haussmann, 182, 201
 hayali sermaye, 56-7, 59-60, 83, 98-9,
 105, 191-2
 Hegel, 12, 87, 149-50, 188, 209
 hegemonya, 107, 185
 hızlandırma, 35, 48, 60, 100, 127, 146-7,
 167, 178, 202-3
 ikinci doğa, 66, 110, 180-1
 ikincil sermaye döngüsü, 168, 181
 İngiltere, 183, 201
 insan doğasının bedava nimetleri, 105,
 131-2, 179-82
 ipotekli konut kredileri, 60, 82, 156,
 195, 216
 İspanya, 177, 195, 208
 işbölümleri, 55, 62, 132, 172
 İrlanda, 151, 195, 204
 Japonya, 33, 119, 172, 175-7, 194, 196,
 205
 kâğıt para, 32, 77-8, 172, 216
 kapitalist devlet, 31, 151-2
 kapitalizm-öncesi para formları, 68,
 187-8
 kâr, 19, 27, 36-9, 41-2, 53, 58, 60, 82, 95,
 124, 146, 206
 kâr oranı, 33, 50, 56, 83-4, 109, 126, 136,
 152, 170, 181, 213
 kâr oranının eşitlenmesi, 36, 51, 56,
 170-1
 karma ürünler, 160
 kategoriler, 34, 41, 54, 68-9, 72-5, 83
 katlamalı büyüme Bkz. büyüme
 kentleşme, 193, 200, 202-3
 Keynes, John Maynard, 33, 38, 49, 95,
 99, 219, 234n, 236n
 kolektif varlıklar, 106, 117-8, 188
 kolonyalizm, 148-51, 186
 komünizm, 50, 70, 72, 130, 153, 199
 Kore (Güney), 89, 177, 196, 205
 kölelik, 24, 44, 63, 219

kredi, 45, 48, 56-60, 68-72, 75-7, 81-6,
 94-7, 99-100, 119, 154, 173, 183,
 191-3, 195, 197-8, 201, 204, 215-7,
 219, 222
 krizler, 32, 39, 46, 62-4, 79, 89, 94-6,
 98-101, 108, 165, 167, 169, 183, 189,
 194-5, 200, 203, 234n
 kullanım değeri, 28-9, 37, 58, 74, 76, 80,
 88, 90, 101, 109-11, 113, 115, 117,
 124, 138, 145, 151, 157, 159, 163,
 174, 179, 181, 187-9, 193, 203, 211,
 222-3
 kurumlar, 31-2, 54, 71, 82-5, 163-5, 181,
 191-2, 195-7, 201-4
 Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaş-
 ması (NAFTA), 175, 178, 185
 kültür, 106, 111, 113, 117-9, 129-30,
 179-80
 küresel borç, 36, 98, 195-6, 198, 204-5
 makineler, 24-5, 55, 102, 105, 125-7,
 133-5, 137, 160-2
 manevi yıpranma, 160
 Mauss, Marcel, 221
 mekânın zaman yoluyla yok edilmesi,
 146
 mekân, 53, 143-4, 146-8, 152, 154, 164-
 5, 167-8, 174, 199, 206, 211, 213;
 görelî mekân-zaman, 155-6, 157,
 178-9; ilişkisel mekân-zaman, 156-
 7; mutlak mekân ve zaman, 155,
 157, 178-9, 185
 mekânsal çözüm [*spatial fix*], 149-50, 204
 mekânsal rekabet, 169
 merkez bankaları, 35, 57-8, 76, 81, 84,
 98, 121, 156, 173, 183, 188, 191, 197,
 200, 216-7
 metalar, 17, 19, 24-30, 36, 41-9, 67, 74,
 78-81, 87-8, 91, 96, 111, 131, 163,
 172-3, 175, 187, 191, 216, 222
 militarizm, 199
 Mill, John Stuart, 12, 137
 Milton, John, 113-5
 momentler, 96, 108, 124, 128-30, 136,
 140, 152, 166

Moses, Robert, 182, 200-2
mülksüzleştirme yoluyla birikim, 64, 86,
141, 214

neoliberalizm, 49, 74, 111, 130, 202
New York, 96, 159, 171, 182, 200-4, 208

Occupy Wall Street (Wall Street'i İşgal
Et), 208, 218
olumsuzlama, 87-93, 99, 101-2, 143, 158
ölçek, 52, 132, 149-50, 164, 175, 178,
185, 201, 203, 222
özel mülkiyet, 42, 71, 76, 109-10, 117,
131, 149, 152-3, 155, 169, 212
özelleştirme, 52, 91, 132

para-sermaye, 19, 29, 34-5, 27, 42, 46-7,
56, 59-60, 83-4, 94, 99, 146

para birimi, 174, 177, 197

para yaratma, 35, 39, 56-7, 83, 98, 121,
189

parasal değer teorisi, 80, 88, 156, 189,
217

Paris, 72, 85, 119, 200-2, 212; Komünü,
203, 214

piyasa, 17, 19, 24-5, 27-9, 32-3, 35-7, 42,
44-5, 47-54, 62, 65, 70-2, 78-80, 84-
5, 90, 96, 104, 106, 109, 112, 120-1,
139, 145-51, 156, 160, 168, 169-74,
178-9, 221-2, 234n

prestij değeri, 114

Proudhon, J.-P., 12, 70-3

rant, 34-5, 39, 51-6, 68, 97, 123, 149,
181, 184, 192; tekel rantı, 110, 114,
117-8

rekabet, 26, 43, 46, 48-52, 62, 103, 124-
7, 146, 160, 171, 174, 177-8, 181-2,
184, 204, 207, 210-1, 215

Ricardo, David, 12, 31, 70, 72, 98, 159,
161, 171

Robinson Crusoe, 69

saadet zinciri finansmanı, 98, 121, 198
sabit sermaye, 26, 45, 47-8, 55, 75, 93-4,

112, 115, 125, 159-67, 180-4; bağım-
sız türde, 167, 181

Saint-Simon, Henri, 85

Sanders, Bernie, 63

sarmal, 13, 19, 28, 37, 43, 136, 152, 158,
188, 196, 209

serbest ticaret, 126, 146, 172, 175-6

serbest zaman, 105-6

sermaye, 17-66, 80-86, 87-108, 109-21,
123-55, 158-68, 169-72, 174-86,
206-7, 209-19, 221-3; endüstriyel,
34, 36, 47, 52, 180; finansal, 34, 61;
hareket halinde değer olarak, 17-39,
51, 56, 59-60, 65, 69, 107, 119-20,
123, 168, 182, 209, 216, 222; tüccar,
72, 97, 150

sermaye fazlası, 163, 165, 199, 203,
205-6, 222

sermaye yoğun üretim, 50, 171-2

sermayenin dolaşımı, 17, 19, 27, 32-3,
36, 41, 45, 55-7, 61, 63-6, 81, 84, 87,
89-96, 108-9, 111, 114-5, 154, 158-9,
172, 209, 213, 222; sabit sermaye
47-8, 55, 159-62; faiz getiren serma-
ye, 35, 39, 54, 58-60, 82-4, 150, 161,
164-5, 189, 202, 215, 217

sermayenin hareket yasaları, 11, 14, 32,
50, 53, 169, 185

sermayenin itici gücü, 36-9, 76, 95, 97,
118

sermayenin merkezileşmesi, 83, 163, 178
sınıf, 27-9, 31-2, 44, 59, 64, 71, 77, 91,
104, 149-50, 169-70, 177, 179-80,
208, 211-2, 218; mücadelesi, 30, 64-
6, 92, 124-6, 128-9, 170; -sal ilişki,
27, 31, 91, 143, 149-50; işçi sınıfı,
30, 44, 49, 56, 70, 92, 95, 134, 143,
192, 200, 210, 212, 214; kapitalist
sınıf, 27, 30, 50-1, 58-9, 83, 105, 132,
171, 190

sınırsız sermaye birikimi, 81, 99,
126, 147, 152, 202, 213

sivil toplum, 31, 140, 149

Smith, Adam, 12, 32, 42, 77, 102

somut emek, 145, 155, 157, 174

soyut emek, 145, 157, 174
soyutlama, 68, 143, 158, 223
sömürü, 11, 58, 74, 102, 111, 129, 134,
145, 170, 214
spekülasyon, 35-6, 54, 76, 82, 109, 119,
121, 192, 195, 197, 216

şehirler, 53, 98, 144, 157, 169, 175, 180,
199-200, 204, 206-8, 212
Şili, 176, 194

tam rekabet, 32-3, 42, 50, 53, 169
tekel, 42, 85, 110, 125-7, 137, 158, 169-
70, 177-8, 181, 184, 218
tekelci rekabet, 169, 177
teknoloji, 25-6, 43, 62, 64, 73, 76, 112-3,
123-41, 158, 210
teleoloji, 73, 119, 130, 153
toplumsal yeniden-üretim, 31, 64, 123,
139, 165
toprak rantı, 53, 56, 149, 181
toprak sahipleri, 34, 38, 41, 52-8, 82,
181, 218
tüccarlar, 54, 57, 72, 192, 214-5, 217-8
tüketim, 29, 37, 44, 47-9, 61-2, 75, 91,
94, 96, 139-40, 144-5, 148, 162-6,
178-9, 182, 188, 192-4, 196-9, 201,
203, 211-3, 222
tüketim havuzu, 163, 165, 182, 184

ulusal ücret farklılıkları, 170,
Uluslararası Para Fonu (IMF), 145, 183,
195, 197-8, 215, 217

üçüncül sermaye devresi, 166-8, 181
üretici güçler,
üretim araçları,
üretim fiyatı,
üretken olmayan emek,
üretkenlik, 17, 24-6, 29, 52, 70, 72, 87-8,
93, 131, 144-5, 149, 162, 209
ütopya, 13, 42, 70, 119, 146, 169, 201,
210

vergiler, 19, 31-3, 50, 63, 82, 115, 117,
135, 145, 167, 191, 214

yabancılaşma, 43, 76, 104-7, 116, 208-
12, 214-5, 218-20
yabancılaşmış emek, 71-2, 92, 104, 106-
107, 209
yağmacılık (finansal), 191, 204, 215
yapılı çevre, 48, 110, 159, 165, 184, 193,
198
yedek sanayi ordusu, 43-4, 50, 90, 104,
126, 163
yeniden-üretim şemaları, 46
yeniden yatırım, 42, 47, 83, 89, 140
yetenekler/beceriler, 30, 107, 110, 115,
118, 126, 128, 131-2, 162, 178-9,
209-10, 220
yıkım, 107, 189, 192
Yunanistan, 97, 177, 197, 215,

Yayınlanışının üzerinden 150 yıl geçen Marx'ın *Kapital*'inden, hâlâ bir türlü alaşağı edilemeyen kapitalizmin nüvesini oluşturan sermayeye giden uzun yolda, David Harvey sermayenin işleyiş mantığını çözümlerken bir metafora başvuruyor: onu doğadaki su döngüsüyle eşleştiriyor. Böylece gündelik hayatın en ince detayına dek işlemiş, fakat korkunç boyutlardaki yabancılaşma yüzünden varlığının farkına varılamayan sermayeyi elle tutulur ve gözle görülür hale getiriyor.

Sürekli dolaşım halindeki sermayenin nüvesini oluşturduğu ekonomik sistemin ardındaki mantık, bir cinnet durumuna işaret ediyor: Nüfusu katlanarak artan şehirlerde yalnızca çalışmak için yaşamak, sürü kabilinden doluşulan taşıtlarla bir yerlere ulaşmaya çabalamak, bunca bina bolluğu içerisinde insani koşullarda barınamamak; bu baş döndürücü sirkülasyon içinde durmaksızın sömürölmek, kendini gerçekleştirme araçlarından ve imkânlarından yoksun kalmak...

Sermayeye dayalı bu cinnet halindeki düzeni yıkan Ekim Devrimi'nin 100. yılında bize düşen, yaşadığımız dünyayı kavrayışımızı derinleştirmek ve harekete geçmek.

ISBN: 978-975-570-891-1

22 TL

📖 selyayincilik f selyayin @selyayincilik
www.selyayincilik.com